

160873

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BURSA'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİNİN
DOĞU ÜLKELERİ İLE OLAN İLİŞKİSİ
(15-16. YY.LAR)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM**

**Nilüfer ALKAN
BURSA 2005**

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Nilüfer ALKAN'a ait Bursa'da İpek Üretim ve Ticaretinin Doğu Ülkeleri ile Olan İlişkisi (15-16.Yüzyıllar) adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan Prof. Dr. Mehmet Aslanoglu

M Aslanoglu

İmza

Üye (Danışman) Prof. Dr. Feri Sezi Savim

F Sezi Savim

İmza

Üye Prof. Dr. Yusuf Uğuzoğlu

Y Uğuzoğlu

İmza

Üye.....

İmza

Üye.....

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa, yüzyıllarca ipek üretim ve ticaretinde önemli bir yere sahip olmuştur. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın amacı ise XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle olan ilişkisini belirlemektir.

Birinci bölümde Osmanlı Devleti ve Bursa'nın XV. ve XVI.yüzyıllardaki siyasal ve ekonomik durumu açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde İran'ın dünya ham ipek ticaretinde Çin'in yerini alması ve Bursa'nın İran ipeğinin dağıtımında bir merkez olarak ortaya çıkışı ele alınmıştır. Osmanlı Bursasında ipek üretim ve ticaretinin nitelikleri ve işleyişi bu bölümde ele alınan diğer konulardır.

Üçüncü bölümde öncelikle ilgili dönemde Bursa'daki ipek üretim ve ticaretiyle ilişkili doğu ülkeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede belirlenen İran, Kırım ve Arap ülkelerinde ilgili dönemdeki siyasal gelişmeler ve bu gelişmelerin Bursa ipek pazarına ve sanayiine etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında Tebriz-Bursa kervan yolunun işleyişi ile Bursa'ya gelen ipek tüccarlarının nitelikleri ve Bursa'da karşılaştıkları hukukî sorunlar da ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise tüm ele alınanlar özetlenmiş ve toplu bir değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

The first capital of the Ottoman Empire Bursa had an important position in the production and trade of silk for centuries. The objective of this study is to explain the relationship between the industry and trade of silk in Bursa and the eastern countries in the course of 15th and 16th centuries.

In the first part of the study I tried to explain the political and economic conditions of Bursa and the Ottoman Empire in this period. The replacement of Iran by China in the silk trade and how Bursa became a bazaar in the distribution of this raw material are explained in the second part. The characteristic features of silk industry and trade of Ottoman Bursa are the other titles of this section.

The last part examines the main subject of this research. At first I determined the eastern countries which had a relationship with the silk industry and trade in Bursa, so that I explained the political developments of Iran, Crimea, and Arabian countries in 15th and 16th centuries. After that I investigated the effects of these developments in Bursa silk bazaar and industry. Additionally, I determined Tabriz-Bursa caravan route and the characteristic features of silk merchants and their juridical problems in Bursa.

In the conclusion part I summarized the whole study and interpreted my findings.

ANAHTAR KELİMELELER (KEY WORDS)

İpek, Bursa, kervan, tüccar, Osmanlı, Mîzân, Safevîler (Silk, Bursa, caravan, merchant, Ottoman, Mîzân, Safevids)

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, XV. ve XVI.yüzyıllarda Osmanlı Bursa'sında ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle olan ilişkisi belirlenmeye çalışılmıştır.

İlk Osmanlı başkenti olan Bursa, siyasal gelişimine paralel olarak batı ile doğu arasındaki ticaretin en önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. Bu dönemde Bursa'da ticareti yapılan mallar arasında İran ham ipeği ayrı bir önem taşımaktaydı. Kente yapılan büyük miktarlardaki ham ipek arzı kentte gelişmiş bir ipekli sanayiinin de kurulmasını sağlamıştı. Bu araştırmanın amacı da Osmanlı Bursasında ipek üretim ve ticaretinin işleyişinin ve doğu ülkeleriyle olan ilişkisinin boyutlarının ortaya konmasıdır. Konu dönemin siyasal ve ekonomik gelişmeleriyle ilişkilendirilerek ele alınmaya çalışılmış ve kaynak olarak Bursa kadı sicillerinden yararlanılmıştır.

Gerek kaynakların sağlanmasında ve gerekse karşılaşılan sorunların çözümlenmesinde yardımlarını esirgemeyen öncelikle tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Sezai Sevim'e ve Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na sonra Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nün diğer öğretim üyelerine teşekkürlerimi sunarım.

BURSA 2005

İÇİNDEKİLER

BURSA'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİNİN DOĞU ÜLKELERİ İLE OLAN İLİŞKİSİ (15-16. YÜZYILLAR)

ÖZET/ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLOLAR VE HARİTALAR.....	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NİN VE BURSA'NIN GENEL GÖRÜNÜMÜ

I. Devletin Siyasî Durumu ve Faaliyetleri.....	7
II. Ülke İçindeki Ulaşım ve Ticaret Yollarının İşleyişi.....	13
A. Anadolu Ulaşım Ağı.....	14
B. Rumeli Ulaşım Ağı	15
III. Devletin Ekonomik Durumu	16
IV. Bursa'nın Başkent Olarak Gelişmesi	21
V. Bursa'nın Ticaret ve Üretim Merkezi Olarak Yükselişi	24

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİ

I. Bursa'da İpek Üretimi	27
A. İpek Üretiminde Ham Madde	27
1. Ham ipeğin Üretimi (İpekböcekçiliği)	30
2. Ham İpek Ticareti	31
B. Bursa'da İpekli Üretimi	34
1. Osmanlı Toplumunda Esnaf Örgütlenmesi: Loncalar	35
2. İpekli Dokumacılık	39

3. Kalite Ölçütleri ve Kanunnâme-i İhtisâb-ı Bursa.....	45
4. Bursa İpeklilerine Talep	47
II. Bursa’da İpek Ticareti	49
A. XV. Yüzyılda ve XVI. Yüzyıl Başlarında Bursa İpek Pazarı.....	49
B. İpeklerin Satışı ve İpektan Alınan Vergiler	52
C. Bursa’da İpek Hanları	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA BURSA’DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİNİN DOĞU ÜLKELERİYLE İLİŞKİSİ

I. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Ülkeleri	61
A. İran	62
1. Safevî Devleti’nin Ortaya Çıkışı	64
2. Osmanlı-İran İlişkileri	67
a. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520)	67
b. Kanunî Sultan Süleyman Dönemi (1520-1566)	69
c. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri.....	71
B. Kırım.....	74
1. Osmanlı-Kırım İttifakı	77
2. Kırım Hanlığı’nın Osmanlı İmparatorluğu’na Bağlanması.....	78
3. Bağımsızlık çabaları.....	80
C. Arap Dünyası	82
II. Doğu’daki Siyasal Gelişmelerin Bursa’yı Etkilemesi.....	85
A. Sultan Selim’in Ambargosu ve Sonuçları	87
1. El Konulan İpeğin Miktarı	91
B. Şah İsmail ve I.Selim’den Sonra Osmanlı-İran İlişkilerinin İpek Üretim ve Ticaretine Etkisi	94
C. XVI. Yüzyıl Sonlarında İpekli Sanayiindeki Bunalım ve Nedenleri	100
III. Kırım’ın İpek ve İpekli Ticareti Açısından Önemi	104
IV. İran İpek Yolu Güzergahı ve Kervanların İşleyişi	107

A. İran İpek Yolu Güzergâhı	107
B. Kervanların İşleyişi	110
1. Kervan	110
2. Ulaşım Aracı Olarak Yararlanılan Hayvanlar	112
3. Konaklama	115
4. Riskler	116
V. Bursa'ya Gelen Ham İpek Tüccarları	118
A. Tüccar kavramı	118
B. Ham İpek Tüccarı	120
C. Yabancı Tüccar ve Kadı	122
1. Miras Hakkı	122
2. Borç İkrarı ve Alacaklı Davaları	124
3. Mîzândan İpek Kaçırma	125
4. Hırsızlık	126
5. Vekiller Aracılığıyla Temsil Edilme	127
SONUÇ	129
KAYNAKLAR	134
EKLER	143

TABLO VE HARİTALAR

I. Tablolar

Tablo 1: Osmanlı Para Birimi Akçanın Altın Karşısındaki Değeri.....	21
Tablo 2: İran Tarihi İçin Bir Kronoloji.....	68
Tablo 3: Bursa’da Ham İpekten alınan Mîzân Vergisinden Sağlanan Toplam Gelir	89
Tablo 4: Yasaktan Sonra Zararları Karşılanan Tâcirler.....	93
Tablo 5: 1548-1653 Tarihleri Arasında İpek Fiyatları.....	103
Tablo 6: Kefe Gümrük Defteri Verilerine Göre 1487-1490 Yıllarında Kefe’de İpek ve İpekli Kumaş Ticareti	105

II. Haritalar

Harita 1: İran’da ham ipek üretim merkezleri.....	29
Harita 2: İpek Yolu Güzergâhları	153

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
b.	Baskı
BK.	Bursa Kütüğü
BŞS.	Bursa Şer'ıye Sicilleri
Bkz.:	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
ed.	Editör
Eİ ²	Encyclopedia of Islam (2nd Edition)
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
krş.	karşılaştırmız
n	dip not
nu.	Numara
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
s.	Sayfa
Sa.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfadan sayfaya
vd.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
vb.	ve benzeri
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Anadolu siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan köklü bir değişim geçirmiştir. Bu değişimin temel nedeni bir kısım Türk topluluklarının ana yurtları olan Orta Asya'yı çeşitli sebeplerle terk ederek batıya doğru göç etmeleridir. Bu göçlerle Türkler İran'a, Azerbaycan'a, Suriye'ye ve Anadolu'ya yayılmışlardır.

Türklerin Anadolu'da hızla yayılma ve yerleşmeleri 1071 Malazgirt Savaşı'yla başlamıştır. Bu tarihten sonra on beş yıl gibi kısa bir sürede Kapadokya'nın doğusundaki Bizans Anadolu'su, Toros dağlarındaki birkaç kale ve Trabzon dışında, Türkler tarafından fethedilmiştir¹. Sonrasında yine oldukça hızlı bir şekilde Artuk, Saltuk ve Mengücek gibi beyler liderliğinde ilk Türk beylikleri kurulmuştur². Ancak bu dönemde Anadolu'da ortaya çıkan asıl büyük Türk devleti XI. yüzyılın son çeyreğinde İznik merkezli olarak³ kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'dir.

XIII. yüzyılda Anadolu yeni ve güçlü bir göç dalgasıyla daha karşılaşmıştır. Moğol istilalarının⁴ bir sonucu olarak Orta Asya'daki çeşitli Türk grupları, İranlılar ve hatta Moğollar, Moğol baskısından kaçarak ya da Moğol orduları ile birlikte Batı Asya'nın çeşitli bölgelerine ve bu arada Anadolu'ya yönelmişlerdir. Bu dönemde Anadolu'nun kendi içinde de batıya doğru yer değiştirmeler olmuştur. Moğol istilalarının etkileri bu kadarla kalmadı. 1243'te Köse Dağı Savaşı'nda Anadolu Selçukluları Moğollar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu tarihten sonra Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara tâbi oldu. Ancak çok geçmeden Moğol birliği iç karışıklıklar nedeniyle parçalandı⁵. Anadolu, İran ve Irak'ı hakimiyeti altında tutan

¹ Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.1, Çev. Mehmet Harmancı, 2.b., E Yay., İstanbul 1994, s.26.

² Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Çev. Galip Üstün, 6.b., Milliyet Yay., İstanbul 1998, s.130.

³ I. Haçlı Seferi sırasında İznik'in kaybedilmesi (1097) nedeniyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'ya taşınmıştır. Bkz. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 4.b., Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.291.

⁴ Cengiz Han (1206-1226) ve ardılları tarafından yapılan bu istilalar sonucunda Avrasya step bölgesi, Doğu Avrupa, İran, Irak, Suriye, Anadolu'nun bir kısmı ve son olarak Çin'in tamamını (1279) içine alan bir konfederasyon (Moğol İmparatorluğu) kurulmuştur. Bkz. Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağdan 1918'e*, 7.b., İmge Kitabevi, Ankara 1997, s.51.

⁵ Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s.324.

Moğol İlhanlı Devleti'nin tâbiyetinde kaldı. İlhanlılar 1280'li yıllarda Anadolu'da oldukça baskıcı bir politika izlediler. Konya'daki Selçuklu sultanları bu güç karşısında zayıf düşerken, uçlarda yaşayan Türkmenler üzerindeki otoriteleri giderek sarsıldı. Bu dönemde uç boylarında yaşayan halk daha başına buyruk hareket etmeye başladı ve yavaş yavaş özerklik kazanarak beylikler kurdular. Sınırları iç bölgeler takip etti. Böylece 1300'lerde doğrudan Moğol yönetiminde kalan Doğu Anadolu'nun dışında her yörede beylikler oluştu. Bunlar arasında en eskisi ve dönemin en güçlüsü olan Moğol istilasından sonra Batı Toroslarda ortaya çıkan Karamanlılardı⁶. Ancak bu beylikler de Anadolu Selçuklu yönetimi gibi İran'dan atanan İlhanlı valilerine vergi veriyorlardı.

Osmanlı Devleti bu beyliklerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Oğuzların Kayı boyundan olan Osman Gazi tarafından kurulan Osmanlı Beyliği'nin başlangıçta diğer beyliklerden üstün bir yanı yoktu. Osmanlılar Anadolu'nun kuzeybatısında Eskişehir ve İznik arasında Söğüt'e kadar uzanan yamaçlardaki yaylalara yerleşmişler, sonra Orta Anadolu yaylasından batıya açılan geçitlere doğru yayılarak tarih sahnesine sessiz bir biçimde girmişlerdir⁷. 1350'lerden itibaren ise üstünlüklerini tamamen ortaya koymuşlardır⁸. Osmanlılar, beyliklerini gerek takip ettikleri fetih politikalarıyla gerekse iskan ve imar faaliyetleriyle XIV. yüzyılın sonlarında Balkanlara ve Anadolu'ya yayılmış bir imparatorluk haline getirmişlerdir.

XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla bütün bu gelişmeler daha sonrakilere zemin hazırladığı gibi dünya ekonomik tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Bizans hakimiyetindeki Anadolu⁹ 1071 Malazgirt zaferiyle Türkmen yerleşimine açıldığında Hristiyan ve İslam dünyasının çarpışma alanı halindeydi. Bu durum geniş çaplı ve düzenli ticarî ilişkilere ve savaşların yarattığı hasarların da etkisiyle iktisadî gelişmeye engel oluştuyordu. Ayrıca Akdeniz'in doğu ve batı kıyılarının İslamiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanların eline geçmesi Anadolu'yu deniz yollarının yarattığı ticarî faaliyetlerin dışında bırakmıştı. Müslüman hakimiyetindeyken Akdeniz ticareti,

⁶ Kunt, Metin vd., *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul 1991, s.20.

⁷ Stanford, a.g.e., s.30.

⁸ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s.15. Bundan sonra eser *Klasik Çağ* olarak kısaltılacaktır.

⁹ Doğu Anadolu İslam sınırları içindeydi ve gerek iktisadî gerekse medenî açıdan Anadolu'nun geri kalanından çok daha ileri durumdaydı. Bkz. Turan, a.g.e., s.358.

Orta Asya'dan Bağdat'a oradan da Suriye limanları aracılığıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu¹⁰. Kara ticareti açısından da durum benzerdi. Uzak Doğu ve İran'dan gelen kervanlar getirdikleri malları Anadolu içlerine girmeden, kuzeyde Trabzon limanı aracılığıyla Konstantinopolis'e ve Avrupa'ya ulaştırıyorlardı¹¹. Bu dönemde güneyde Antalya limanı da Akdeniz ticaretinde önemli bir yere sahipti. Diğer taraftan Kuzey kürkleri ve esirleri kısa olan Anadolu yolundan değil, Harezm ve İran üzerinden güneydeki İslam ülkelerine dağılıyordu. Bizans idaresi de Batı Anadolu hariç Anadolu'daki topraklarıyla pek ilgili değildi. Bu toprakları ellerinde bulunduran büyük toprak sahipleri mülkleriyle sadece gelirleri açısından ilgileniyorlardı¹². Sonuç olarak Bizans Anadolu'su ekonomik açıdan bir sessizlik içindeydi. Anadolu, Selçuklu yönetiminde ise dünya ticaretinin geniş ticarî ve ekonomik faaliyetlerine dahil oldu.

Doğal olarak bu birden bire olmuş bir şey değildi; öncelikle Bizans ve Haçlı saldırılarının kırılması, rakip hanedanların ortadan kaldırılarak Anadolu'da siyasi birliğin sağlanması gerekmiştir. Ancak bu koşulların sağlandığı XII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da ticarî faaliyetler geniş ölçüde başlamıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde de bir değişim meydana gelmiştir. Selçuklulardan önce Müslümanlar, Hristiyan ülkelere karşı karalarda gerilemelerine rağmen denizlerde bir süre daha konumlarını koruyabilmişlerdi. Fakat XI. yüzyılın sonlarında İslam ülkeleri Türkler sayesinde karalarda tekrar ilerledikleri sıralarda denizlerde gerilemeye başladılar¹³. Bu suretle önceki devrin aksine Akdeniz ticareti tamamen Hristiyan ülkelerin, özellikle de Akdeniz'in Latin topluluklarının eline geçti. Bu ticarî faaliyetler batıda iktisadî ve medenî hayatın gelişmesine dolayısıyla da Asya ile Avrupa arasında yoğun ticarî ilişkilerin başlamasına neden olmuştur. Bu ön koşulların dışında Anadolu Selçuklu yönetimi, ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve ticareti arttırmak için çeşitli tedbirler almışlardır. Bunlar arasında özellikle Sinop ve Antalya liman kentlerinin fethedilmesi ve önemli yollar üzerinde kervansaraylar inşa edilmesi sayılabilir.

¹⁰ Turan, a.g.e., s.358.

¹¹ Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s.119.

¹² Cahen, a.g.e., s.113.

¹³ Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleken*, C.10, Sa:39, Ankara 1946, s.473.

Böylece XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çin'den başlayarak Türkistan ve İran üzerinden gelen İpek Yolu, Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Konya yoluyla Antalya'ya kadar uzandı. Bu arada Anadolu, kuzeyin Rus-Alan ve Alman kentleri ile güneyin Bağdat, Şam, Halep ve Musul gibi zengin şehirleri arasındaki ticaretle de bir buluşma yeri oldu. Bu dönemde yalnız ticaret alanında değil, tarım ve sanayide de belirgin bir gelişme kaydedilmiştir. XIII. yüzyılda bu ülkeyi gören seyyahlar yaşadıkları çağın ölçülerine göre büyük bir refahtan bahsetmektedirler¹⁴. Bu dönemde Anadolu'nun ihraç ürünleri arasında şap, buğday, at, sığır, koyun, meyve, narenciye, çeşitli madenler ile halı, kilim ve kumaşlarını sayabiliriz.

Moğol hakimiyeti döneminde de ülke ticaretindeki gelişme devam etmiştir. Moğolların İpek Yolu'nun kontrolünü ellerinde tutmaları yol güzergâhındaki ticarî faaliyetleri yeniden canlandırmış, bunun olumlu etkileri Selçuklu ülkesinde de hissedilmiştir. Yine XIII. yüzyılda Avrupa'da İtalya merkezli olarak bir ipekli dokuma sanayii kurulmuştur. Moğol birliğinin de etkisiyle 1257'den sonra Çin bol ve ucuz ham ipek kaynaklarını Batı'ya akıtmaya başladı¹⁵. Ancak XIII. yüzyıl sonlarında Moğol İmparatorluğu'ndaki karışıklıklar yüzünden bu ticaret zarar gördü. Bu dönemde Çin ipeğinin yerini İran ipeği aldı. Mazenderan, Gilân ve Şirvan'da üretilen ham ipek, Tebriz üzerinden kervanlarla Akdeniz ülkelerine gönderilmeye başlandı¹⁶. Tebriz bu dönemde oldukça önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu değişimin etkisiyle Latinler tarafından kullanılan ve Akdeniz kıyısındaki Payas'dan (Ayas/ Yumurtalık) başlayıp Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden Tebriz'e giden yol büyük önem kazandı. Bu yol üzerindeki Anadolu şehirleri bu dönemde adeta altın çağlarını yaşamışlardır denilmektedir¹⁷.

XIV. yüzyılda İran'da Moğol İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesi (1335) ve Batı Anadolu'da Osmanlıların ortaya çıkmasıyla (1300-1360) politik ve ticarî ağırlık

¹⁴ Cahen, a.g.e., s.112. Ayrıca bkz. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s.128-129, 147.

¹⁵ İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 1 1300-1600, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s.269. Bundan sonra eser Ekonomik ve Sosyal Tarih 1 olarak kısaltılacaktır.

¹⁶ İnalçık, Halil, "İkinci Binde Türkler", Doğu Batı, Yıl:3 Sa:10, Felsefe Sanat ve Kültür Yay. Ankara 2000, s.73.

¹⁷ Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI, Sayı 33, 2003, s.61.

merkezi Batı Anadolu'ya kaydı¹⁸. Bu durum ticaret yolları düzeninde bir değişikliğe neden oldu. 1326 yılında Osmanlıların eline geçmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan Bursa, batı ile doğu arasındaki ticaretin en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Osmanlı başkenti artık İtalyan tacirleri için doğu mallarının bir antrepo durumuundaydı. Bu mallar arasında ham ipeğin özel bir yeri vardı. Bursa bu dönemde ham ipek taşıyan İran kervanları için İslam dünyasının batıda en uzak merkezidi¹⁹. İran'dan gelen ham ipeğin dağıtımı Bursa'da oluyordu. Gerek Bursa ipekli sanayiinin gerekse İtalya merkezli Avrupa ipekli sanayiinin ham ipek ihtiyacı burada karşılanıyordu. İran'ın ham ipeğini satmaya bu kadar istekli olmasının arkasında değerli maden ihtiyacı vardı. İran'da tedavülde olan para büyük ölçüde ham ipek ihracatından sağlanıyordu.

Tebriz ve Bursa'nın ipek ticaret ve üretimindeki bu yükselişleri Osmanlı ve İran ekonomilerinin gelişiminin yapısal temelini oluşturmuştur. XIV-XVII. yüzyıllarda "ham ipeğe ve değerli maden akışına olan ihtiyacı" çağımızdaki petrol savaşlarına benzetmek mümkündür. XX. yüzyılda petrolün diplomatik ve askeri bir silah olarak kullanılmasına benzer bir şekilde o dönemde de Osmanlı ve İran birbirleri için bu iki unsurun öneminin farkındaydılar ve her türlü anlaşmazlıklarında birbirlerinin bu zaaflarından yararlanmaktaydılar.

Bu araştırmada da Bursa'da ipek üretim²⁰ ve ticaretinin doğu ülkeleriyle ilişkisi ele alınmış; bu çerçevede ham ipeği Bursa'ya getiren tüccar nereden geliyordu, Osmanlı tüccarı bu ticarete nasıl katılıyordu, kervanlar nasıl işliyordu, Osmanlı-İran savaşları bu ticareti nasıl etkiledi, ithal ham ipeğe bağımlı olarak kurulan Bursa ipekli sanayii ham ipek ticaretindeki dalgalanmalardan nasıl etkileniyordu, Kırım ve Arap dünyası bu ticarete ne boyutta katılıyordu gibi sorulara cevap aranmıştır.

Araştırmada kaynak olarak öncelikle Bursa Kadı Sicillerinden yararlanılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa'da üretim ve ticaret hayatı konusunda Bursa Kadı

¹⁸ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.127.

¹⁹ İnalçık, Halil, "Bursa I:XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., 2.b., İstanbul 1996, s.208.

²⁰ İpek kelimesi hem tekstil sektöründe kullanılan ham ipek hem de ham ipeğin dokunmasıyla oluşturulan kumaş anlamına gelmektedir. Araştırmada iki üretim aşamasına da yer verilmiştir.

Sicilleri son derece zengin bir kaynak teşkil etmektedir. Kadı Sicilleri Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin kent yaşamındaki yeri ve başta İran olmak üzere doğu ülkelerinden gelen tüccarların bu üretim ve ticaretteki rolü hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu kayıtlardan tüccarların geldikleri yerler ve Bursa'da nerelerde ikamet ettikleri dışında Bursa'ya getirdikleri ipeğin miktarı, değeri, ticaret yöntemleri, Bursa'da ipekli üretimi ve daha birçok konuda bilgi edinmek mümkündür. Bu tarihlerde Bursa ipekli sanayii için elimizdeki diğer bir önemli kaynak ise 1502 tarihli Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa'dır. II. Bayezid dönemine ait olan ve Belediye Kanunu olarak tanımlayabileceğimiz bu kânûnnâme Osmanlı döneminde Bursa esnafı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bursa'nın ekonomik hayatı ve İran İpek Yolu hakkında önemli bir kaynağı da seyahatnameler oluşturmaktadır. Bunlar arasında Johannes Schiltberger, Bertrandon de la Broquière, Benedetto Dei, Bonsignore Bonsignore ile Bernardo Michelozzi, Giovanni di Francesco Maringhi ve Jean Baptiste Tavernier'nin konuyla ilgili olarak en fazla bilgi veren isimler oldukları söylenebilir²¹.

Ayrıca Bursa'da ipek üretim ve ticareti üzerine birçok telif eser bulunmaktadır. Bunların başında Halil İnalçık'ın yazdığı birçok makale, bölüm ve ansiklopedi maddesi, Fahri Dalsar'ın *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* adlı eseri ile Murat Çizakça'nın ham ipek fiyatları hakkındaki makaleleri gelmektedir. Konuya doğrudan Osmanlı-İran ilişkileri açısından yaklaşan araştırmacılar da bulunmaktadır. Ancak bu araştırmacıların yayımları XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle XVII. yüzyıl üzerinde yoğunlaşmaktadır. Rudolph Mathee, Ronald Ferrier, Ina Baghdiantz McCabe gibi araştırmacılar buna örnek verilebilir.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, Çev. Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul 2004, s.39-63.

BİRİNCİ BÖLÜM

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NİN VE BURSA'NIN GENEL GÖRÜNÜMÜ

XIV. yüzyıl başında kuzeybatı Anadolu'da küçük bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısında bir dünya imparatorluğu haline gelmiştir. Bu bölümde XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve onun ilk başkenti Bursa ele alınacaktır.

I. Devletin Siyasî Durumu ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, XIV. yüzyıl başında Bizans İmparatorluğu ile Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın sınır boylarında küçük bir uç beyliği olarak ortaya çıkmış ve 1380'lerin sonlarında Tuna'dan Fırat'a uzanan merkezî ve birleşik bir imparatorluk niteliği kazanmıştır.

Osmanlıların bu hızlı yükselişleri XV. yüzyılın başında Timur istilasını nedeniyle kesintiye uğramıştır. Timur, Yıldırım Bayezid'la (1389-1402) aynı yüzyılda Orta Asya, İran ve Irak'ta bir imparatorluk kurmuştu²² ve İlhanlıların egemenlik haklarının vârisi olma iddiasıyla Anadolu'da da üstbeyliğinin tanınmasını istiyordu²³. I. Bayezid kendisine meydan okuyunca harekete geçti. Timur, 1402'de Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu istila ülkeyi, özellikle de Anadolu kısmını, bir iç savaşa sürükledi. Osmanlılar tarafından bir önceki yüzyılda ortadan kaldırılan Anadolu Türk Beylikleri yeniden kuruldu. Ayrıca bazı Osmanlı şehzadeleri de kendi başlarına bağımsız beyler olarak ortaya çıktı ve birbirleriyle taht mücadelesi içine girdiler. 1402'yi izleyen bu ağır bunalım dönemi 1413'te son buldu. Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi (1413-21) kardeşleri Süleyman ve Musa Çelebileri bertaraf etti ve Batı Anadolu beyliklerini ele geçirdi. Böylece devleti yeniden toparlamak olanağına sahip oldu.

²² Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, 5.b., Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1988, s.301.

²³ Timur 1402'den önce Anadolu'ya 1386/87, 1393/94 ve 1400 tarihlerinde olmak üzere üç deneme seferi yapmıştır. Ancak Anadolu'yu istila amacını 1402'de Ankara Savaşı'yla gerçekleştirebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, Yaşar, "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Türkiye Yakın-doğu ve üzerinde 1393/1394 Timur Tehlikesi", *Belleken*, C.XXXVII, No:146, Ankara 1973, s.180.

Osmanlı sultanları XV. yüzyılın ilk yarısında Timur'un vurduğu darbenin yaralarını sardılar. Bu arada doğudan gelecek olası yeni tehlikelerden sakınmak ve ara sıra yeniden ortaya çıkan Haçlı ordularına karşı Sırp ve Tuna cephelerinde savaşmak zorundaydılar. İçeride de sultanların çeşitli güç odakları arasındaki nazik dengeleri korumaları gerekiyordu. Bu dönemde Edirne'nin yönetim merkezi olarak Bursa'nın önüne geçtiği görülür. Bunda devleti ilgilendiren en önemli sorunların Balkanlarda yaşanması, Balkanlarda sürdürülen kolonizasyon hareketi ve imar faaliyeti etkili olmuştur²⁴.

1451 yılında II. Mehmed tahta çıktığında, Osmanlı İmparatorluğu onun fetih planlarını uygulayabilmesi için yeterince güçlenmişti. II. Mehmed'in temel amacı, Tuna'nın güneyindeki bütün Balkan ülkeleri ile Fırat'ın batısındaki Anadolu'yu Osmanlı yönetimi altına sokarak Bayezid'in merkezî imparatorluğunu yeniden kurmaktı²⁵. Bunun için atılması gereken ilk adımın Konstantinopolis'in (İstanbul'un) fethi olduğuna inanıyordu. Şehir bir aylık bir kuşatmadan sonra 29 Mayıs 1453'te fethedildi. Bu tarihten sonra imparatorluğun başkenti İstanbul oldu. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u Büyük Roma İmparatorluğu döneminde olduğu gibi bir metropol haline getirmek istiyordu. Saltanatının geri kalanında yeni başkentin iskan ve inşasıyla uğraştı²⁶.

Fatih bundan sonra çıktığı seferlerle Balkanlar'da Sırbistan (1459), Mora (1459), Bosna ve Hersek (1463-64), Eğriboz (1470) ve Kuzey Arnavutluk (1478-79)'u fethetti. Anadolu'da da Kastamonu-Sinop çevresinde Candarlılara (1461) ve Orta Anadolu'da Karamanlılara (1468) ait olan toprakları Osmanlı hakimiyeti altına aldı. Ayrıca 1453'te İstanbul'un fethiyle başlayan Osmanlıların Karadeniz'deki üstünlükleri 1475'te Kefe'nin ve sonrasında Kers, Soğdak, Balıkoğa, Azak, Taman ve Mânkûb'un fethiyle tamamlandı²⁷. Böylece Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlı hale geldi. Buna

²⁴ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", Bursa Defteri, Sa:3, Bursa 1999, s.10.

²⁵ İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.29.

²⁶ Faroqi, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Çev. Elif Kılıç, 2.b. İstanbul 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997, s.39.

²⁷ Öztürk, Yücel, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s.28-29.

karşılık Belgrat'ı (1456), Rodos'u (1480) ve İtalya'yı (1480) fethetme girişimleri başarısız oldu.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların Anadolu'da en büyük rakibi İran ve Doğu Anadolu'da hakim olan Akkoyunlulardı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Osmanlılara karşı Venedik ve Karamanoğullarıyla ittifak kurup Anadolu'yu fethetmek için harekete geçti²⁸. Taraflar arasında Otlukbeli'nde yapılan savaşta Uzun Hasan ağır bir yenilgiye uğradı (1473). Yenik hükümdar Azerbaycan'a çekildi. Böylece Osmanlıların Fırat'ın batısındaki egemenliği tamamlanmış oldu²⁹.

Fatih Sultan Mehmed, doğu ve batıdaki seferleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmekle kalmamıştır. Osmanlı yasa külliyatına önemli katkılarda bulunmuş, diğer beylere boyun eğdirilmesi ve sultanın gücünün sivil ve dinsel alana yayılması süreçlerine de son halini vermiştir³⁰. Dünya hakimiyetini benimseyen Fatih, büyük girişimlerini finanse etmek için de oldukça sert malî tedbirler almıştır. Özellikle dinî vakıflardan ve özel mülk sahiplerinden bir kısım çiftlik ve köyü müsadere ederek bunları tımar olarak dağıtması tepkiyle karşılanmıştır. Son olarak II. Mehmed, Osmanlı imparatorluk geleneğinin gerçek kurucusudur. Kullandığı "Kayser" ve "Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l Bahreyn" (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) unvanlarından da anlaşılabilceği üzere, o kendi şahsında Türk, İran, İslam ve Roma imparatorluk geleneklerini bir araya getirmiştir³¹.

II. Mehmed'in 1481'deki ölümünü büyük bir yeniçeri isyanı ve oğulları Cem'le Bayezid arasındaki taht kavgası izlemiştir. Bayezid, yeniçerilerin desteğiyle tahta çıkarıldı. Fatih'in savaşçı tutumu ve malî politikaları genel bir hoşnutsuzluğa neden olmuştu. II. Bayezid'in (1481-1512) iç ve dış politikaları ise uzlaşmacıydı. II. Bayezid'in dinî vakıflardan ve özel mülk sahiplerinden müsadere edilen toprakların büyük bir kısmını eski sahiplerine iade etmesi de buna işaret eder³².

²⁸ İncalcık, *Klasik Çağ*, s.37.

²⁹ Shaw, *a.g.e.*, s.104.

³⁰ Kunt, Metin, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanuni ve Çağı*, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2002, s.21.

³¹ İncalcık, Halil, "II. Mehmed", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, C.7, İstanbul 1999, s.514.

³² İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.54.

II. Bayezid'in seferlerine gelince; o daha çok babasının dönemindeki fetihleri pekiştirdi³³. 1481'de çıktığı Boğdan seferinde büyük bir zafer elde etti. 1484'te Akkerman ve Kili'yi aldı. Doğuda o tarihlerde Osmanlıların en büyük rakibi Memlûklerdi. Memlûkler, Güney Anadolu üzerinde egemenlik iddia ediyor ve kendilerini Dulkadiroğulları ile Karamanoğulları beyliklerinin hâmisî sayıyorlardı³⁴. II. Bayezid Memlûklere karşı harekete geçti (1485). Altı yıl süren savaşta her iki taraf da kesin bir sonuç alamayınca savaştan önceki durumu geçerli sayan bir antlaşma imzalandı.

Avrupa'nın Bayezid'a karşı bir koz olarak tuttuğu Cem Sultan'ın 1495'te ölmesi, Osmanlı sultanının daha rahat hareket edebilmesini sağladı. II. Bayezid Venedik'e karşı savaş ilan etti (1499). Osmanlılar İnebahtı, Modon ve Koron limanlarını ele geçirdiler. 1499-1503 tarihleri arasında süren bu savaşla Osmanlılar, Akdeniz'deki Venedik üstünlüğüne son verdiler. Böylece Osmanlı Devleti yalnız karada değil denizde de dikkate alınması gereken bir güç olduğunu gösterdi.

II. Bayezid'in saltanatının bir diğer özelliği de bu dönemin bir ekonomik gelişme dönemi olmasıdır. İstanbul, özellikle II. Bayezid döneminde büyük ekonomik canlılığa sahip bir kent niteliği kazanmıştır. Ayrıca merkezî hazine de çok büyümüş; sağlanan birikim ordunun ve donanmanın geliştirilmesine olanak tanımıştır³⁵.

I. Selim'in tahta çıktığı 1512'ye gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu Balkanların en güçlü devletiydi. Balkanlardaki küçük devletlerin hemen hepsi fethedilmişti. Ancak aynı tarihte doğuda Osmanlı egemenliği Batı ve Orta Anadolu'nun bazı kısımlarıyla sınırlıydı. I. Selim döneminde (1512-1520) Osmanlılar bu yönde, yani doğuya doğru ilerlediler. Doğuda bu sırada Osmanlı hakimiyetini tehdit eden yeni bir güç, Safevîler, ortaya çıkmıştı.

XVI. yüzyılın başlarında İran'da Akkoyunlu idaresine son vererek kurulan Safevî Devleti kısa sürede Osmanlı Devleti için ciddi bir sorun haline gelmiştir. Bu devletin kurucusu olan Şah İsmail, Heteredoks bir tarikatın (Kızılbaş hareketi) önderiydi

³³ Shaw, a.g.e., s.109.

³⁴ İnalcık, Klasik Çağ, s.36.

³⁵ İnalcık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.54.

ve etkisini Anadolu Türkmenleri arasında da yaygınlaştırmıştı. Kızılbaş hareketi kısa sürede Osmanlı Devleti için ciddi bir sorun haline geldi. Selim, tahtta kendisine rakip kardeşlerini bertaraf ettikten sonra, bu tehdidi ortadan kaldırmak amacıyla Şah İsmail'in üzerine yürüdü ve onu Çaldıran'da yendi (1514). Bu zaferle Erzurum'dan Diyarbakır'a kadarki bölge Osmanlı topraklarına katıldı ve geçici de olsa Kızılbaş hareketi yatıştırılmış oldu. Çaldıran zaferini Mısır Seferi izledi (1516-17). Memlûk Devleti veba salgınlarından ve özellikle Kızıldeniz'deki limanlara saldıran Portekizlilerden dolayı oldukça güçsüzleşmişti. Yavuz Sultan Selim, düzenlediği seferle Suriye'yi ve Mısır'ı fethetti. Böylece Mekke ve Medine gibi kutsal kentler, Hac yolunun denetimi ve kutsal emanetler Osmanlı sultanlarının eline geçti. Bu fetihlerle büyük bir Müslüman nüfus Osmanlı İmparatorluğu'na dahil oldu³⁶. Dönemin en güçlü hükümdarları haline gelen Osmanlı sultanları, artık kendilerini yalnız sınırlarının değil, tüm İslam dünyasının da koruyucusu sayıyorlardı. 1520'de Şehzade Süleyman tahtı oldukça sorunsuz bir şekilde devraldı. Saltanatı hak iddia edecek şehzade olmadığı gibi Memlûkler tarih sahnesinden çekilmişler, Safevîler ve Venedikliler de sindirilmişlerdi. Fernand Braudel'in de dediği gibi Yavuz Mısır ve Suriye'nin fethini önceden gerçekleştirmeseydi oğlu Süleyman'ın saltanatı bu kadar parlak olmayabilirdi³⁷.

Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde (1520-66) Safevîlerle savaşlar devam etti. Ancak Azerbaycan'daki Safevî merkezinden az miktarda bölgenin Osmanlı topraklarına katılmasıyla sonuçlanan seferlerden sonra bile Safevî bozgunculuğu devam etti³⁸. Sultan Süleyman'ın fîtuhatı doğudan çok batıya yönelik olmuştur. 1521'de Belgrat'ı, 1522'de Rodos adasını fethetti. Rodos Doğu Akdeniz, Belgrat ise Orta Avrupa için giriş kapısı niteliğindeydi. Belgrat kalesinin alınmasından sonra Süleyman, Avusturya-Macaristan topraklarına yöneldi. 1526'da Mohaç'ta Habsburg İmparatorluğu Osmanlı kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu tarihten sonra otuz yıl boyunca Macaristan aşama aşama Osmanlı topraklarına katıldı. Sultan Süleyman 1529'da Viyana'yı da kuşatmış, ancak alamamıştır.

³⁶ Lowry, Heath, *The Nature of the Ottoman State*, State University of New York Press, New York 2003, s.113.

³⁷ Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2.b., İmge Kitabevi, Ankara 1982, s.27.

³⁸ Kunt, a.g.m., s.24.

Kanunî Sultan Süleyman'ın döneminde denizlerde de önemli başarılar elde edildi. Osmanlılar İber Yarımadası kıyılarına kadar ulaştılar. 1538'de Barbaros Hayreddin Paşa komutasındaki Osmanlı donanması, çekirdeğini Habsburg İmparatorluğu'nun oluşturduğu Haçlı donanmasını Preveze Deniz Savaşı'nda yenilgiye uğrattı. Böylece Osmanlı Devleti Akdeniz'in tartışmasız hakimi oldu³⁹. Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarına doğru Tunus hariç Kuzey Afrika da fethedildi. Buna karşılık Malta'yı alma girişimi başarısız olmuştur (1565).

Sultan Süleyman'ın "Kanunî" sıfatıyla anılmasının nedeni ise devletin iç düzeninde hukukî düzenlemelere gitmiş olmasıdır. Padişah iradeleri şeklinde çıkan örfî kanun, yasakname ve tüzükler onun döneminde ideal şekillerine erişmişlerdir⁴⁰.

Sultan Süleyman 1566'da Zigetvar seferindeyken öldü. Öldüğünde Cezayir'den Azerbaycan'a, Budapeşte'den Bağdat ve Basra'ya Kırım'dan İran Körfezi'ndeki Katif ve Yemen'deki Moha'ya kadar uzanan topraklara hükmediyordu. Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu belki de yeryüzünün en yenilmeziydi ve elbette en geniş imparatorlukları arasındaydı. Ancak Kanunî'nin son yıllarında gerilemenin ilk sinyalleri alınmaya başlanmıştır. 1520'lere kadar inen Osmanlı-Fransa ittifakı 1559'da bozuldu. 1565'teki Malta başarısızlığı ve 1566'daki Zigetvar seferi de Osmanlıların Orta Avrupa ve Akdeniz'deki ilerlemelerinde duraklamanın başlangıcını simgeler. Kıbrıs'ın fethi (1570-1571) Osmanlıların son büyük askerî başarısıdır. Ancak hemen akabinde İnebahtı'nda Osmanlı donanması Hristiyan müttefik donanması karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu yenilgiden sonra Osmanlı Devleti Akdeniz'deki üstünlüğünü koruyamadı ve dolayısıyla Kuzey Afrika eyaletlerindeki denetimini yitirdi. 1578-1606 tarihleri arasında Osmanlılar Doğu'da Safevîlerle Orta Avrupa'da Habsburglarla bir dizi yıpratıcı savaş yaptılar. 1606 Zitvatorok Antlaşması'yla⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu genişlemesinin uç noktasına vardı. Ancak bu bir toparlanma işareti değildi.

XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyıl başlarında bütün bu olumsuzlukları hazırlayan nedenler çeşitlidir. Bunlar arasında büyük nüfus artışı, Safevîler ve

³⁹ İnalcık, *Klasik Çağ*, s.41.

⁴⁰ İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.106.

⁴¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, 2.Kısım, 4.b., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s.190.

Habsburglarla uzun savaş dönemi ve bu savaşların neden olduğu malî sıkıntı, Avrupa'da savaş tekniğindeki değişimlerin ve gümüş bolluğunun etkisiyle askerî ve malî düzenin bozulması, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki yüksek enflasyon, başkentte ve Anadolu'da yaşanan isyanlar sayılabilir. Sonuç olarak XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti artık, XVI. yüzyıldaki konumunda değildir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, içeride ve dışarıda yeni koşullara uyum için gereken maddî ve manevî öğelerden yoksun olduğu için de gerçek bir reform yapamamıştır⁴².

II. Ülke İçindeki Ulaşım ve Ticaret Yollarının İşleyişi

Karada insanların, hayvanların geçmesi için yapılan veya zamanla kendi kendine oluşan yollar ve onların oluşturduğu ulaşım ağı, günümüzde olduğu gibi, tarih boyunca da bütün devletler için büyük önem taşımıştır. Çünkü her türlü haberleşme, askerî, ticarî ve ekonomik faaliyetler ancak düzenli bir ulaşım ağıyla gerçekleştirilebilir.

Kontrol altında tuttuğu topraklar üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti de oldukça geniş bir ulaşım ağına sahipti. Osmanlılar hakim oldukları coğrafyada eski ve Orta Çağlarda ortaya çıkmış önemli yolların kontrolünü ele geçirdikleri gibi⁴³ kendileri de yeni yollar yaparak⁴⁴ yol şebekelerini genişletmişlerdir. İstanbul'la Belgrat'ı, Bağdat'ı, Tebriz'i ve diğer önemli merkezleri birbirine bağlayan bu yollarda ulaşımın işlemesi, yolların güvenliğinin sağlanması ile bakım ve onarımlarının yapılmasına bağlıydı. Gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse onlardan önceki Türk-İslam devletlerinde yolların güvenliğini sağlamak ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için tesisler kurulmuştur. Ribâtlar ve kervansaraylar buna örnek verilebilir. Ribâtlar, İslam'ın ilk dönemlerinde sınır boylarında cihada hazır bulundurmak üzere binek hayvanlarının toplandığı yerlerdi⁴⁵. Sonraları ribâtlar, büyük kervan yolları üzerinde, dağ ve geçitlerde, tüccar ve yolcuları barındıran konak manası kazanmışlardır. Selçuklular devrinde ribâtların yerini, kervansaraylar ve Osmanlılar devrinde de hanlar almıştır. Bu noktada Osmanlılar devrinde han ve kervansaray kelimelerinin aynı anlama geldiği ve birbirinin yerine

⁴² İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.107-110.

⁴³ Lybyer, Albert Howe, "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *The English Historical Review*, No: CXX (October), 1915, s.577.

⁴⁴ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.152.

⁴⁵ Marçais, Georges, "Ribât", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s.734.

kullanılabildikleri de eklenmelidir. Çoğunlukla sultanlar ve devlet adamlarının vakıfları olarak inşa edilen bu yapılar maddî büyüklükleri ve teşkilatları oranında da vakıf gelirlerine sahiptiler. Bu şekilde tüccarlar ve diğer yolcular bu hanlarda her türlü ihtiyaçlarını ücretsiz olarak karşılayabilmişlerdir.

Osmanlılar döneminde hanların yanında yine önemli yollar üzerinde menziller de bulunmaktaydı. Menzil kelime olarak “konak”, “iki konak arası mesafe”, “kervanların ve posta tatarlarının (ulakların) indikleri, at değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina”⁴⁶ anlamlarına gelmektedir. Menzillerin işleyişinden menzilciler sorumluydular ve peşin ücretli olarak bir yıllığına kadı, müftü, ayan ve eşraftan kimselerin uygun gördükleri varlıklı kimselerden seçiliyorlardı. Menzilcinin dışında menzilin çeşitli işlerini görmek üzere menzil yakınındaki bir köy veya kasaba halkı görevlendiriliyordu. Bunlara menzilkeş (menzilin yükünü çeken) deniliyordu⁴⁷. İşlek yollarda bazı köylerin ahalisi de Osmanlı hükümeti tarafından derbentçi olarak görevlendirilirdi. Bu köylüler yolun kendi köylerine yakın bir kesiminin asayişinden sorumlu olurlardı. Karşılığında bazı vergilerden özellikle de oldukça ağır olan avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf tutulurlardı⁴⁸.

Osmanlı ulaşım ağını oluşturan ana yollara gelince; bunlar arasında Baharat Yolu, Hac Yolu ve Via Militaris gibi eski ve Orta Çağlarda ortaya çıkmış önemli ticarî ve askerî yollar vardır. Osmanlı ulaşım ağını Anadolu ve Rumeli alt başlıkları altında ele almak mümkündür⁴⁹.

A. Anadolu Ulaşım Ağı

Başkent İstanbul’u Anadolu ve Anadolu üzerinden Kafkasya ve Ortadoğu’ya bağlayan bu ulaşım ağını üç ana yol (kol) oluşturmuyordu.

⁴⁶ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.479.

⁴⁷ Altunian, Sema, “Osmanlı Devleti’nde Haberleşme Ağı: Menzilhânceler”, *Türkler*, C.10, Ankara 2002, s.915.

⁴⁸ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s.73.

⁴⁹ Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s.4-5.

Sağ Kol Güzergâhı (Hac Yolu): İstanbul'dan Gebze yoluyla İzmit'e oradan da Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Şam'a ve kutsal topraklara uzanan bir yoldu. Adana'dan bir kol da Halep'e ayrılıyordu.

Orta Kol Güzergâhı (Bağdat Yolu): İstanbul'dan Gebze-İznik-Bolu-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya yoluyla Diyarbakır'a oradan da Musul ve Bağdat'a uzanan yoldu. Bu yolun 1555'te Busbecq tarafından da kullanılan bir başka versiyonu vardı. Bu güzergâh ise Üsküdar- Eskişehir- Ankara yoluyla Amasya'ya ulaşıyordu⁵⁰.

Sol Kol Güzergâhı: İstanbul'u Tebriz'e bağlayan bu yol İstanbul-Gebze-İzmit-Bolu yoluyla Kastamonu'ya oradan da Amasya-Tokat-Erzurum-Erzincan üzerinden Tebriz'e uzanıyordu.

Tebriz'e giden bir diğer güzergâh da Halep'e kadar Sağ kol güzergâhını izliyor oradan Urfa-Diyarbakır yoluyla Tebriz'e ulaşıyordu.

B. Rumeli Ulaşım Ağı

Rumeli ulaşım ağı İstanbul'u Balkanlar, Orta Avrupa ve Kırım'a bağlayan üç ana yoldan oluşuyordu.

Sağ Kol Güzergâhı: İstanbul'dan Vize-Kırkilise-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yolu ile Kırım'a uzanan yoldu.

Orta Kol Güzergâhı (Via Militaris): İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş üzerinden Belgrat'a uzanıyordu. Osmanlı orduları Orta Avrupa seferlerinde bu güzergâhı takip etmişlerdir.

Sol Kol (Via Egnatia): MÖ. II. Yüzyılda Romalılar tarafından Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlama amacıyla inşa edilen bir yoldu⁵¹. İstanbul-Tekirdağ- Malkara- Firecik- Dimetoka- Gümölcine- Pravişte-Lanzaka-Yenişehir (Larissa) yoluyla İstefe'ye uzanıyordu.

⁵⁰ Taeschner, F., "Anadolu", *EF*², C.1, s.475.

⁵¹ Avranea, Anna, "M.Ö. 2.Yüzyıl ile MS. 6.Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed., Elizabeth Zachariadou, Çev. Özden Arkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s.3.

Bu üç yol içinde en önemli olanı Romalılar dönemindeki adıyla Via Militaris yani Orta Koldu. Osmanlılar, İstanbul'u Belgrat'a bağlayan bu eski Roma yolunu kabaca kesilmiş taşlarla onararak her zaman bakımlı tutmuşlardır⁵².

Kara yolları yanında nehir ve deniz ulaşımı da Osmanlı ulaşım ağının önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Anadolu, Suriye ve Irak'ta Fırat-Dicle sisteminde düzenli olarak seyrüsefer yapılabiliyordu. Ancak Fırat nehrinin su seviyesi mevsime göre büyük değişiklikler gösterdiğinden bazı zorluklar yaşanıyordu⁵³. Balkanlarda da Bulgaristan ve Sırbistan'dan Tuna yoluyla Karadeniz'e ve Balkanların gerisindeki Filibe, Sofya, İslimye, Edirne gibi sancaklardan da Meriç nehriyle (kısmen kara yolu da kullanılarak) Burgaz'a, Tekirdağ'a ve İstanbul'a ulaşmak mümkündü⁵⁴.

Deniz yollarına gelince; İstanbul, Trabzon ve Sinop limanlarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki Akkerman, Kili, Kefe, Kırım ve bunlara bağlı limanlar arasındaki yollar, İskenderiye-İstanbul deniz yolu oldukça yoğun bir trafiğe sahipti⁵⁵. Ayrıca Beyrut'tan Kıbrıs, Rodos, Çeşme ve Mora üzerinden Dubrovnik'e oradan da Venedik'e uzanan daha uzun deniz yolları da mevcuttu. Deniz yolları için en önemli tehlike korsanlardı. Rodos, Girit ve Kıbrıs üslerinden hareket eden Hristiyan korsanlar İskenderiye'yle İstanbul arasındaki deniz yolunu sürekli tehdit altında tutuyorlardı. XV. yüzyılda Akdeniz'deki en etkin korsanlar Katalonyalıları. Osmanlılar korsanlara karşı kendilerini korumak için her zaman savaş gemilerinin eşlik ettiği konvoylarla yolculuk ederlerdi⁵⁶.

III. Devletin Ekonomik Durumu

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin büyük askerî ve siyasî girişimlerini mümkün kılan, yeni siyasî düzen altında gelişen ticaret ve üretim hayatı ve buna paralel olarak artan devlet gelirleridir.

⁵² İnalçık, *Klasik Çağ*, s.152.

⁵³ Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev. Ayşe Berkay, Eren Yay., İstanbul 2004, s.610.

⁵⁴ Pakalın, a.g.e., C.2, s.244.

⁵⁵ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.135-139.

⁵⁶ Akdeniz'de korsanlık hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aymard, Maurice, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, No:1-2, 1962-1963, s.220-221; İnalçık, *Klasik Çağ*, s.135.

Ticaret ve üretim hayatına yön veren Osmanlı ekonomik düşüncesi Ortadoğu devlet ve toplum fikriyle yakından bağlantılıdır. Osmanlı ekonomik düşüncesinde devletin en büyük amacı hükümdarın gücünün birleştirilmesi ve genişletilmesidir ve bunun da zengin gelir kaynakları gerektirdiği savunulur. Zengin gelir kaynaklarının oluşturulması üretim sınıflarının başarısını sağlayacak koşullara bağlıdır⁵⁷. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ekonomik tedbirlerinde bir taraftan hazine gelirlerini arttırmak düşüncesiyle halkın servet kaynaklarını geliştirmeye diğer taraftan da pazarda kıtlığı ve anormal fiyat yükselişlerini önlemeye çalışmıştır. Bu düşünce yapısı ticaret ve üretim hayatına dış ticarete belirli malların ihracının yasaklanması, ihracat üzerine gümrük vergisi konması, iç pazarda ise bazı malların ticaretinin sınırlandırılması, hırfet (lonca) nizamının desteklenmesi ve kontrol edilmesi gibi uygulamalarla yansımıştır⁵⁸.

Osmanlı Devleti kurulduğu sırada kendini yaklaşık iki yüzyıldan beri yerleşmiş bulunan kıtalararası bir ticarî yapının ortasında bulmuştur. Bu yapıda Venedik, Ceneviz ve Floransa başta olmak üzere Akdeniz'in Latin toplulukları Asya ve Avrupa arasındaki ticareti yürütüyordu⁵⁹. Bu ticarete başta doğunun baharat ve ipeğinin batının da yünlü kumaş ve değerli madenlerinin mübadelesi söz konusuydu. Osmanlı Devleti bu ticaretin devamına çalışmakla birlikte; işleyişine bazı değişiklikler getirmiştir.

Fatih döneminde belirlenen gümrük rejimiyle Müslümanlardan ve haraçgüzârlardan %4 ve darü'l-harbe mensup olup amannâme (kapitülasyon) ile ticaret izni verilmiş olan yabancılardan %5 oranıyla gümrük resmi alınmaya başlanmıştır. Böylece Venedik ve Ceneviz'in Bizans İmparatorluğu'ndan temin ettikleri gümrük bağışıklığına son verilmiştir. II. Bayezid döneminde ise yine bir değişiklikle yalnız Müslümanlar için gümrük resmi %2'ye indirilmiştir. Ayrıca zamanla ticarete Osmanlı tebaası olan Müslüman tüccarlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Latinlerin yerini

⁵⁷ İnalçık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, 2nd ed., Ed. M.A.Cook, Oxford University Press, Great Britain 1978, s.217.

⁵⁸ İnalçık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bir Bakış", *Türk Kültürü*, Sa:68, Yıl:VI, 1968, s.537.

⁵⁹ Genç, Mehmet, "15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.208.

almışlardır. Özellikle doğu ülkeleriyle olan ticarete Müslümanlar kesin bir şekilde çoğunluktaydılar⁶⁰.

XVI. yüzyıldaki fetihlerle Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ticaretindeki etkinliği daha da arttı. Osmanlılar 1516-17'de Suriye, Mısır ve Hicaz'ı fethettiler. 1530'larda Kızıldeniz'in yanı sıra Basra Körfezi'ne de hakim oldular. Bu sayede Osmanlılar Ortadoğu'dan Hindistan'a giden bütün yolları denetim altına aldılar ve Portekizlilerin baharat ticaretini tümüyle Hindistan deniz yoluna çekme planlarına engel olabildiler. Bu dönemde Mısır ve Suriye limanlarıyla yapılan baharat ticaretinde bir ambar görevi gören Antalya limanına 1559'da her biri 20-30 tüccar taşıyan elli gemi uğramıştı. O dönem Antalya ve Antalya'ya bağlı limanlarda gümrük geliri yılda 7000 altın dükaya yükselmışti⁶¹. Kısacası ara sıra baş gösteren bazı darlıklara rağmen XV. yüzyıl sonunda meydana gelen büyük keşifler Hint Okyanusu, İran Körfezi ve Kızıldeniz yollarını altüst edecek kadar bir öneme sahip olmamış; XVI. yüzyıl boyunca Kızıldeniz ve Basra yoluyla Hindistan'dan baharat gelmeye devam etmiştir⁶².

Mısır ve Suriye eyaletleri XVI. yüzyılda Osmanlı ekonomisi içinde yaşamsal bir öneme sahip olmuştur. Bu eyaletler imparatorluk hazinesinin temel kaynaklarındanlardı. 1528'de imparatorluk gelirinin üçte biri bu eyaletlerden sağlanmıştı⁶³. Ayrıca pirinç, buğday, baharat ya da şeker gibi İstanbul'un (özellikle de sarayın) gıda ihtiyacının bir kısmı Mısır'dan gelirdi⁶⁴. XV. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'nun Mısır ve Suriye'ye başlıca ihracatı ise kereste, demir ve demir eşya, Bursa ipeklileri, Ankara sofları, pamuklu dokumalar, halı, kilim, afyon, kuruyemiş, kürk, balmumu ve zifti⁶⁵.

Doğu-batı yönünde olduğu gibi, kuzey-güney yönünde de yoğun bir ticaret söz konusuydu. Karadeniz ticaretinde Anadolu'dan Trabzon ve Sinop limanları üzerinden kuzeye pamuklu ve ipekli kumaşlar, Akdeniz'e özgü yiyecekler ve şarap ihraç edilirdi. İstanbul üzerinden giden mallar ise değerli Avrupa kumaşlarıyla, Arabistan ve

⁶⁰ İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bir Bakış", s.539.

⁶¹ İnalcık, *Klasik Çağ*, s.134.

⁶² Mantran, Robert, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev.M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995. s.127.

⁶³ İnalcık, *Klasik Çağ*, s.134.

⁶⁴ Braudel, a.g.e., s.26; İnalcık, *Klasik Çağ*, s.134.

⁶⁵ İnalcık, *Klasik Çağ*, s.134.

Hindistan'dan ithal edilen mallardı. Kefe, Kırım, Azak ve Akkerman ile bunlara bağlı limanlardan Osmanlı İmparatorluğu'na kürk, deri, köle ve İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik buğday, un, tuz gibi gıda maddelerinin ihracı yapıyordu⁶⁶.

Kırım Hanlığı, Boğdan, Polonya, Moskova Büyük Knezliği, Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarları ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan bu ticaret Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir gelir kaynağıydı. Yalnız Kefe ve Kefe'ye bağlı limanlar üzerinden yapılan esir ticaretinden Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl ortalarında 200 bin altın dükalık vergi geliri elde ediyordu. Karadeniz ticaretinde Osmanlılardan önce Cenevizliler etkindi. Ancak Osmanlılar Karadeniz'de Osmanlı hakimiyetini kurdukları zaman İtalyanları kolayca bu ticaretin dışında tutabildiler⁶⁷. Diğer bir deyişle Osmanlılar XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Levant sahasında (yani Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde) ekonomik olarak İtalyanların imtiyazlı ve üstün durumlarına son vermişlerdir.

Bu dönemin ön plana çıkan bir diğer özelliği de Osmanlı'ya başkentlik yapan Bursa, Edirne ve İstanbul'un canlı ve kalabalık ticaret merkezleri olarak yükselmeleridir. Özellikle Bursa'nın ticarî bir merkez olarak önemi Bizans devrine göre çok artmıştır⁶⁸. Bursa XV. yüzyılda doğudan gelen Müslüman tüccar kervanlarının ulaştıkları batıdaki en uzak merkez olarak İran, Arabistan ve Hint mallarının antreposu haline geldi. Bu mallar arasında ipek Osmanlı Devleti'nin temel gelir kaynaklarından biriydi. 1479'a doğru ipek ticaretinden yılda yaklaşık 15 bin altın düka gelir sağlanmaktaydı⁶⁹. Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı-İran savaşları ipek ticaretini ciddi biçimde etkiledi. Her iki taraf da ipek ticaretinden bir silah olarak faydalandılar. Savaşlara ve taraflar arasındaki sorunlara paralel olarak ipek ticaretinde yaşanan sıkıntılar sonucunda ipek satışında ve dağıtımında devlet kontrolü arttı, yüksek fiyatlar ve ipek darlığı çoğu tüccarı bu işi bırakmaya zorladı⁷⁰.

⁶⁶ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.136.

⁶⁷ İstanbul'un fethinden sonra Ceneviz'in merkezi Kefe olan ticarî faaliyetleri hemen hemen imkansız hale gelmiştir. 1475'te Kefe'nin ve bütün Karadeniz sahillerinin fethiyle Ceneviz Karadeniz ticaretinde tamamen saf dışı kaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s.23-30.

⁶⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C 2, 1988, s.681.

⁶⁹ İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.77.

⁷⁰ İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", s.213.

Yukarıda bahsedilen kentlerin dışında XV. ve XVI. yüzyıllarda Rumeli’nde Filibe, Sofya, Üsküp, Yanya, Manastır, Belgrat, Budin; Anadolu’da Ankara, Konya, Diyarbakır, Mardin, Erzurum, Irak’ta Bağdat ve Musul, Mısır’da Halep ve Kahire diğer önemli ticaret merkezleri olarak sayılabilir. Ayrıca başta İstanbul olmak üzere Selanik, Avlonya, Payas, Antalya, Trablus-Şam, Sayda, İskenderiye, İzmir ve Basra Osmanlıların ticarî açıdan ön plana çıkan limanlarıydılar⁷¹.

Üretime gelince; XIX. yüzyılın başlarına değin Osmanlı İmparatorluğu büyük ölçüde mamûl mallarda kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılamıştır. Özellikle kırsal alanda yaşayan nüfus (yaklaşık olarak ülke nüfusunun %80’i) ziraat ürünler, giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendisi üretmekteydi⁷². Ziraat üretiminde genellikle hububat üretimi yapılıyordu. Anadolu, Teselya, Makedonya, Trakya, ve Romanya başlıca hububat üretim merkezleriydi. Buralarda üretilen hububatla öncelikle iç pazarın ihtiyacı karşılanıyordu. Osmanlı ülkesinde üretilen buğday Batı Akdeniz’in de buğday açığını kapatıyordu⁷³. Hububat dışında pamuk ve pirinç ziraatı, şehirlerin etrafında da bağcılık, bahçecilik ve sebzeçilik yapılıyordu. Şam, Halep ve Bağdat’tan bütün Anadolu ve Rumeli’ye uzanan bir dokuma sanayi de gelişmişti. Değerli Bursa ipeklileri, Ankara sofları ve Batı Anadolu halıları bu devirde Avrupa’da aranan lüks mamûllerdi. Batı Anadolu pamukluları da Balkanlara ve Karadeniz’in kuzeyine önemli miktarlarda ihraç olunmaktaydı⁷⁴. İstanbul ve Selanik’de çuha sanayi, Edirne’de deri işleri ve ayakkabı sanayi, Yanbolu’da aba-kebe yapımı Balkanlardaki önemli sanayi kollarıydı⁷⁵.

Genel olarak bakıldığında Osmanlı yönetimi ticaret serbestisini benimsemesine rağmen ülke için büyük önem taşıyan buğday gibi gıda maddeleri, deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi ham ve yarı mamûl maddeler ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu⁷⁶. Ayrıca iâşeci bir yaklaşımla ithalatta sınırlama çok

⁷¹ Sevinç, Necdet, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s.120.

⁷² Tabakoğlu, Ahmet, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C.10, Ankara 2002, s.678.

⁷³ İnalçık, *Klasik Çağ*, 141.

⁷⁴ İnalçık, “Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bir Bakış”, s.538.

⁷⁵ İnalçık, “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış”, s.77.

⁷⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.681.

daha azdı. Tabii bunda verilmelerinde genelde politik amaçların güdüldüğü ticarî imtiyazların da etkisi vardır.

Osmanlı akçasının XV. ve XVI. yüzyıllarda altın düka karşısındaki değeri bu dönem ekonomisinin istikrarlı yapısına bir delil olarak gösterilebilir.

Tablo 1: Osmanlı Para Birimi Akçenin Altın Karşısındaki Değeri⁷⁷

Yıllar	Bir altın düka akça olarak
1479	45-46
1481	47
1491	52
1512	55
1526	57
1532	57
1540	60
1550	60
1566	60
1582	60

1588’de altın birden 120 akçaya yükselmiştir⁷⁸. Bu yükseliş Avrupa’da yaşanan Fiyat Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin bir sonucudur⁷⁹.

IV. Bursa’nın Başkent Olarak Gelişmesi

Uludağ’ın kuzeybatısında ve Mudanya Dağlarının denizden ayırdığı bir ovanın güney kenarında kurulmuş olan Bursa (Prusa) şehri⁸⁰, 1300’lerde Nicaea ve Philadelphia ile birlikte Bizans’ın Anadolu’da kalan üç önemli kale-şehrinden birisiydi⁸¹.

Şehir, Osmanlılar tarafından ilk olarak 1308’de Osmanlı kuvvetlerini Dinboz Geçidi’nde durdurmak isteyen Bursa tekfurunun mağlup edilmesinden sonra, kuşatma altına alınmıştır. Bu kuşatma sonuca ulaşmamakla birlikte şehir abluka siyaseti ile baskı altında tutulmaya devam edilmiştir. Bu sırada Osman Bey, ablukayı güçlendirmek amacıyla, Bursa etrafında iki kale yaptırıp birincisine kardeşinin oğlu Ak Timur’u

⁷⁷ İnalçık, “Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bir Bakış”, s.539.

⁷⁸ Pamuk, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s.152. Bu eser bundan sonra Paranın Tarihi olarak kısaltılacaktır.

⁷⁹ Bkz. Üçüncü Bölüm, s.101.

⁸⁰ Darkot, Besim, “Bursa”, İA, Milli Eğitim Basımevi, C.2, İstanbul 1986, s.806-807.

⁸¹ İnalçık, Halil, “Bursa”, İA, C.I, Diyanet İşleri Vakfı Yay., İstanbul 1992, s.446.

ikincisine de ümeradan Balabancık'ı muhafız bırakmıştır⁸². Ayrıca ova ve çevresindeki alanlar zapt edilmiştir. On iki yıl süren kuşatma sonucunda şehir daha fazla dayanamamış ve 6 Nisan 1326 tarihinde Osmanlılara teslim edilmiştir⁸³.

Bu tarihte Bursa kale içinde oldukça küçük bir yerleşimdi ve kale dışında da çok fazla yer kaplamayan bir dış mahalle kısmı vardı. Fetihden sonra takip edilen imar ve iskan faaliyetleriyle gelişerek, Bizans devrinde Marmara havzasının en büyük şehri olan İznik'in yerini aldı⁸⁴.

Öncelikle Orhan Bey kale içinde câmi haline getirttiği bir Bizans kilisesinin yanına sarayını yaptırmıştır. Bey Sarayı olarak anılan bu yapı Osmanlı kuruluş döneminde devletin yönetim merkezi oldu. 1368 yılında Edirne Sarayı inşa edildikten sonra kuruluş dönemi Osmanlı sultanları zaman zaman Edirne'de de kalarak yönetim işlerini sürdürdüler. Yine de Osmanlı sultanları İstanbul ve çevresi merkez olana kadar genellikle Bursa'da oturdukları gibi, büyük vakıf yatırımlarını da bu kentte gerçekleştirmişlerdir⁸⁵.

İlk Osmanlı kenti diyebileceğimiz Bursa, Orhan Gazi döneminde (1326-1362) Hisar'ın doğusunda aşağıda kalan ovanın bir parçası olan boş bir alanda kurulmaya başlanmıştır. 1339-1340 tarihinde Orhan Gazi bu yerde câmi, hamam, medrese ve handan (Bey hanı, Emir han) oluşan imaretini inşa ettirmiştir⁸⁶. Bu kamu binaları Osmanlı Bursasının merkezi haline gelmiştir ve günümüzde de burası Bursa'nın en canlı ticaret merkezidir. Alâeddin Bey, Çoban Bey ve Koca Naib gibi mahalleler de Orhan Gazi döneminde yapılanmıştır.

Bursa'nın yapısal çerçevesini belirleyen de Orhan Gazi'yi izleyen dört sultanın yaptırdıkları büyük külliye olmuştur. I. Murad (1362-1389) külliyesini Hisar'ın 3.5 km. batısında inşa ettirmiştir. Burası şehrin çekirdeğine oldukça uzak kaldığından XX.

⁸² Yımaç, Mükrimin Halil, "Bursa", İA, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.810.

⁸³ İnalçık, Halil, "Bursa", Eİ², C.1, s.1334.

⁸⁴ Yımaç, a.g.m., s.811.

⁸⁵ Oğuzoğlu, a.g.m., s.10.

⁸⁶ Baykal, Kazım, Bursa ve Anıtları, 2.b., Cenker Matbaacılık, İstanbul 1982, s.15.

yüzyıl ortalarına kadar şehrin bir çevre yerleşmesi (günümüzde Çekirge) olarak kalmıştır⁸⁷.

Özellikle I. Bayezid döneminde (1389-1402) Bursa'da birçok bina yapılmıştır. Bu dönemde Bursa'yı ziyaret eden Schiltberger, şehirde 200.000 ev ve 8 imaret olduğunu yazmıştır⁸⁸. Hane sayısı abartılı veya yanlış olsa da⁸⁹ Schiltberger'in verdiği bilgiler, Bursa'nın o dönem Batı Anadolu'sunun en büyük şehirlerinden biri olduğunu gösterir. Hisar içi daha önce yapılan binalarla tamamen dolmuş olduğu için Yıldırım döneminde burada daha fazla bina yapılmasına gerek kalmamıştır⁹⁰. Bu dönemde Ulucami, daha sonra Bursa Bedesteni ile çevresindeki Uzunçarşı ile şehrin doğusunda bir külliye inşa edilmiştir. XV. yüzyılda I. Mehmed'in (1413-21) şehrin doğusunda yaptırdığı Yeşil (Sultaniye) Külliyesi ve II. Murad'ın yaptırdığı Muradiye Külliyesi şehrin iki uç noktasını oluşturmuşlardır. Yeşil Külliyesi Sedbaşı'na ve Emir Sultan'a doğru Yıldırım külliyesi ile birleşmeyi sağlamıştır⁹¹.

1402'de Timur'un istilası sırasında Bursa'nın tahrip edilmesi⁹² Bursa'nın gelişimini olumsuz etkilemiştir. Ancak II. Murad dönemi (1421-1444, 1446-1451) şehir için hızlı bir toparlanma ve büyüme dönemi olmuştur. Bu dönemde Sultan Murad (Muradiye), Fazlullah Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe Ali Bey, Şehabeddin Paşa gibi devlet erkânı tarafından kurulan vakıflar sayesinde daha sonra bu kişilerin adlarıyla anılacak olan yeni bölgeler ve mahalleler oluşmuştur⁹³.

Fatih döneminde (1444-6, 1451-81) ise büyük külliyelerden çok, şehrin yerleşimini sıkılaştıracak nitelikte yapılar inşa edilmiştir. Yine bunların çevresinde de yeni mahalleler oluşmuştur. Ama bunlar daha çok önceki manzumelerin arasına yerleşen mahallelerin merkezleri olmuşlardır.

⁸⁷ Yenal, Engin, "Osmanlı Başkenti, Osmanlı Kenti Bursa", Bir Masaldı Bursa, Yapı Kredi Yay., Ankara 1996, s.27.

⁸⁸ Lowry, a.g.e., s.61.

⁸⁹ Lowry, a.g.e., s.21.

⁹⁰ Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979, s.10. Bundan sonra eser Bursa olarak kısaltılacaktır.

⁹¹ Ergenç, Bursa, s.10.

⁹² Ergenç, Bursa, s.8.

⁹³ İnalçık, "Bursa", ET², C.1, s.1334.

Bilindiği üzere 1453'te İstanbul'un alınmasıyla Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'a nakledildi. Bu tarihten sonra başkent yaratma çabaları İstanbul'a kaydırılmış ve İstanbul'un imarına ve gelişimine öncelik verilmiştir. Ancak bu tarihe kadar klasik Osmanlı şehri biçimine kavuştuğu ve iktisadî açıdan önemini koruduğu için Bursa'nın bu gelişmeden çok olumsuz etkilendiği söylenemez⁹⁴. Orhan Bey döneminde hisar içinde 7 mahalle mevcutken, XVI. yüzyılın başlarında Bursa 147 mahalleden oluşan bir yerleşim merkezi haline gelmiştir⁹⁵.

Osmanlı Bursasının XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla gösterdiği hızlı büyümeyi hane sayısından, yani nüfustan da takip etmek mümkündür. II. Mehmed döneminde Bursa'da 5000 avarız hanesi, yaklaşık 30.000 kadar nüfus barınıyordu. Bu rakam 1487'de 6456 haneye yükselmiştir. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın nüfusu daha da artarak 60.000'i geçmiştir⁹⁶.

Bursa kentinin XIV-XVI. yüzyıllardaki gelişiminde, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olmasının yanında bir üretim ve ticaret merkezi olarak yükselmesi de etkili olmuştur.

V. Bursa'nın Ticaret ve Üretim Merkezi Olarak Yükselişi

Bursa, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra bir yandan genişleyen Osmanlı Devleti'nin siyasî merkezi olarak hızla geliştiği gibi, bir yandan da önemli bir ticaret merkezi olarak yükselmiştir. Bu gelişmenin arkasındaki nedenler çeşitlidir.

XIII. yüzyılda Akdeniz üzerinden işleyen ticaret yollarında önemli değişimler olmuştur. 1250'de Mısır ve Suriye'de kurulan Memlûk Sultanlığı Akdeniz'e doğru ilerleyen Moğol akınını durdurduğu gibi Haçlı Seferlerini de sonlandırdı (Haçlıların elindeki son Yakınoğu kalesi Akka 1291 yılında düştü). Bu gelişmelerin üzerine İtalyan tüccarlar Moğol hakimiyetindeki topraklara yöneldiler ve Memlûk Sultanlığı üzerinden işleyen Akdeniz ticaretini kuzeye kaydardılar. Böylece Asya ile Avrupa

⁹⁴ Ergenç, Bursa, s.11.

⁹⁵ Barkan, Ömer Lütfü-Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, Türk Tarih Kurumu Yay, XIV. Dizi-Sa.3, Ankara 1988, s.1 (Bursa Kazası).

⁹⁶ İnalçık, "Bursa", Eİİ, C.1, s.1334.

arasındaki ticaret Anadolu ve Karadeniz'den işlemeye başladı⁹⁷. Bu dönemde doğu-batı ticaretinin temel maddeleri Flaman, Fransız ve Floransa kumaşlarıyla, Çin ve İran ipeklileriydi. Diğer taraftan XIII. yüzyılda Anadolu, Doğu Avrupa'daki Altın Ordu Devleti'yle Arap ülkeleri arasındaki kuzey-güney ticaretinde de merkez görevi görmeye başlamıştı. Güneyin çeşitli kumaşlarıyla baharat ve şekeri, kuzeyin kürk ve köleleriyle Anadolu'da değiştiriliyordu⁹⁸. Bu ticaret ağının bir sonucu olarak Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Amasya ve Ankara gibi Orta Anadolu kentleri önemli ticaret merkezleri olmuşlardı. XIII. yüzyılda kurulan bu statü 1335'te Moğol İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ve XIV. yüzyılın başında Anadolu'da Osmanlıların ortaya çıkması ile yeni bir değişikliğe uğradı. Politik ve ticarî ağırlık merkezi Batı Anadolu'ya kayarken Osmanlı başkenti Bursa da hem Anadolu'nun en önemli ticaret merkezi hem de doğu-batı ticaretinde bir antrepo oldu⁹⁹.

Osmanlıların fetihleri de bu gelişmeyi doğrudan etkilemiştir. Yıldırım Bayezid devrinde Kuzeybatı Anadolu'da Amasya-Tokat-Erzincan-Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşan kervan yolunun Erzincan'a kadarki kısmında bütün önemli merkezler ele geçirilmiştir¹⁰⁰. Antalya ve Alanya'nın alınması da bu limanlara Doğu Akdeniz tarafından gelen malların Bursa'ya yönelmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Ayasuluk, İzmir ve Foça gibi Batı Anadolu limanlarının fethi ise Bursa'daki tekstil üretimi için gerekli pamuk ipliğinin kolayca sağlanmasında etkili olmuştur. Yine aynı dönemde Osmanlı hakimiyetine giren Tuna limanları, Silistre, Rusçuk ve Niğbolu da Bursa tekstil ürünlerinin ve baharatın aktarım noktaları konumunu kazanmışlardır¹⁰¹.

1432'de Bursa'yı gören Fransız seyyahı Bertrandon de La Broquière Bursa'yı "*Türklerin sahip olduğu şehirlerin en güzeli*" olarak tanımlamıştır¹⁰². Ayrıca seyyah

⁹⁷ Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978, İktisat Özel Sayısı, s.1-2.

⁹⁸ İnalçık, Klasik Çağ, s.127.

⁹⁹ İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.270.

¹⁰⁰ İnalçık, "Bursa I:XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.209.

¹⁰¹ Oğuzoğlu, a.g.m., s.13.

¹⁰² Schefer, Ch. (ed.), Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, Çev., İlhan Arda, Eren Yay., İstanbul 2000, s.200. Bundan sonra eser Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati olarak kısaltılacaktır.

Bursa'nın ticarete çok ilerlemiş olduğunu zengin çarşısında her türlü ipekli ve pamuklu kumaşın yanında sayılamayacak kadar çeşitli eşyanın satıldığını yazmıştır¹⁰³.

XVI. yüzyılın başlarında Bursa'da 10 büyük han ve bir bedesten bulunuyordu¹⁰⁴. Bursa'daki yoğun ticarî faaliyeti XIV. ve XV. yüzyıllarda inşa edilmiş birçok hanın bulunması da göstermektedir. I. Mehmed'in saltanatı (1413-1421) sırasında yaptırılan İpek Hanı, II. Mehmed döneminde (1444-6, 1451-81) yaptırılan Mahmud Paşa ve II. Bayezid dönemine (1418-1512) ait Koza ve Pirinç Hanları bunlara en güzel örneklerdir.

Bursa'ya asıl ününü kazandıran ve onunla özdeşleşen ipek üretim ve ticaretidir. Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgelerde üretilen ham ipek Tebriz'e, buradan da kervanlarla Bursa'ya getiriliyordu. Bursa pazarlarında Cenevizli, Floransalı ve Venedikli tüccarlar birbirleriyle rekabet halinde bu ipekten satın alıyorlardı. Genellikle İran ipeğini beraberlerinde getirdikleri Avrupa yünlüleri ile değiş tokuş ederlerdi. İran'dan gelen ham ipeğin büyük bir kısmını da Bursa ipekli sanayii tüketiyordu.

İpek ticareti ve üretimi oldukça kazançlı bir geçim kaynağıydı. Osmanlı sarayı ve yüksek devlet görevlileri Bursa ipeklilerinin en önemli tüketicilerindiler¹⁰⁵. Ayrıca Bursa'da üretilen ipekli kumaşlar Avrupa'da, Mısır'da ve İran'da büyük alıcı kitlesine sahipti. 1502'de Bursa'da 1000'den fazla dokuma tezgâhı vardı. Bunların çoğu özel teşebbüsün elindeydi ve refah içinde yaşayan bir şehirli zümresi ortaya çıkarmıştı¹⁰⁶. Bu yüksek ve orta seviyedeki şehir halkı XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun yaklaşık %70'ini oluşturuyorlardı¹⁰⁷. Bununla birlikte Bursa ipekli sanayiinin ithal hammaddeye bağımlılığı Osmanlı İmparatorluğu ve Safevî Devleti arasındaki siyasal iniş çıkışlara duyarlı olmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle özellikle XVI. yüzyılda ipek ticareti ve üretimiyle uğraşmak aynı zamanda oldukça riskliydi.

¹⁰³ Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, s.202.

¹⁰⁴ Barkan, Ömer Lütfü-Enver Meriçli, a.g.e., s.1 (Bursa Kazası).

¹⁰⁵ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev.Gül Çağanlı Güven, Özgür Türesay, YKY, İstanbul 2003, s.101. Bundan sonra Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak olarak kısaltılacaktır.

¹⁰⁶ İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, Volume 29, Issue 1, *The Tasks of Economic History* (Mar., 1969), s.108.

¹⁰⁷ İnalcık, "Bursa", *İA*, C.I., s.448.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİ

Bu bölümde XV. ve XVI. yüzyıllarda dünyanın belli başlı ipek pazarlarından biri olan Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin işleyişi ele alınacaktır.

I. Bursa'da İpek Üretimi

İpeğin üretilmesi üç temel işlemin sonucudur. Bunlar ipekböceği kozalarından iplik elde edilmesi (ham ipek üretimi), bu iplerin büküldükten sonra tezgâhlarda dokunması ve son olarak kumaş haline gelen ipeğin çeşitli renklerde boyanmasıdır.

A. İpek Üretiminde Hammadde

Efsaneye göre dut yaprağıyla beslenen bir tırtılın etrafına ördüğü kozadan ip çıkarılması, ilk kez M.Ö. III. bin yılda Çin'in ilk beş hükümdarından biri olan ve üç yüzyıldan fazla hüküm süren Huang-ti'nin eşi Si-ling-shi tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin halk masallarında ipekçiliğin başlangıcına dair daha farklı anlatılar da vardır. İpek ipliğinin elde edilmesi ve işlenmesi ile ilgili arkeologların bulduğu ilk sağlam kanıtlar ise M.Ö. 2000 yıllarından kalmadır: İpek örtülere sarılmış ve yüzeyinde ipeğe sarınmış bedenlerin tasvir edildiği bronz bir balta bulunmuştur¹.

Bu değerli kumaşın ne zaman bir ihraç ürünü olduğu da belirgin değildir. Bununla birlikte özellikle Çin'in batıya yönelik ticaret politikasını başlattığı M.Ö. II. yüzyıldan itibaren sayıları sürekli artan kervanlar başta ipek olmak üzere Çin mallarını batıya taşımışlardır². Bu ticarete rağmen ipek ipliğinin nasıl üretildiği uzun bir süre Çin'in dışındaki halklar tarafından öğrenilememiştir.

İpeğin zamanla soyluların vazgeçilmez kumaşı olduğu imparatorluk Roma'sında bile; insanlar ipeğin nadir bulunan ve çok zor yetişen bir tür ağaçtan sarktığına inanmaktaydılar. Bunun nedeni bu değerli metanın ticarî değerini fark eden Çin

¹ Uhlig, Helmut, *İpek Yolu*, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yay., İstanbul 2000, s.18-23.

² Uhlig, a.g.e., s.47. Bununla birlikte Romalıların ipekle daha MÖ. I. yüzyılda tanıştığını gösteren veriler de bulunmaktadır. Bkz. Oğuz, Burhan, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 4 Dokuma ve Giyim Teknikleri*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul 2004, s.55.

hükümdarlarının ipekböceği yumurtalarının ülke dışına çıkarılmasını yasaklamalarıdır³. Böylece ham ipek üretimi iki bin yıldan uzun bir süre Çinlilerin tekelinde kalmıştır. Çin bu tekeli askerî ve politik gücünün zayıfladığı M.S. III. yüzyıla kadar sürdürebilmiştir⁴. İpek böceği yetiştiriciliği ve ipek imalatı bu tarihten sonra İpek Yolu⁵ boyunca Orta Asya'ya, VI. yüzyılda İran'a ve Bizans'a, IX. ve X. yüzyıllarda Yunanistan, İtalya ve İspanya gibi Akdeniz ülkelerine kadar yayılmıştır⁶. Ancak ipekçilik bütün bu coğrafyalarda ipekböcekçiliği ile başlamamıştır. Bizans İmparatorluğu'nda, Avrupa'da ve sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nda ipekçilik önce dokumacılık alanında gelişmiş, kozacılığın dokumacılığı destekleyecek kadar gelişmesi ise daha uzun bir süreç içinde olmuştur. Bu nedenle Çin ipeği XIII. yüzyıla kadar dünyanın en önemli ham ipek kaynağı olmayı sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren dünya ticaretinde Çin ipeğinin yerini İran ipeği almıştır.

İran'ın doğu-batı ticaretinde ham ipek kaynağı olarak görülmesi XIII. yüzyılı bulsa da; Çin'den Akdeniz'e uzanan İpek Yolu üzerinde bir ülke olarak İran eski çağlardan beri ipeğin hem ticareti ile hem de üretimi ile uğraşmıştır⁷. Önce Merv şehrinde yerleşen ipekböcekçiliği sonra iklim açısından oldukça elverişli olan Hazar Denizi'nin güney kıyılarını izleyerek, Cürcan, Amul, Mâzenderân, Gilân, Şemahi ve Şirvan'a yayılmıştır⁸.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uhlig, a.g.e., s.23-25.

⁴ Uhlig, a.g.e., s.250.

⁵ Adımı Çin'den gelen ipekten alan İpek Yolu doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir ticaret yolu ağıdır. Dolayısıyla İpek Yolu aslında birden fazla ana yol ve onlardan çıkan yan yollardan oluşur. Yüzyıllar içinde çeşitli etkenlerle değişse de bu yolun/yolların temel güzergâhı ise şöyledir: İpek Yolu Çin'in başkenti Xian (Şangan)'dan başlayarak Bezeklik'te ikiye ayrılıyordu, bu yollar Tarım Havzası'nın güneyinden ve kuzeyinden geçerek Kaşgar'da buluşuyor ve Hazar Denizi'nin güneyinden Anadolu'ya varıyordu. Buradan da Trabzon ve Orta Anadolu yoluyla Konstantinopolis'e ya da Antakya yoluyla denizden Dalmaçya kıyılarına gidilebiliyordu. Bu yolun doğu-batı şeklinde tek yönlü olduğu düşünülmemelidir; Aynı yollarla Batıdan da mallar geliyordu. Milattan sonraki yüzyıllarda bu yolla gelen lüks mallara özellikle Çin'de talep çok artmıştır. İpek Yollarının güzergâhları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s.31-33; Haussig, Hans Wilhelm, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Çev. Müjdat Karayerli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s.19-40.

⁶ Dalsar, Fahri, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1960, s.7-8.

⁷ Matthee, Rudolph P., The Politics of Trade in Safavid Iran Silk for Silver, 1600-1730, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s.15.

⁸ Heyd, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1975, s.44; Matthee, a.g.e., s.15.

Harita 1: İran'da Ham İpek Üretim Merkezleri

Anadolu'da da Osmanlılar döneminde ham ipek üretimi başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Aydın, Tokat, Amasya gibi merkezlerde ipekböcekçiliği yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Ancak XV. yüzyıl Bursa kadı sicillerinde Anadolu'da ham ipek üretimi yapıldığına işaret eden kayıtlar yoktur. Bunun nedeni muhtemelen o dönemde yapılan üretimin ipekli dokumacılığı destekleyecek oranda ve kalitede olmamasıydı. İran'dan Bursa'ya kaliteli ve büyük miktarlarda ham ipek ithalatı

yapılması da yerli üretimin gelişmesine engel oluyordu. İran ipeği kadar olmasa da Mora ve Arnavutluk'ta üretilen ipek de Bursa'ya getiriliyordu⁹.

Bursa'da yerli ham ipek üretiminin yapıldığına dair ilk kayda değer veriler 1580'lere aittir¹⁰. Diğer bir deyişle XVI. yüzyılın ikinci yarısında yerli ham ipek ipekli dokumacılık alanında kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmenin arkasındaki temel sebep XVI. yüzyılda Osmanlı-İran savaşlarının neden olduğu ham ipek darlıklarıdır. Dönem dönem yaşanan bu darlıklar yerli ham ipek üretimine ilgiyi arttırmıştır¹¹.

1. Ham ipeğin Üretimi (İpekböcekçiliği)

Kozacılık ya da diğer adıyla ipekböcekçiliği büyük bir özen ve yoğun emek gerektiren bir iştir. Bu işlem kısaca şöyledir: Genellikle ipek kese veya pamuklar arasında saklanan tohumların fışkırması için yani böceklerin yumurtadan çıkmaları için sabit sıcaklıktaki bir ortam hazırlanır. Bunun için tarih boyunca tavukların altına koymak ya da at gübresi içine yerleştirmek gibi çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Tohumdan çıkmaları sağlanan böcekler ince doğranmış, taze dut yapraklarıyla beslenirler. Gelişmeleri sırasında böcekleri, hava akımından, yüksek seslerden ve özellikle ağır kokulardan korumak gerekir. Yeterince gelişip ipek salgılayacak duruma geldikleri zaman sıcak ve nemli bir yere konurlar. Bundan sonra kozanın örümü sürekli gözlenir. Daha sonra kozalar lifleri bir arada tutan yapışkan maddenin çözülmesi için kaynar suya atılır. Bu işlem mancınıklarda yapılır.

Mancınık iki temel kısımdan oluşan bir alettir. Birinci kısım kozaların kaynar suda yumuşatıldığı su kazanı, ikinci kısım çıkarılan tellerin toplandığı çarktır. Su kazanı 60-70 cm. yükseklikte topraktan yapılmış bir ocağın üstünde bulunmaktadır. Kazanın başında duran işçi yeterli derecede yumuşayan kozaların uçlarını elindeki sopanın üzerine geldikçe yakalar. Bundan sonra 15-20 kozanın teli bir araya getirilerek kazanın hemen kenarında bulunan bir çivinin halkasından geçirilmekte, yine kazanın bir

⁹ İnalçık, Halil, "İpek (Osmanlı Devleti)", İA, Diyanet İşleri Vakfı Yay., C.22, s.362-363.

¹⁰ Dalsar, a.g.e., s.361. Heath Lowry, kitabında 1546'da Bursa'yı gören seyyah Lubenau'nun şehirle ilgili gözlemlerinde ipek sanayiinin İran'dan gelen ham ipek ithalatına dayandığını dile getirmemesini de Bursa'da ipekböcekçiliğinin çoktan başladığının bir göstergesi olarak yorumlanabileceğini belirtmektedir. Bkz.Lowry, a.g.e., s.67.

¹¹ Dalsar, a.g.e., s.18.

kenarında yukarı doğru uzatılmış olan iki sopanın arasına konulan iki makaradan dolaştırıldıktan sonra ocağın yakınındaki bir çarka bağlanmaktadır. İşçi bir taraftan pedalla çarkın dönmesini sağlarken (bu nedenle tepme mancınık deniyor) diğer taraftan da kozaların uçlarını bulur ve kopan kozaların yerine yenilerini ekler. Böylece ham ipeği (ibrişimi) oluşturan sağlam ipek elde edilir¹². Bundan sonra ipeğin bükümü, hazırlanması ve dokuma ile ilgili teknik işlemler başlar.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere ipekböcekçiliğinde ön koşul dut bahçeleri meydana getirmektir. Dut yaprağı koza verimine, koza kalitesine ve ipek çekimine etki ettiği gibi kozacılığın toplam maliyetinde de önemli bir paya sahiptir¹³. Bir dirhem böceğin en az bir hayvan yükü yaprağa ihtiyacı vardır. Örneğin 40 dirhem (128 gr.) tohum çıkaran bir adamın 50 yükten fazla yaprak çıkaracak bir dut bahçesi olması gerekir¹⁴. Bu iş ayrı bir ustalık gerektirir. Kozaların büyüklüğünde ve çok ipek vermesinde dut yaprağının türü önemlidir. Kozacılıkta en çok yabani beyaz (ak) dut ağaçları tercih edilir¹⁵. İpek üretiminde kullanılan dut ağaçlarının kalın dallarının düzenli olarak temizlenmesi ve belli bir boyda tutulması gerekir. Ayrıca dutçuluk için ılıman bir iklim gereklidir. Her yerde ipekböcekçiliği yapılamamasının önemli bir nedeni de budur.

2. Ham İpek Ticareti

İpek, Orta Çağda ve erken modern dönemde kıtalararası ticaretin en önemli üç-dört malı arasında yer almıştır¹⁶. XIII. yüzyılda özellikle Suriye’de Haçlı Devleti’nin kurulmasıyla, Avrupa’da ipekli kumaş modası başlamış ve ipekli kumaş kullanımının üst sınıf arasında yaygınlaşmasının etkisiyle Lucca (İtalya) merkezli olarak canlı bir

¹² Ham ipeğin üretimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uhlig, a.g.e., s.25-26; Dalsar, a.g.e., s.366-374.

¹³ Karaca, Esra, Türkiye’de Doğal İpek Üretimi, Endüstrisi ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1992, s.32.

¹⁴ Dalsar, a.g.e., s.369.

¹⁵ Ak dut ağaçlarının ana vatanı Çin’dir. Avrupa’da (özellikle güneyinde) ak dut yetiştiriciliğinin XII. yüzyılda başladığı kabul edilmektedir. Bkz. Johnstone, Penelope C., “Tut”, *EI*², <http://127.0.0.1:7925/data/EncIslam/S4/SIM-7654.html>, 29.09.2004. Uzakdoğu ülkelerinde meşe ve hint yağı bitkisinin yaprakları vs. ile beslenen ipekböcekleri de yetiştirilmektedir. Dutçuluk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca, a.g.e., s.32.

¹⁶ Steensgaard, Niels, “Harir (Survey of the Trade and Industry)”, *EI*², C.3, s.210.

ipekli dokuma sanayii kurulmuştur¹⁷. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu sanayi “ithal ham ipeğe” dayalı olarak gelişmiştir.

Aynı dönemde Moğolların Çin’den Anadolu’ya kadar uzanan coğrafyayı kontrol altında tutmaları -Ortadoğu ve Anadolu’da iktisadî düzeni alt üst etmişse de¹⁸ - İpek Yolu’ndaki ticarî faaliyetleri canlandırmıştır. Avrupa’da kurulan ipekli dokuma sanayii başlangıçta ham ipek ihtiyacını Çin’den karşılamıştır. Özellikle 1250’lerden itibaren, Çin’den Avrupa’ya büyük miktarlarda ham ipek ihraç edildi¹⁹. Ancak Çin’in ham ipek ihracatında kazandığı ivme kısa süreli oldu.

1270’lerden itibaren Moğol İmparatorluğu’nda baş gösteren karışıklıklar²⁰ nedeniyle Çin ipeğinin Avrupa’ya ithalatı kesintiye uğradı. Avrupa, Çin’in yerine bu sefer İran ipeğine yöneldi. Cenevizli tüccarlar doğrudan doğruya Tebriz’den veya Azak’tan ham ipek satın almaya başladılar. İtalyan ipekli dokuma sanayiinin tükettiği ham ipeğin çoğu artık Şemahi, Gilân, Şirvan gibi İran’ın Hazar Denizi’nin kıyısındaki eyaletlerinden geliyordu²¹. Tebriz’le yakın ticarî temasta olan Selçuklu Anadolu’sunda da İran’dan temin edilen ham ipekle dokumacılık yapıyordu.

XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak İlhanlı rejiminin çözüldüğü 1330’lara kadar ipek ticaretinde en çok Tebriz-Anadolu-Avrupa hattı kullanılmıştır²². Tebriz’den (Olcaitu hükümdarlığında Tebriz’in yerini alan Sultaniye’den)²³ başlayan kervan yolu, Erzurum-Erzincan-Sivas yolunu (Şahrâh) takip ediyor, sonra ya Konya’ya ya da

¹⁷ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.269; Çizakça, Murat, “XIV-XIX.Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği”, *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., Ankara 1996 s.71.

¹⁸ Moğol işgalinin olumsuz ekonomik etkileri hakkında bkz. Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadî ve İhtimalî Tarihi (1243-1453)*, C.I, Banış Kitabevi, Ankara 1999, s.347.

¹⁹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.269.

²⁰ Cengiz Han’ın kurduğu imparatorluk onun ölümünden (1227) sonra bir taraftan büyümeye devam ederken diğer taraftan oğullarının halefleri döneminde Uzak-Doğu, Türkistan (Çağatay), İran (İlhanlılar) ve Rusya (Altın Ordu) Hanlıklarına bölündü. Birliğin bozulmasının temel nedeni taht kavgaları ve özellikle İlhanlılar ve Altınordu arasında bir şehir ya da bölge yüzünden çıkan çatışmalar olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzman, 3.b., Ötügen Neşriyat, İstanbul 1996, s.241-269; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.312.

²¹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.270.

²² Bu sonuca yol açan gelişmeler için bkz. Birinci Bölüm s.24-25.

²³ Olcaitu döneminde (1304-1316) İlhanlı başkenti Tebriz’den Sultaniye’ye taşınmıştır (1305-6). Bunun da etkisiyle ham ipek ticaretinin merkezi bir süre Sultaniye olmuştur. Bkz. Grousset, a.g.e., s.363. Tam olarak ne kadar sürdüğü bilinmemekle birlikte Clavijo’nun gözlemleri XV. yüzyıl başlarında bile Sultaniye’nin ham ipek ticaretinde önemini koruduğunu göstermektedir. Bkz. Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev., Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk, Ses Yay., İstanbul 1993, s.101-102.

İskenderun Körfezi'ndeki Ayas'a ulaşıyordu. Konya'dan da kervan yolları Denizli'den geçip Efes veya Antalya limanlarına varmaktaydılar. Ayrıca Sivas'ta İstanbul için bir yol daha ayrılıyor ve Trabzon'a uzanıyordu²⁴.

1340'larda Altın Ordu yönetiminin Tebriz'de ve Azak'da (Tana) Cenevizlilere karşı saldırgan bir tutum içine girmesiyle²⁵ Cenevizliler ipek ikmal için Trabzon'dan Pera'ya (İstanbul'da Cenevizlilerin yerleştikleri yer) uzanan yolu kullanmaya başladılar. Öte yandan yine aynı sebeplerden Hazar Denizi-Astrahan-Kefe güzergâhı önem kazandı. Bu dönemde ham ipeğin ihraç kapısı olan Kefe'de de ipekli dokumacılık başlamıştır²⁶.

1395'te Timur, Altın Ordu seferi sırasında Venedikli ve Cenevizli çok sayıda tüccarın bulunduğu Azak, Astrahan ve Saray gibi ticaret merkezlerini kasıtlı bir şekilde yakıp yıktı²⁷. Timur'un amacı doğrudan deniz yoluyla Astrahan'a sevk edilmekte olan ham ipek kaynaklarını tekrar güneye yönlendirmektir. Bu ticaretten sağlanan zenginliği Tebriz'e doğru çekmek istiyordu. Timur'un indirdiği darbe etkisini gösterdi. Altın Ordu Devleti tam bir siyasî fetret içine düştü ve ipek ticareti güzergâhı tekrar Tebriz-Anadolu üzerine çevrildi. 1520'lere kadar kullanılmaya devam edildiğini gösteren veriler olmakla birlikte Astrahan-Azak yolu, Timur'un girişiminden sonra eski önemini yitirdi²⁸.

Diğer taraftan XIV. yüzyıl ortalarında, Osmanlı Devleti'nin politik merkezi olan Bursa doğu-batı ticareti için de bir merkez olmuştur. İranlı tüccarlar bir Müslüman şehri olan Bursa'da kolay ve güvenilir bir biçimde İtalyanlarla doğrudan iş bağlayabiliyorlardı. İran kervanları, Batı Anadolu limanlarına Bursa yoluyla ulaşmaya başladılar. Bu dönemde daha kısa bir yol olan Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya yolu diğer güzergâhları önem açısından geride bıraktı²⁹. Bu yol üzerindeki Tokat ve Amasya

²⁴ İnalçık, "Harir", *EF*, s.212.

²⁵ Grousset, a.g.e., s.383.

²⁶ Öztürk, a.g.e., s.480.

²⁷ Yakubovsky, A., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, 2.b., Kültür Bakanlığı Yay., 1976, s.266.

²⁸ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.274.

²⁹ Kullanılan güzergâhlar hakkında bkz. Üçüncü Bölüm, s.107; Harita 2, s.153.

XV. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından Bursa'dan sonra Anadolu'nun en önemli kentleri olmuşlardır³⁰.

İpek kervanları Osmanlıların koruması altında Bursa'ya kadar güven içinde geliyor ve Pera Cenevizlileri burada İran ipeğini satın alabiliyorlardı. Osmanlıların daha 1352'de Cenevizlilere ticarî ayrıcalıklar tanımış olmaları bu açıdan ele alınmalıdır. Bu sayede Pera'da üslenmiş olan Cenevizliler Bursa'ya çekilmişlerdir.

Kendi ipekli sanayiileri için bu değerli malı elde etmek isteyen İtalyan tüccarlar (Venedikliler, Floransalılar ve Cenevizliler), Bursa pazarında büyük bir rekabet halindeydiler. İranlı tüccarlar Bursa'ya getirdikleri ipeği burada batıdan gelen mallarla, özellikle de Floransa yünüleriyle, takas ediyorlardı.

Bursa'dan sonra Halep, aynı dönemde ham ipek ticaretinde önemli bir merkez olarak dikkati çekmektedir. İpek kervanları Tebriz'den Halep'e Erzurum yoluyla ve Fırat vadisi boyunca ya da, daha çok Van, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik yoluyla geliyorlardı. Osmanlılar 1516-1517'de Halep'i alarak bu yolların denetimini de ele geçirmişlerdir. Ancak önce XVI. yüzyıl sonlarında Halep'in sonra da XVII. yüzyılda İzmir'in Bursa'ya ipek pazarı olma konusunda geride bıraktıkları görülmektedir³¹.

B. Bursa'da İpekli Üretimi

Selçuklu Anadolu'sunda yapılmış bir brokar parçasının ortaya çıkarılması, daha XIII. yüzyılda Anadolu'da gelişmiş bir ipekli sanayiinin bulunduğunu göstermektedir³². Ancak gerek tüm Anadolu'da gerekse asıl konumuz olan Bursa'da ipekli sanayiinin başlangıcı hakkında tam bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Bursa'nın en eski kadı sicilleri XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu kayıtlardan özellikle XV. yüzyılın sonlarında Bursa'da gelişmiş bir ipekli dokuma sanayii olduğu anlaşılmaktadır³³. Bu konuda seyahatnâmelerden elde edilen en eski tarihli gözlemler ise Osmanlı Yeniçeri

³⁰ İncalcık, *Klasik Çağ*, s.130.

³¹ Ergenç, *Bursa*, s.235; İncalcık, Halil, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", *Bir Masaldı Bursa*, Haz. Engin Yenil, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s.62.

³² İncalcık, Halil, "Devlet-Toplum-Düşünce", *Osmanlı Uygarlığı*, Haz. Halil İncalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.208.

³³ 1487-1488 tarihlerine ait terekeleri içeren A6 nolu tereke defterinden El-Hâc Mehmed b. Ömer'in terekesinde 80 lidre ibrişim, dokuz pâre kırmızı meşdûd, 32 lidre kırmızı pot bulunmaktadır. Bkz. BŞS, A 6/ 11b-12a. Mevlâna Osman adlı birinin terekesinde de dört adet vâle tezgâhı bulunmaktadır. Bkz. BŞS, A 6/ 62a.

Ocağı'na alınmış Bavyeralı bir asker olan Sciltberger'e aittir. 1397'de şehri gören Sciltberger, Bursa'da Schurban'da (Şirvan) yetiştirilen ipeklerden en âlâsından eşyalar yapıldığından bahsetmiştir³⁴. Son olarak Bursa'nın ipek antreposu olduktan sonra ipekli dokumacılıkta geliştiği düşünülürse, Orhan Gazi'nin 1352 tarihinde Cenevizlilere ticarî imtiyazlar tanınması³⁵ ve bir bedesten (Emir Hanı /Han-ı Bezzâziye) yaptırması da dikkate alınmalıdır. Bütün bu veriler Bursa'da ipekli sanayiinin başlangıcı hakkında XIV. yüzyılın sonları olarak bir tahmin yapmaya imkan vermektedir.

Bu kısımda Bursa'nın ipek ticaretinde bir merkez olmasıyla birlikte şehirde gelişen ipekli sanayiinin organizasyonu ele alınacaktır. Ancak önce daha genele bakılarak, Osmanlı toplumunda esnaf örgütlenmesinin temel nitelikleri üzerinde durmak gerekmektedir.

1. Osmanlı Toplumunda Esnaf Örgütlenmesi: Loncalar

Üretime ve ticarete nüfuz eden lonca sistemi endüstri öncesi şehrin en belirgin yönüydü³⁶. Bu durum kendine özgü nitelikleriyle Osmanlı kentleri için de geçerliydi. Her meslek grubu bir loncayı (tâife/ ehl-i hîrfet) oluşturuyor ve bunların her biri yaptığı iş veya ürettiği mala göre isimlendiriliyordu.

Anadolu'daki ve Batı Asya'nın diğer bölgelerindeki loncaların kökenlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilalarından sonra, XIII. ve XIV. yüzyıllarda toplumsal dayanışmanın çeşitli unsurlarını taşıyan fütüvvet ahlâkının ve fütüvvet derneklerinin ahîlik adı altında Anadolu loncalarında etkili oldukları, kentlerdeki loncaların fütüvvet ilkelerine göre ve aralarından seçtikleri bir ahî önderliğinde örgütlendikleri bilinmektedir³⁷. Bu dönemde Anadolu'da güçlü bir merkezî iktidar olmadığından ahîler, kentlerde bazı kamu hizmetlerini de yerine getirmeye başlamışlar ve siyasî bir güç kazanmışlardır. Ancak merkeziyetçiliğin artmasıyla devlet, ahîleri kendi denetimine alma yoluna gitmiştir. Böylece Ahîlik kentlerde sadece bir esnaf

³⁴ Lowry, a.g.e., s.58.

³⁵ İnalçık, Halil, "İmtiyazat", *İİ²*, C.3, s.1182.

³⁶ Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City Past and Present*, The Free Press, New York 1965, s.187.

³⁷ Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 3.b., Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993, s.56-57. Bundan sonra *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* olarak kısaltılacaktır.

loncası örgütüne dönüşmüş; fakat çırağın ve işçinin ustaya mutlak itaatini öngören fütüvvet ahlâkı esnaf loncalarında devam etmiştir³⁸.

Loncalarda bir çırağın usta olabilmesi için, senelerce bir başka ustanın gözetimi ve disiplini altında çalışarak zanaatın esrarını öğrenmesi, çıraklık bittikten sonra zanaatı öğrendiğini kanıtlayan bir eser hazırlaması, ilgili hırfet içinde yapılan dinî bir tören ile belini bağlatmış (peştamal kuşanmış) olması, boş bir dükkân (bir gedik) bulmak için beklemesi gerekiyordu. Böylece aynı meslekten olan kişilerin sayısını sınırlamak ve mesleğe mensup olan herkese yeterli iş sağlamak mümkün oluyordu. Dışarıdan gelip aralarına karışmak isteyen ve “usulünce” yetiştirilmemiş olanlara “ecnebi” ve “hamdest” ismi takılmakta ve onları meslekten uzaklaştırmak için mücadele edilmekteydi³⁹.

Her meslek dalındaki ustalar, devletle olan ilişkileri yürütmek ve loncanın kurallarını uygulamak üzere kendi aralarından bir kişiyi *kethüda* seçerlerdi. Lonca kethüdalarının üzerinde, bütün lonca sorunlarının danışıldığı ve kentin diğer ileri gelenleriyle birlikte kenti devlet katında temsil eden bir *şehir kethüdası* bulunurdu. Ayrıca her loncanın başında, loncanın dinsel temsilcisi konumunda bir *şeyh* olurdu. Deneyimli lonca ustalarından seçilen şeyh, çıraklık ve ustalık törenlerine başkanlık eder ve loncada cezaları bildirip uygulardı. Lonca hiyerarşisinde kethüdadan sonra gelen ve loncanın iç işlerini yürüten üyeye *yiğitbaşı* denirdi. Bazen kethüdalık ve yiğitbaşılık görevleri bir kişinin üzerinde toplanabilmekteydi⁴⁰. Yiğitbaşı, loncaya gerekli olan hammaddeleri piyasadan sağlar, bunları ustalara dağıtır, üretimin lonca kurallarına uygunluğunu denetler, üretilen malları diğer loncalara veya dükkânlara teslim eder ve gerektiğinde kethüdanın görevlerini üstlenirdi. Bütün bu işlerde yine ustalar arasından seçilen ve *ehl-i hibre* adı verilen bilirkişi yiğitbaşına yardım ederdi. Ehl-i hibrenin temel görevi, hem hırfet mensuplarının, hem de genel olarak tüketicilerin çıkarı açısından kalite kontrolü yapmaktır. Genellikle bu bilirkişilik görevi bir ya da iki kişiye verilir.

³⁸ İncalcık, *Klasik Çağ*, s.158.

³⁹ Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, Sa:1-4 (Ömer Lütfi Barkan’a Armağan), İstanbul 1985, s.39-40.

⁴⁰ Ergenç, *Bursa*, s.195.

İpekli dokumacılık gibi uzmanlık ve kalite denetimi gerektiren üretim dallarında bilirkişilerin seçimi özel bir önem taşırdı⁴¹.

Kethüda, şeyh, yiğitbaşı ve ehl-i hibre seçimleri her zaman kadı sicillerine kaydettirilmekteydi. Hatta kadı'nın bu kişilerin adlarını deftere geçmesinden sonra, padişaha arzı üzerine, İstanbul'dan adlarına berat da yollanıyordu. Loncanın liderleri olan bütün bu görevliler, ilgili grubun meslekî ve sosyal sorunları ile ilgilendikleri gibi devletin çıkarlarını gözetmekle de yükümlüydüler. Örneğin kethüdaların bir görevi de devletin loncalardan talep ettiği vergi yükümlülüklerini lonca ustaları arasında dağıtmak ve daha sonra bu vergileri toplayarak devlet temsilcilerine teslim etmektir⁴².

Dükkan sahibi olmayan ve kalfa olarak bir ustanın yanında veya bir sermayedarın hizmetinde çalışan ücretli işçiler de üretim alanında önemli bir çoğunluğu oluşturuyorlardı. İş arayan işçiler haftanın belirli bir gününde belirli bir yerde toplanırlar ve orada işçi arayanlarla *işçibaş*ların gözetiminde anlaşılırdı. İşçibaşı, yiğitbaşının yardımcısı gibi çalışan ve teknik bilgisi olan bir kişiydi. Fahri Dalsar'ın bildirdiğine göre Bursa'daki dokumacılardan işçi arayanlar, her hafta Cumartesi günü Sedbaşı'nda bir yerde toplanıyorlardı⁴³. Seçilen işçiler işini iyi yapmaz veya yarıda bırakırsa ehl-i hibre tarafından yola getirilirdi⁴⁴. İşverenler için birbirinin çırağını ve işçisini kandırıp almak yasaktı. Dokumacı işçiler dokudukları kumaşı bitirmeden başka tezgâhın başına geçemezlerdi. Büyük şehirlerde dükkansız ve evsiz işçiler bekâr odalarında (hanların içinde veya ayrı) ve büyük hanlarda barınıyorlardı⁴⁵.

Loncaların ana işgücünün önemli bir parçası da kölelerdi. Bursa dokuma endüstrisinde de başlıca iş gücünü köleler oluşturuyordu. Köleler, çoğunlukla *mükâtebe* sözleşmesi ile çalışılırdı. Köle ile sahibi arasındaki bu sözleşmeye göre; köle belli bir

⁴¹ Loncanın bu hiyerarşik yapılanması hakkında bkz. İncalcık, *Klasik Çağ*, s.158-159; Baer, Gabriel, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi için Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VII-XII, Sa.14-23, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1970-1974, s.100-108; Gerber, Haim, *Economy and Society in An Ottoman City:Bursa 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s.33-42.

⁴² İncalcık, *Klasik Çağ*, s.159.

⁴³ Dalsar, Fahri, "XVI. Asırda Bursa'da İşçiler Bürosu", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s.94.

⁴⁴ Dalsar, a.g.m., s.95.

⁴⁵ Barkan, a.g.m., s.41.

yıl hizmetten sonra veya belli bir işi yerine getirince sahibi tarafından azat ediliyordu⁴⁶. Sözleşme kadı sicillerine de kaydediliyordu.

Şeyh, kethüda, yiğitbaşı, işçibaşı ve iki ehl-i hibre bugünkü anlamda loncaların “yönetim kurulu”nu oluşturuyorlardı. Büyük ve gelişmiş loncalarda (örneğin kadifeciler) bu altı kişiye *altılar* deniliyordu⁴⁷.

Osmanlı loncaları, değişmez hüküm ve kurallara uymak zorundaydı. Lonca üyeleri her yeni kural üzerinde tartışır, karar verir ve bunlar kadı’nın kayıtlarına geçerdi. Bunlara ek olarak lonca ustalarıyla devlet temsilcileri arasındaki görüşmeler sonucu kararlaştırılan ve sultanın onayladığı ihtisâb düzenlemeleri, yani fiyat ve kalite belirleme işi vardır. XVI. yüzyılda Bursa, Edirne ve İstanbul’da mal kalite ve fiyatlarını belirleyen ihtisâb kânûnnâmeleri çıkarılmıştır. Fakat genelde devlet, lonca örgütlerinin işlerine vergiler ile kalite ve fiyat belirleyen ihtisâb yasalarının uygulanmasını güvence altına almak için karıştırdı. Loncanın başındakiler de devlet kontrolünü tanırdı. Lonca üyeleri kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözemezlerse ya da lonca kurallarını çiğneyenleri kendileri cezalandıramazlarsa, davayı kadıya götürürler, o da sorunu çözemezse başkentteki Divân-ı Hümâyûna başvurabilirlerdi⁴⁸.

Loncaların yukarıda anlatılan temel özelliklerine bakıldığında bizzat lonca sisteminin bir kontrol sağladığı ve devletin üzerinden önemli bir yükü aldığı görülmektedir. Loncalar, kendi içlerindeki otonomileriyle servetin bir kısım kişilerin ellerinde toplanmasını büyük ölçüde önlemekteydiler⁴⁹. Çırakların, ustaların, dükkanların belli sayıda tutulmaları, hammadde alımının toplu halde yapılarak hammaddenin sonradan paylaştırılması, kalite standartlarının ve üretim usûllerinin değiştirilmemesi bunu sağlayan uygulamalardı. Devletin, kendi iâşeci (provizyonist) iktisadî politikasıyla uyumlu bu esnaf düzenini desteklediği ve geliştirdiği söylenebilir.

⁴⁶ Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayısı, Ankara 1979-1980, s.76.

⁴⁷ İnalçık, Klasik Çağ, s.159.

⁴⁸ İnalçık, Klasik Çağ, s.163.

⁴⁹ Genç, Mehmet, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.302.

Osmanlı loncalarının kâr amaçlı üretimi ve lonca üyeleri arasındaki rekabeti önleyici düzenlemelerine ve devletin de buna yönelik uygulamalarına rağmen, XVI. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı loncalarının bir bölümünde önemli iktisadî ve toplumsal farklılıklar ortaya çıkmıştır. Doğal olarak bu farklılıklar küçük kentlerde değil, pazar için üretim olanaklarının en geniş olduğu büyük kentlerde ve özellikle uzak pazarlar için üretim yapan loncalarda görülmüştür. Bursa ipekli dokuma loncaları bu konuda en iyi örneklerden biri olarak görülmektedir⁵⁰.

2. İpekli Dokumacılık

İpekli dokumacılık sanayiinde, birbirine yardımcı çok sayıda lonca vardı⁵¹. Bu loncalar ham ipeği dokunmaya hazır hale getirenler ve dokumacılar olarak sınıflandırılabilirler.

Daha önce de belirtildiği üzere Bursa'ya ham ipek büyük ölçüde İran'dan ve zaman zaman Mora ve Arnavutluk'un kuzeyinden getiriliyordu. Getirilen ipek mîzânın bulunduğu hana (önce Bey Hanı, II. Bayezid döneminden itibaren de Koza Hanı) indirilirdi. Bu handa ham ipeği *hamcılar/kazzazlar* denilen tüccar tâifesi⁵², önce tek bir fiyattan ve toptan olarak satın alıyorlar, sonra aralarında paylaşıyorlardı⁵³.

Ham ipeğin dokunmadan önce iplik haline getirilmesi gerekiyordu. Bu yüzden hamcılar ellerindeki ipeği tekrar satmadan önce sardırıyorlar ve sonra da *dolapçılara* veriyorlardı. İpeklerin çözülmesi, katlanması ve işlemlerinin yapıldığı aletlere dolap denirdi. Bu işle uğraşanlara bu nedenle dolapçı deniyordu. Dolapçıların elinde dokunmak üzere hazırlanan ipek iplikler (teller) iki kısma ayrılırdı. Bunlardan çözgü olacıklara *meşdûd*, atkı olacıklara *pod* denirdi. İplik haline getirilen ipeklerin dokunacak kumaşın cinsine göre kaçar telden hazırlanacağı, hırfet geleneğine ve yasalara göre belirleniyordu. Dolapçıların ibrişim bükenlerine *devdâh* deniyordu. Her

⁵⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, s.59-60.

⁵¹ Bursa'da ipekböceçiliği üretimi başladıktan sonra ham ipek üretimi ile uğraşanlar da ayrı hırfetler halinde örgütlenmişlerdir. Örneğin 1586 tarihli bir belgede mancınıkçılardan "taife" olarak bahsedilmektedir. Bkz. BŞŞ, A 145/7a. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, Bursa, s.221.

⁵² Dalsar, a.g.e., s.148.

⁵³ İnalçık, "Harir", *Et*², s.213. Bizans İmparatorluğu'nda da ipekli dokumacılık ithal hammaddeye dayalı olarak gelişmişti ve hammaddenin dağıtımında benzer bir sistem uygulanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lopez, Robert S., *Silk Industry in the Byzantine Empire*, *Speculum*, Vol.XX No.1, 1945, s.18.

iki grup da ayrı birer hırfetti⁵⁴. İpeği saranlar, dolapçılar ve devdâhlar ücret karşılığı çalışıyorlardı.

Böylece hamcılar tarafından iplik haline getirilen ipek, yine bir ara hırfet olan boyacılar (sabbâğlara) veriliyordu. Onlar da getirilen ipeği yine belli bir ücret karşılığı boyuyorlardı. 1588 tarihinde Bursa'yı ziyaret eden Alman seyyah Reinhold Lubenau'nun yazdıkları bu hırfetin çalışmaları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Lubenau'nun konuyla ilgili gözlemleri şöyledir⁵⁵:

“...muazzam büyüklükte boyahaneler var. Boyahanelerin ipek boyama işinde dünyada eşi yok. Bu şehirde her zaman boya bulunabilir. Boyanmış ipeğin üzerine sirke dökerler ve sonra temiz sudan geçirip kurularlar. İpek yeni rengini böyle kazanır işte. Shamlot (Camlet) de her zaman sudan geçirilir, bunun için özel mengeneleri var. Mengenerelere⁵⁶ önce su serper ve sonra da ‘Shamlot’u sıkırlar. Bu şekilde ‘Shamlot’ suyu emer; en az su emmiş olanların en kaliteli ve pahalı... olduğu düşünülür. ... Bir boyacıda, tüm dünyayı gezseniz bulamayacağınız, cins cins elle boyanmış ipeklilere rastladım. Her türden çiçek desenlerini altın yaldızlı ipeklilere işeyebilirler; bahçelerde ya da tarlalarda yetiştirdikleri cinsten, gerçek çiçekleri bu ipeklilerin üzerine kondurmuş oldukları sanılabilir. Her renkten küçük bir parçayı almaya kalkarsanız bin dükayı gözden çıkarmanız gerektiğinden hiç şüpheniz olmasın. ... Bir boyacıda çivit denilen fazla miktarda pahalı mı pahalı bir boyaya rastladım; 20 veya 30 kömür yükü ederdi, çok paraya mal olmuş olmalıydı.”

Lubenau'nun işaret ettiği üzere boyacıların kullandığı boyaların bir kısmı oldukça pahalıydı. Çividin yanında ipekçilik için diğer bir önemli boya da lökdü. Bu iki boya Hindistan'dan ithal ediliyordu⁵⁷. Kırmızı kadifede lök kırmızısı, kumaşın kalitesini

⁵⁴ İki grup arasındaki farkı Fahri Dalsar şöyle açıklamaktadır: “Dolapçılar, daha çok dokumacılara gerekli olan ipekleri hazırlamaktadırlar. Halbuki, eski zamanların en büyük lüksü ve ziyneti olan renkli oylar, kaytanlar, klaptanlar için gerekli olan ipekleri Devdahlar meydana getirirlerdi. Bugün kazazlarda ibrişim adıyla satılmakta olan ipeklerin bu devdahlar tarafından hazırlanmakta olduğunu ancak bu işin yakın ilgili kimseleri bilmektedir”. Bkz. Dalsar, a.g.e., s.378.

⁵⁵ Lowry, a.g.e., s.66.

⁵⁶ Mengene çeşitli kumaşları parlatmak için kullanılan bir aletin adıdır. Bkz.BK, C.III, s.322.

⁵⁷ İnalçık, “Bursa I:XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.218; İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.414. İpek boyamada kullanılan boyaların XV. ve XVI. yüzyıl sonlarında Bursa ticaret hayatında oldukça önemli bir yeri olduğunu gösteren bir çok belge bulunmaktadır. Bkz. İnalçık, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden

belirleyen önemli bir unsurdur. 1502 tarihli *Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa*'da bu durum açıkça görülmektedir. Bu tarihte lök boyası yerine çok daha ucuz olan kızıl boya kullanılmaya başlanmış ve kumaşların kalitesi bozulmuştu⁵⁸. Kızıl boya muhtemelen toprak boyaydı. Boyanın yapımında yağ ve toprak kullanılması yasaktı. Bu tür usûlsüzlüklere daha sonra da rastlanmıştır. XVII. yüzyıl başlarında yasaklanmış olmasına rağmen bazı kimselerin bu iki maddeyi boya yapımında kullandıkları tespit edilmiştir⁵⁹.

İpeğin renginin bozuk olması kullanılan boyaların yanında iyi bükülmemesinden de kaynaklanabiliyordu. *Kânûnnâme İhtisâb-ı Bursa*'da verilen rapordan anlaşıldığına göre 1502 tarihinde hamcılar dolapçılara verdikleri parayı azaltmak istemişler ve ipeklerinin “yarısını” bükürmüşlerdi. Sonunda ipek kumaşların renklerinin bozulmasına neden olan bu yeni uygulamaların bırakılarak “âdet-i kadîme üzere” iş yapılmasına karar verilmişti⁶⁰.

Gerek ipeğin sarılıp bükülmesi gerekse boyanması işinde kadınlar da yoğun bir şekilde çalışıyorlardı. Bu durum tüccarla ipeği işleyenler arasında çıkan problemlerin yansıdığı kadı sicillerinden anlaşılmaktadır. 11 Temmuz 1562 (27 Zilkâde 969) tarihli bir belgede Alacahırka mahallesinden Emine binti İsmail'in, Fatıma binti İsâ adlı bir kadına “boyaması için” 450 dirhem vâle meşdûdı ve 385 dirhem pot verdiği görülmektedir⁶¹. 30 Ocak 1582 (5 Muharrem 990) tarihli bir başka belgede de İbrahim b. Halil, Ümmi binti Yunus'a sarması için bir vukiyye⁶² ipek vermiştir ve ipeğin kendisine teslimini istemektedir. Ümmi binti Yunus ise sarması için Fatma binti Mehmed adlı başka bir kadına verdiğini söylemiştir⁶³.

Seçmeler”, Belgeler, C.X, Sa: 14, Ankara 1980-1981, s.26 (Vesika 73), s.28 (Vesika 81), s.30 (Vesika 87). A 4 nolu sicil defterinden olan bu belgelerin dışında Bkz. BŞS, A 144/8a.

⁵⁸ 1502'de lökün bir okkası 90-100 akçe iken kızıl boya'nın ki 2 akçeydi. Bkz. Ek I, s.144.

⁵⁹ Yediyıldız, Asım, XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat, Arasta Yay., Bursa 2003, s.115.

⁶⁰ Ek I, s.144.

⁶¹ Bkz. BŞS, A 79/6b.

⁶² Vukiyye (okka)= 400 dirhem= 1.2822945 kg.

⁶³ Bkz. BŞS, B 4/ 5a (s.8).

Boyama işleminden sonra artık hamcılar ipeği dokumacılara satarlardı. Dokumacılar, dokudukları ipekli kumaşın cinsine göre⁶⁴, *seraserciler*, *kadifeciler*, *kemhacılar* ve *taftacılar* gibi çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Her dokumacı grubu, ayrı bir hırfet oluşturmalarına rağmen, aynı hammaddeyi kullandıklarından bazı konularda birlik içinde hareket ediyorlardı⁶⁵. Bunlar arasında *kadifeciler* diğer dokumacı hırfetler arasında en nüfuzlu olanıydı⁶⁶.

Dokumacılık genellikle evlerdeki dokuma tezgâhlarıyla yapılıyordu. Birçok evde bu iş için bir oda ayrılırdı ve bu odada ev sahibinin çalıştığı bir tezgâh olurdu. Kendi evlerinde çalışmayı tercih edenler özellikle ürünlerini doğrudan müşteriye değil de, tüccara ve diğer dokumacılara satanlar olmalıdır⁶⁷. Büyük imalâthâneler (kârhâneler) de vardı. Sermaye sahibi olan ustalar belli sayıda tezgâh satın alarak bir imalâthâne kuruyorlar, burada ücretli olarak ustalar ve işçiler çalıştırıyorlardı⁶⁸.

⁶⁴ Bursa'da çok çeşitli ipekli kumaşlar dokunuyordu. Bunlar üç grupta toplanabilirler:

1. *Kemhalar*: Bursa'da dokunmaya başlayan ilk ipekli kumaşların kemhalar oldukları tahmin edilmektedir. Atkı telleri pamuk ipliğinden, yüzü düz, kendinden desenli oldukça ağır bir ipeklidir. Bursa'da dokunan başlıca kemha türleri *dolabî kemha*, *tâb-dihî kemha*, *yek-renk-kemha*, *gûlistânî kemhadır* 2. *Kadifeler*: Yüzü havlı olup dokunurken en çok ipek harcanan ipeklidir. Kadife türleri de *kırmızı kadife* ile *mûzehheb* (altın) *kadife* olarak iki grup altında toplanabilir. İyi kalite mûzehheb kadifeye yüz dirhem gümüşe bir miskal (24 kırat ağırlığında bir tartı birimi) has frengi flori altını harcanmaktaydı. Kadifelerde kalite, bir dirhem kadifeye giren tel miktarına göre belirleniyordu. Örneğin iyi kalite mûzehheb kadifenin bir dirhemine 40-50 tel giriyordu. Yukarıda da bahsedildiği üzere kırmızı kadifede kalitenin belirlenmesinde lök boyası da önemli bir unsurdur.

3. *Taftalar*: Çözü tellerinin diğer türlere göre daha az olmasından ayrı bir kısımda toplanan taftalar daha hafif ipekli kumaşlardır. Bununla birlikte telleri birkaç katlı bükülerek istenilen kalınlıkta taftalar da dokunmuştur. Başlıca türleri *vale*, *mugrak vale*, *musannaf vale*, *çifte tafta*, *dûhezârî tafta*, *yekta tafta*dır. Tafta türleri kumaşa giren tel miktarına göre ayrılırlar. Duhezârîde iki bin tel, yektâda bin tel vardır.

Bunlar dışında diğer ipekli dokumalar arasında *atlaslar*, *kutnular* ve *bûrûncûk* sayılabilir. Atlas ve kutnular kemhalardan sonra sıklık ve kalınlık itibarıyla ikinci derecededirler. Parlak ve göz alıcı kumaşlardır. *Seraser* denilen ve atkı telleri altından olan bir türü, daha çok hil'at yapımında kullanılıyordu. Bu grubun bazı türleri bol miktarda altın ve gümüş harcanmasını gerektirdikleri için zaman yasaklanmışlardır. *Atlaslar* ise Frenklerin saten dedikleri kumaşlardı. Özellikle XVI. yüzyılda kadifelerin daha fazla rağbet görmesiyle geri planda kalmışlardır. *Bûrûncûk*, telleri fazlasıyla bükülü ve rağbet gören bir ipekli türüydü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, a.g.e., s.21-85; İnalçık, "Bursa I:XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.218; Sevinç, a.g.e., s.125.

⁶⁵ Bkz. BŞS, A 113/173 b. 4 Eylül 1581 (5 Şa'bân 989) tarihli bu belgede "*seraserciler ve kadifeciler ve kemhacılar ve taftacılar vesâir ibrişim ile işleyen ehl-i dezgâhın cem'i*" kendilerine bir şeyh seçmişlerdi. Ancak bu kişinin "*üstâd ve mubassır* (gözetici) *umûr dide kimesne*" olması dışında hangi hırfetten olduğundan belgede bahsedilmemektedir.

⁶⁶ Hatta Bursa'daki diğer hırfetler arasında da kadifeciler nüfuzlu bir yere sahiplerdi. Bkz. İnalçık, "İpek (Osmanlı Devleti)", İA, s.364.

⁶⁷ Gerber, a.g.e., s.63.

⁶⁸ İnalçık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", The Journal of Economic History, Volume 29, Issue 1, The Tasks of Economic History (Mar., 1969), s.114.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu işte oldukça fazla sayıda mükâtebe esasına göre çalıştırılan köleler istihdam ediliyordu. Dokuma işçisi olarak çalıştırılan câriye ve gulâmların fiyatları yüksekti: XV. yüzyıl sonlarında bu fiyatlar 1500-1600 akçe arasında değişiyordu⁶⁹. Evlerdeki tezgâhlarda ya da imalâthânelerde dokunan kumaşlar sahipleri adına şehrin çarşısındaki belirli dükkanlarda satılıyordu. Saray tarafından talep edilen dokumalar ise genellikle doğrudan ustalardan satın alınırdı⁷⁰.

İncelenen dönemde Bursa'da faaliyet gösteren tezgâhların toplam sayısına ilişkin veri oldukça azdır ve sadece XVI. yüzyıla aittir. Kanûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa sayesinde 1502'de Bursa'da binden fazla dokuma tezgâhı olduğu tespit edilmiştir⁷¹. Bu konuda bir diğer belge de 1587 tarihli bir sicil kayıdır. Bu belgeye göre 1587'de Bursa'daki gümrük ve kumaş damgası mukataaları mültezimleri olan Ramazan ve Mehmed'in İstanbul'a müracaatları üzerine yapılan araştırmada, tezgâh sayılarının azaldığı mahkemece tespit edilmiş ve sicile geçirilmiştir. Buna göre XVI. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'da 377 ipekli dokuma tezgâhı varken bu sayı 1587'de 25'e düşmüştür⁷². Bu belgede listelenen tezgâh sayıları ve bunlarda gözlenen düşüşler XVI. yüzyılın ikinci yarısında ipekli dokumacılığın bir kriz çerisinde olduğuna işaret ettiği gibi, imalâthâneler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Kriz öncesinde *Mahmud b. İsa* adlı bir kişinin 46 tezgâhı (listede en fazla tezgâhı olan isim), *Mustafa b. Abdüllatif*'in 40 tezgâhı, *Hasan Çelebi b. Ramazan*'ın 30 tezgâhı, *Hacı Memi b. Hacı Haydar*'ın 25 tezgâhı vardı. Bunlar XVI. yüzyılda Bursa'da oldukça büyük ipekli dokuma imalâthânelerinin olduğunu ve ipekli dokumacılığın o dönemde rağbet gören önemli bir yatırım alanı olduğunu göstermektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere lonca sistemi, temelde esnaf içinde iktisadî ve toplumsal farklılaşmanın olmasını oldukça sınırlıyordu. Ancak Bursa'da ipekli üretiminin ve ticaretinin geniş bir boyuta ulaşmasından sonra ipekli dokuma

⁶⁹ İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, s.193.

⁷⁰ İncalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.114.

⁷¹ Ek I, s.144.

⁷² BK, C.III, s.325. Belgenin orijinaline ulaşamamıştır. Aynı belgeye Fahri Dalsar da kitabında yer vermiştir. Krş. Dalsar, a.g.e., s.335 (Vesika:273).

loncalarının mensupları (sermayeyi koyan tezgâh sahipleri-patronlar ile ustalar ve onların çalıştırdıkları işçiler) arasında belirgin bir toplumsal ayrım ortaya çıkmıştır. Öyle ki kumaş üretimini organize edip tamamlanmış ürünü ihracatçı tüccarlara satan bu dokumacı müteşebbislerin gerçek birer kapitalist oldukları düşünülmektedir⁷³.

Bu konuda ele alınması gereken bir diğer konu da ipekli dokumacılığın her aşamasında hissedilen devlet kontrolüdür. İpek çekilip boyanıncaya kadar, *mîzân emîn*in kontrolü altındadır. İpekten kumaş dokuma işleminin sonuna kadar, dokumacıları *muhtesib* kontrol eder, belirlenen standartların dışında kumaş dokunmasını önlemeye çalışırdı. Muhtesibler, hatalı buldukları kumaşları toplar, kadı huzuruna getirir, durumu tespit ettirdikten sonra bir ceza (*cerime*) keserdi⁷⁴. Dokunan kumaşlar satışa çıkarıldığında da, *damga emîni*, kumaşları damgalar ve damga resmi alırdı. Yani ipekçiliğin her aşamasının bir kontrolörü vardı.

İpekli sanayiinin en önemli aşaması, muhtesibin kontrol ve yetki alanına giren dokumacılıktır. Bu nedenle, esnaf yöneticileri (şeyh, kethüda, ehl-i hibre, yiğitbaşı, işçibaşı) ve muhtesib bu aşamada işlerin iyi yürütülmesinden sorumluydular. Kadı sicillerinde, muhtesibin yakaladığı usulsüzlüklerle ilgili birçok belge bulunmaktadır. Örneğin 4 Şubat 1521 (25 Safer 927) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre muhtesib kadifeci Ramazan'ı "*kadife arasına gök ketan iplik atub âsûmânî kadife dokurken*" yakalamıştı⁷⁵. 6 Şubat 1521 (27 Safer 927) tarihli bir başka belgeden de muhtesibin yine bir kadifeci olan Ahmed'in dokuduğu "*çatma altunlu kırmızı kadifenin*" 5000 tel olması gerekirken 260 tel eksikliği olduğunu tespit ettiği görülmektedir⁷⁶.

Osmanlı ipek dokumacılığı, XVI. yüzyılda piyasa şartlarının baskısıyla miktar olarak genişlemekle birlikte kalitede tedricî olarak bir düşüş yaşamıştır. Maliyeti düşürme, ucuz dokumalara olan yoğun talebi karşılama isteği ve tezgâhlarda usta olmayan kişilerin çalıştırılmaya başlanması kaliteyi olumsuz etkilemiştir. Üretimdeki kalite düşüşüne zaman zaman yaşanan ham ipek krizleri, kalitesiz boya kullanımı, ipliklerdeki lif sayısının düşürülmesi, pamuk ve keten ipliklerin kullanımındaki artış,

⁷³ İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.114.

⁷⁴ Dalsar, a.g.e., s.118.

⁷⁵ Bkz. BŞS, A 30/2 a.

⁷⁶ Bkz. BŞS, A 30/2 a.

Avrupa'dan ucuz kumaş ithalinin yaygınlaşması gibi faktörlerin de önemli katkısı olmuştur⁷⁷.

3. Kalite Ölçütleri ve Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa

Yukarıda da belirtildiği üzere loncaların kendi iç tüzükleri yanında devletin uygulamaya geçirdiği bazı hukukî düzenlemelere uymaları gerekiyordu. Bunların en önemlisi ihtisâb düzenlemeleriydi. Eski bir İslâm kurumu olan *ihtisâb*⁷⁸, pazarlarda adaletli fiyatlar belirleyip tartıları ve malların kalitesini denetleyerek, sahtekârlık ve yolsuzluğu önlemeyi amaçlıyordu. Lonca ustalarıyla devlet temsilcileri arasındaki görüşmeler sonucu İhtisâb kuralları kararlaştırılır ve bu kurallar sultanın onayıyla kanunlaşırlandı. Osmanlı Devleti, ihtisâb kanunlarının uygulanması konusuna oldukça önem veriyordu. Ayrıca bu kanunlar her yeni sultanın tahta çıkışında yeniden gözden geçirilirdi⁷⁹.

İhtisâb kanunlarının uygulayıcısı olarak görevlendirilen kişilere *muhtesib*, (ya da ihtisâb emîni) denirdi. Günlük ekonomik hayatın düzenleyicisi de diyebileceğimiz muhtesib, çarşıları sürekli dolaşır, üretim ve hizmet işlerinde çalışıp kurallara aykırı hareket edenleri kadı'nın huzuruna çıkarırdı. Kadı'nın kararıyla onları para cezasıyla cezalandırır ya da kırbaçlatırdı. Muhtesib bu yönüyle de bir vergi memuruydu. Alınan para cezaları (cerîme) ile çarşı ve pazarlarda perakende satılan mallardan alınan vergiler toplu olarak *ihtisab rûsûmunu* oluşturuyordu. Bu vergilerin üç yıllık tutarı, *İhtisab Mukataası* adı altında iltizama verilerek toplanmaktaydı. Muhtesib, ihtisâb gelirlerini iltizam yoluyla üzerine alan kişiydi. Osmanlılarda İhtisâb kurumunun varlığına ilk kez I.

⁷⁷ İnalçık, "İpek (Osmanlı Devleti)", s.365.

⁷⁸ İhtisâb kelimesi ha-se-be kökünden gelir. İslam dünyasında Hz. Muhammed döneminden itibaren varlığı bilinen ihtisâb (hisbe) adeti Hz. Ömer'in halifeliği döneminde tam teşkilatlı bir kurum haline gelmiştir. Temel olarak "iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek" amacını taşır. Buradan da anlaşılabilirliği üzere Osmanlı öncesi devletlerde kişilerin gündelik hayatta sahip olduğu tüm ilişkileri kapsamaktadır. Ancak Osmanlılar döneminde daha dar bir çerçeve içinde var olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Mülessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1987, s.13-14; Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (XVII. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.66-67.

⁷⁹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.160.

Murad'ın 1385 tarihli bir vakfiyesinde bir muhtesibin adının geçmesiyle rastlanmaktadır⁸⁰.

II. Bayezid döneminde hazırlanan Zilhicce 1502 (907) tarihli Kânûnnâme-i İhtisâb-Bursa'ya gelince, bu kânûnnâme Bursa şehrine ihtisâb kurumu ve işlerliğiyle ilgili geniş kapsamlı düzenlemeler getirmiştir. Ayrıca kânûnnâmenin bir yerinde “merhûm Sultan Mehmed zamanında tanzim edilen kanun” ifadesi kullanılmış ve başka bir yerinde de 1485 (890) tarihine atıf yapılmıştır⁸¹. Bu da Fatih dönemine ait bir ihtisâb kânûnnâmesi daha olduğuna işaret etmektedir.

Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa, üretim ve tüketimin düzenlenmesi, ürün standardizasyonu ve kalite kontrolü gibi şehrin günlük ekonomik hayatıyla ilgili birçok konuyu ele almaktadır. Kânûnnâmenin giriş kısmından da kânûnnâmenin merkezden gönderilen müfettişlerin Bursa'daki üretim, tüketim ve satış konularında yaptıkları teftiş sonucunda hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan bir rapor niteliği de taşımaktadır.

Kânûnnâmede Bursa'daki ipekli üretimiyle ilgili geniş bir değerlendirme görülmektedir. İpekli kumaşların meşdûd ve pot tellerinin eksik olduğu (en ve boylarının olması gerekenden dar veya kısa olduğu), özellikle kadifelerin ve valelerin boyanmasında maliyeti düşürmek için ucuz boyalar kullanıldığı, hamcılarının da aynı amaçla ipeği yeterince büktürmedikleri tespit edilmiştir. Metinden ilgili hırfetlere söz hakkı tanındığı ve sonunda gerekli ölçütlerin belirlenerek kanunlaştırıldıkları anlaşılmaktadır⁸²:

İpekli üreticileri arasında kumaşın eniyle boyuyla oynamak, gevşek dokunmuş kumaşı kolalayarak kalınlaştırmak, ucuz boya kullanmak ya da düşük dereceli ipekten, hatta pamuktan kadife dokumak yoluyla maliyeti düşürmeye kalkışanlara her dönem raslanıyordu. Bununla birlikte kalitenin düşürülmesinin, ipekli ekonomisinin bunalımda olduğu dönemlerin belirgin özelliği olduğu söylenebilir. Kalitenin düşürülmesiyle ilgili yakınmaların çoğu, Bursa ipekli imalatının ciddi sorunlar yaşadığı XVI. yüzyıl

⁸⁰ Kuşdil, Mustafa, “Belediyecilik Tarihimizin Özgün Bir Belgesi: Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa”, Bir Masaldı Bursa, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s.59.

⁸¹ Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, C.2, Fey Yay., İstanbul 1990, s.190.

⁸² Bkz. Ek I, s.144.

sonlarıyla XVII. yüzyıl başlarına rastlar⁸³. Bununla birlikte 1502 Kânûnnâmesinin hazırlandığı XVI. yüzyıl başlarında ise ipekli sanayiinde bir bunalım dönemi olduğuna işaret eden bir delile bugüne kadar rastlanmamıştır.

Standarda aykırı üretimin bir diğer olası nedeni halkın talepleri idi. Orta Çağ sonlarıyla Yeni Çağ başlarında Avrupa’da yaygın olduğu üzere, halkın üst sınıfın lüks alışkanlıklarını taklit etme hevesi Osmanlı İmparatorluğu’nda da vardı ve bu üreticiyi geleneksel standartlara aykırı üretim yapmaya yöneltiyordu. Yani bazı durumlarda amaç yalnız maliyeti düşürmek değildi. Daha pahalı kumaşı almaya gücü yetmeyen ve ipekli giymek isteyen müşterilerin taleplerini karşılamak ve bu sayede pazarı genişletmek düşüncesi de amaç olabiliyordu. 1560’larda en azından İstanbul’da ipek ve başka ipliklerden oluşan karışık dokumalar kullanmanın halk arasında yaygın olduğu bilinmektedir⁸⁴.

4. Bursa İpeklilerine Talep

Bursa ipekli sanayii Osmanlı imalat sektörünün çok gelişmiş bir dalıydı. Şehirde her çeşit ipekli kumaş dokunmaktaydı. Başlıca ipek türleri arasında en değerlisi bazen altın ve gümüş sırmalarla süslenen ağır kemhalar idi. XV. ve XVI. yüzyıllarda, hem doğu hem de batının hükümdar ve seçkinleri arasında Bursa kumaşları kullanmak moda halini almıştı. Moldavya’dan Moskova Prensliğine ve Polonya’ya kadar Doğu Avrupa hükümdarları, tüccarlarını Bursa kumaşı satın almak üzere görevlendiriyorlardı. İsveç’te kilise büyüklerinin tören giysileri Bursa kumaşından yapılırdı. Bursa ipeklileri doğuda da büyük ilgi görmekteydi. İran Şahları Bursa’ya ham ipek karşılığı ipekli kumaş almaları için görevliler yolluyorlardı. I. Selim Şah İsmail’in hazinesinde Bursa kumaşından yapılmış 91 adet giysi bulunmuştu (1514). Bursa kumaşlarının doğuda Horasan’a ve Semerkand’a da ihraç edildikleri olmuştur⁸⁵.

Bursa ipeklilerinin en önemli müşterisinin Osmanlı Sarayı olduğu söylenebilir. İstanbul’dan Bursa’ya yalnız bu işle ilgilenmek üzere memurlar bile yollanmıştır. Saray için genellikle toptan ve dokunmuş kumaş şeklinde alım yapılıyordu. Ancak siparişle

⁸³ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.117.

⁸⁴ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.117.

⁸⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, a.g.e., s.156; İnalçık, “Devlet-Toplum-Düşünce”, s.209.

kumaş dokutulduğu da oluyordu⁸⁶. Sarayda ipekli kumaşlar öncelikle giysilerde olmak üzere havlu, başörtüsü, halı, önlük, terlik, atkı, düğme vb. yapımında kullanılmaktaydı. 1504 tarihli bir saray envanterinde, kadife, seraser, benek, çatma gibi ipek kumaşların birinden yapılmış 30 kaftan, 11 fistan, 18 dolama, 9 minder, 22 takke ve bir at örtüsü sayılmaktadır⁸⁷. Her yıl bayramlarda iç oğlanlarına kisve ve kaftanlarını yaptırabilmeleri için ipek ve çuha kumaş dağıtıldığı da bilinmektedir⁸⁸.

Saray tarafından alınan ipekli kumaşların hepsi “saray halkı” tarafından kullanılmıyordu. Bir kısım ipekli kumaşlar hazinede saklanmaktaydı ve gerektiğinde dış ülkelerden getirtilen metalara karşılık verilmekteydi. 1584’te Rusya’ya saray adına kürk almaya gönderilen bir tüccara sermaye olarak ipekli kumaş verilmiştir. Diğer bir deyişle devlet bir miktar ipeği de hazinede “para” olarak saklamaktaydı. Ayrıca ipekli kumaşlar diplomatik amaçlarla da kullanılıyordu. XIV. yüzyıl sonları ve XV. yüzyıl başlarında Osmanlı Sarayından (Bursa’dan) Mısır Sultanına Rûmî altınlı ipekliler ve kadifeler gönderiliyordu. 1598 tarihinde de Kırım Hanı olan Alp Giray, kardeşi Devlet Giray ile iki oğulları için Bursa’dan dört hil’at (kaftan) tedarik edilerek gönderilmişti⁸⁹. Bu noktada belirtilmelidir ki; o dönemde değerli kumaşların diplomatik amaçlarla kullanılması sadece Osmanlı Devleti’ne özgü bir uygulama değildi. İtalyan devletleri de Osmanlı hükümdarlarına değerli kumaşlar hediye ediyordu. Ceneviz’in elçilik harcamalarında Avrupa kumaşlarının önemli bir yeri vardı. Sonra Germiyan elçisi İshak Fakih de I. Murad’a (1362-1389) hediye olarak yanında Denizli kumaşı getirmişti⁹⁰.

İpekli kumaşların halk arasında kullanımına gelince, ipeklilere halktan da büyük talep vardı. Halk arasında kemha gibi pahalı ipekliler kullanıldığı gibi⁹¹ kutnî gibi

⁸⁶ Dalsar, a.g.e., s.153.

⁸⁷ İnalçık, “Devlet-Toplum-Düşünce”, s.209. Saray mensuplarının kıyafetlerinde ipeğin kullanımı hakkında ayrıca bkz. Rogers, J.M.-R. M.Ward, *Süleyman the Magnificent*, 2.b., British Museum Publications Ltd., 1990, s.164-177.

⁸⁸ Yerasimos, Stephanos ve Anne Berthier (Sunan ve Notlayanlar), *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey’in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002, s.29.

⁸⁹ Yücelt, Nazım, “Bursa Mahkeme-i Şer’iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Bursa’da Kumaşçılar”, *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s.217.

⁹⁰ Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State the Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press 1999, s.95-96.

⁹¹ Örneğin Güğüne binti Veli (Yörügândan) adlı bir kadının terekesinde kemha bir kaftana rastlanmaktadır. Bkz. BŞS, A 111/3a.

pamuk ve ipek karışımı olan ucuz türlerin daha çok ilgi gördüğü söylenebilir⁹². Bu dönemde ipeklilerin bir modasının olduğu da söylenebilir. Örneğin 1500’lerde Bursa pazarında “Hacı Ali Kadifesi” diye bilinen bir kumaş çok popülerdi⁹³. Halkın ipekli kumaşları kıyafet ve çok çeşitli eşya yapımında kullandıkları bilinmektedir. Ancak genel olarak ipekli kullanımı lüks tüketime giriyordu⁹⁴.

Yerli ipekli kumaşların Osmanlı pazarlarında rakipsiz olmadıkları da belirtilmelidir. Frenk ipekli kumaşları Osmanlı sarayında Bursa’da, Anadolu ve İran’da geniş ölçüde kullanılıyorlardı⁹⁵. XVI. yüzyılda Bursa ipeklileri, bu Avrupa kumaşlarıyla başarıyla rekabet edebilmişlerdir. Fakat aynı yüzyılda Avrupa’da merkantilist zihniyet millî ekonomilere hakim olurken, Osmanlıların ihracattan gümrük alan ve sınırlayan ve kapitülasyonlarla ülke ticaretini Avrupalılara bırakan Orta Çağ yöntemlerinden ayrılmaması, özellikle bir sonraki yüzyıldan itibaren Osmanlı sanayi merkezlerinin birer hammadde pazarı durumuna düşmesine neden olmuştur⁹⁶.

II. Bursa’da İpek Ticareti

A. XV. Yüzyılda ve XVI. Yüzyıl Başlarında Bursa İpek Pazarı

Bursa, 1326’da fethedildikten sonra Osmanlı Devleti’nin başkenti ve önemli bir ticaret merkezi olarak hızla gelişmiştir. İkinci Bölümde ele alındığı üzere, bu yükselişte XIII. yüzyılda kurulan Avrupa ipekli sanayiinin aynı yüzyılın sonlarından itibaren İran ham ipeğine bağımlı hale gelmesi ve bu ipeğin taşınmasında Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan sonra Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Bursa güzergâhının ön plana çıkmasının etkisi büyüktür. Bursa, bu süreçte İranlı tâcirlerin Avrupalı meslektaşlarıyla güven içinde buluştukları dünyanın en önemli ipek pazarlarından biri haline gelmiştir.

⁹² Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.120.

⁹³ İnalçık, “Devlet-Toplum-Düşünce”, s.209.

⁹⁴ Dalsar, *a.g.e.*, s.83-85, 150. Bursa ipeklilerinin fiyatları hakkında süreklilik gösteren bilgilere ulaşamamıştır. Bu konuda 1545-1652 yılları arasında ipeklilerin fiyatları hakkında Murat Çizakça’nın hazırladığı tablo fikir verebilir. Çizakça, Murat, “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650, *The Journal of Economic History*, Vol XL, No.3 (Sept.1980), s.539. Bu konuda ayrıca bkz. Üçüncü Bölüm, s.102.

⁹⁵ Dalsar, *a.g.e.*, s.22-23.

⁹⁶ İnalçık, Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.222.

1500'e doğru Bursa'ya her yıl ortalama beş altı İran kervanı geliyor ve bunların her biri ortalama 200 yük⁹⁷ ipek getiriyorlardı. Kervanlar geciktiğinde ve piyasada ipek kalmadığında fiyatlar hemen yükseliyordu. XVI. yüzyıl başlarında ham ipek fiyatları lidre başına 62 ile 70 akçe arasında değişiyordu⁹⁸. Gelen ipeğin yarısından fazlası İtalya'ya ihraç olunmaktaydı. Önemli bir miktarı da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bursa, Amasya, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'daki ipekli dokuma sanayiileri tarafından kullanılıyordu⁹⁹. Geriye kalanı ise Balkanlar ile orta ve kuzey Avrupa'ya ihraç ediliyordu¹⁰⁰. XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa pazarına getirilen İran ham ipeğinin de türleri vardı: en kaliteli olanları *stravai* (*astarabâdi*), *leggi* (*lahican*) ve *sari* türü ipeklerdi. İtalyan ipek endüstrisinde kullanılan diğer İran ipeği türleri *ablaca*, *ardassa*, *asbar*, *anari*, *mamodea* ve *tracazi*di¹⁰¹.

XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın ilk yarısında Bursa'ya gelen ipek tüccarının çoğunluğunu belgelerde denildiği şekliyle Acemler, (Farsî ve Azerî Müslümanlar) oluşturuyordu. Büyük bir kısmı Tebriz, Şemâhi, Sa'd Çukuru, Gilân ve Şirvan'dan olmakla birlikte aralarında Yezd, Şiraz, Kazvin, Kazerun, İsfahan, Kaşan ve Sebzevar'dan olanlar da vardı. İpek tüccarı ham ipek satışından elde ettiği nakitle Bursa pazarında başta Avrupa yünlülere, Bursa ipeklileri ve kalay olmak üzere baharattan değerli taşlara çok çeşitli mallar satın alıyorlardı¹⁰².

XV. yüzyılda Bursa'daki başlıca ham ipek alıcıları Cenevizliler, Venedikliler, Floransalılar ve Yahudilerdi¹⁰³. Genellikle İtalya'daki firmaların temsilcileri olan bu

⁹⁷ 1 yük=405 lidre=155.86 kg.

⁹⁸ XV. ve XVI. yüzyıllarda ham ipek fiyatları ve görülen dalgalanmalar Üçüncü Bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁹⁹ İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.270.

¹⁰⁰ İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.280.

¹⁰¹ Molà, Luca, *The Silk Industry of Renaissance Venice*, The Johns Hopkins University Press, 2000, s.55; İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.280.

¹⁰² Örneğin 4 Şubat 1485 tarihli bir vesikada büyük bir ipek toptancısı olduğu anlaşılan Tebrizli Hoca Muzaffer'in Bursa'da sarraf Hoca Muslihiddin adlı birinden 64.500 akçe Bayezid Hamı akçe değerinde yakut ve inci aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. İncalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", s.79 (Vesika 103); Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1973, s.368; İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.276.

¹⁰³ İncalcık, "Harir (Osmanlı İmparatorluğu)", *ET*, s.213. Yahudi tüccarlar büyük ölçüde İstanbul'da yerleşmiş Yahudilerdi. İstanbul'un fethinden sonra Balkan şehirlerinden bir çok Yahudi aile sürgün edilerek İstanbul'da iskan edilmiştir. İstanbul'daki Yahudilerin bir kısmını da İspanya'dan kovulan Yahudiler (Seferat) oluşturuyordu. Son olarak İstanbul'un fethinden önce Pera'da yerleşen bir Yahudi

tüccarlar arasında büyük bir rekabet vardı ve Osmanlılar bu rekabette önemli bir rol oynuyorlardı. Osmanlı yönetimi 1352-1453 döneminde yakın ilişki içinde olduğu Cenevizlilere ipek ticaretinde gümrük vergisinden muafiyet tanımıştı. 1453'te İstanbul'un fethi bu ticarî düzeni çok etkilememiştir; Sakız, Pera ve Kefe Cenevizlileri Bursa ipek pazarının en aktif alıcıları olmuşlardır¹⁰⁴. Bu dönemde Cenevizlilerin yeni antreposu durumuna gelen Sakız dikkati çekmektedir. Sakız'dan Bursa'ya büyük miktarlarda mastika ihraç edilmeye başlanmıştır. Bunun karşılığında Sakız tüccarı da Bursa'da ham ipek almaktaydı¹⁰⁵.

Venedikliler ve Cenevizliler II. Mehmed'in Mora, Arnavutluk, Bosna ve Karadeniz'e yayılma planlarının karşısına dikildiklerinde Osmanlı Sultanı, batıyla olan ticaret ilişkilerinde Floransalılara yöneldi. Böylece Osmanlı'nın "Levant ticaretinde Floransalıları arkalama" siyaseti başladı; Floransalıları, sonradan II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman tarafından da yenilenecek hatta genişletilecek, çeşitli ticarî imtiyazlar (kapitülasyonlar) verilmiştir¹⁰⁶. Bu durumu 1479'da Venediklilerle barış yapılması ve 1482'de Venediklilere de ticarî imtiyazlar verilmesi de değiştirmemiştir. Floransalılar bu dönemde İtalyan tüccarı arasında en fazla ipek alımını yapan taraf haline gelmişlerdir. 1463-1500 döneminde Pera'daki Floransa kolonisi, Osmanlı Devleti'nin bu politikası sayesinde büyük servet ve nüfuz kazanmıştır¹⁰⁷.

Bu dönemde İtalyanların en önemli kazanç kaynağını ham ipeğin kaliteli Avrupa yünüleriyle trampa edilmesi oluşturmaktaydı. Acem tüccarı ve yerli Osmanlı tüccarı bu iyi kalite yünülerin alıcısıydılar. Floransa'nın XV. yüzyıldaki yükselişine bu açıdan da bakmak gerekir. Floransa'nın ipekli ve yünlü dokuma sanayiilerinin canlılığı, İran ham ipeğinin Bursa piyasası üzerinden ithal ve tekrar ihraç edilmesine bağlıydı denilebilir. Çünkü büyük ipek alımları, yünülerin ipekle değiştirilmesinden sağlanan kârın yüksekliği nedeniyle, yünlü kumaş üretiminin artmasını da teşvik ediyordu. Ne kadar

nüfus (1455'te 40 hane kadarlardı) vardı. İşte bu Yahudi topluluğu yünlü ve ham ipek ticaretine aktif bir şekilde katılıyordu. Konuyla ilgili bkz. İnalcık, Halil, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500", *The Islamic World From Classical to Modern Times*, The Darwin Press, 1989, s.513-522.

¹⁰⁴ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.277.

¹⁰⁵ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.103; İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.278-279.

¹⁰⁶ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.284-285.

¹⁰⁷ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.284.

çok yönlü ihraç ederlerse ham ipek alımları da o oranda yüksek oluyordu. Genelde ipeğın ynlyle doğrudan takası tercih edilse de gelen kumaşın miktarı yeterli olmadığında parayla da alım yapılıyordu. Böylece Levant ticaretinde Osmanlı topraklarına, dolayısıyla da İran'a sikke ihracatı da yapılıyordu¹⁰⁸.

Osmanlılar bütün bu ticaretin içinde sadece Acem tüccarıyla İtalyan tüccarı arasındaki bir aracı konumunda değillerdi. İranlı tüccardan ham ipek alarak tekrar sattıkları gibi ynl, Bursa ipeklişi hatta mücevher ihracatı da yapıyorlardı¹⁰⁹. İran'dan gelen ham ipeği alıp işleterek tekrar Bursalı dokumacılara satan bir tüccar sınıfı da (hamcılar) vardı. Ayrıca Osmanlı tcirlerinin Avrupa yünlüleri, İran ipeği, Hint baharat ve boyaları ile Anadolu'da işlenmiş çeşitli rnleri Balkanlara, Tuna ve Karadeniz limanlarına gtrdkleri tespit edilmiřtir¹¹⁰. Kısaca Osmanlı tüccarı Bursa'da toplanan yerli ve yabancı mallarının tekrar ihracında önemli bir role sahipti. Bizzat İran'a ham ipek almaya gidenler veya yerlerine bu amaçla birilerini yollayanlar da oluyordu. Ancak bu özellikle İran'dan ipek gelişinde sorunların başladığı XVI. yzyıldadır¹¹¹.

Sonuç olarak 1500 dolaylarında Bursa pazarındaki İran ipeği ticareti son derece canlıydı. Yabancı tüccar arasında canlı bir rekabet vardı. Floransalılar bu ticarete en aktif alıcılardı. 1501 yılının ilk yarısında Floransalıların satın aldığı 60 balya, Cenevizli ve Yahudi tüccarın alımları toplamının iki katıydı¹¹². Ancak 1510'larda gerek Safevîlerin saldırgan tutumları gerekse I. Selim'in buna karşı takip ettiği sert politika sonucu bu statüko sarsıldı.

B. İpeklerin Satışı ve İpekten Alınan Vergiler

Bursa'ya getirilen ham ipeğın satışı, Osmanlı yönetimi tarafından belirlenen bir dizi kural çerçevesinde gerçekleştiriliyordu. Temel amaçları vergi kaçakçılığını

¹⁰⁸ Fleet, a.g.e., s.103; İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.293.

¹⁰⁹ rneğın 28 Aralık 1479 (13 şevval 884) Hoca şemseddin ve Osman adlı iki tüccarın, şirazlı Hoca Hasan'a Bursa kumaşı sattıkları anlaşılmaktadır. Bkz. İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", s.67 (Vesika 21).

¹¹⁰ İnalçık, "Devlet-Toplum-Düşünce", s.189.

¹¹¹ Dalsar, a.g.e., s.133.

¹¹² İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.280.

önlemek olan bu kurallar, I. Selim dönemine ait olan bir mîzân-ı harîr yasaknâmesinde toplu olarak görülmektedir¹¹³.

Öncelikle tüccarın ipeğini Bursa'da ipek mîzânının bulunduğu belli bir hana getirmesi gerekiyordu. Bursa'da ipek mîzânı başlangıçta Bey Hanı'nda (Emir Hanı), II. Bayezid döneminden itibaren de Koza Hanı'nda yerleşmiş olmalıdır¹¹⁴. Burada *simsârın* gözetiminde ipek tartılır ve bu tartı işlemi sırasında bir vergi alınır. Bu vergiye *mîzân-ı harîr resmi* (*terâzû resmi*) deniyordu. Simsârın izni olmadan ipek satışı yapmak, ipek sardırmak yasaktı¹¹⁵. Mîzân-ı harîr resminin tamamen ödendiğine dair simsârın onayı olmadan ipek tüccarı hanı terk edemezdi. Mîzân Emîni, mîzân-ı harîr resmini ödeyenlere ödediklerine dair tezkîre verirdi. Ayrıca Emîn bu işlemi kadıya kaydettirirdi¹¹⁶.

Tartı işleminden ve vergi tahsilatından sorumlu olan simsârı kontrol etmek *emîn*in göreviydi. Satış işlemleri her ikisi huzurunda ve *dellâllar* aracılığıyla yapılırdı. Dellâllar, simsâr tarafından tayin olunurlardı ve kadı tarafından yine onun isteğiyle azlolunabilirlerdi¹¹⁷.

İpekten Bursa mîzânının dışında Tokat'ta da mîzân-ı harîr resmi alınıyordu. Bazı Bursa tüccarları "*terâzû resmin bir başdan verelim*" diye düşünerek, Tokat'a kadar giderek İranlı tüccarın getirdiği ipeği orada almaya çalışıyorlardı. Tokat'ta mîzân vergisi ödemeyenlerden Bursa'da iki resim birden alınıyordu¹¹⁸. Bazen de tüccarlar,

¹¹³ 1513 tarihli bu yasaknâme daha geniş kapsamlı olmakla birlikte, Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde hazırlanan yasaknâmeleri tekrar ve teyit eden bir yasaknâmedir. Yasaknâmenin metni için bkz. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.3, İstanbul 1991, s.167-168.

¹¹⁴ İnalçık, Bursa I: XV:Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.209.

¹¹⁵ "...Ve buyurdum ki; ba'de'l-yevm varub bu zikr olunan mîzânlara âmil ve simsar olub meselâ Acem'den ve Amasya'dan ve Tokat'dan ve gayrı yerlerden ve Rumeli'nden her kim ibrişim getürürse, simsâr destûrunsuz yükünü bozmaya ve evlerde konmaya, kârbansarayda kona ve ibrişim gizlemeye ve uğurlayın sarmaya ve sardurmaya. Her kim bunun hilâfına edecek olursa, âmilüm bulub kadı'nın katında ma'lûm ola, ibrişimin alub beğlik ede". II. Bayezid devrine ait Yasaknâme-i Mîzân-ı Harîr için bkz. Akgündüz, a.g.e., C.3, s.167.

¹¹⁶ Örnek verecek olursak 1571 yılında Mîzân Emîni olan Yahudi Yasef'in bir kısım tüccara mîzân-ı harîr resminin ödediklerine ve karşılığında onlara tezkîre verdiğine dair bir çok vesika bulunmaktadır. Bkz. BŞS, A 169/1a, 12a, 17b.

¹¹⁷ Mîzân-ı harîr dellâlı atamalarına dair Bursa Kadı Sicillerinde bir çok kayda rastlanmaktadır. Örneğin Bkz., BŞS, A 58/11a, 22b; BŞS, A 94/56b.

¹¹⁸ Bkz. Akgündüz, a.g.e., C.3, s.168.

Tokat'tan Bursa'ya gelirken ipeğin bir kısmını yolda herhangi bir şekilde elden çıkarırlardı. Bunun cezası ise ipeklerin devlet hazinesi için müsadere edilmesi idi.

Mîzân-ı harîr resmi hem satandan hem alandan alınan bir vergiydi. Mîzâna ipek getiren kimse, malını getirdiği andan itibaren bu verginin kendi üzerine düşen miktarını yani bir baş resmini ödemekle yükümlüydü. Eğer ipeğe müşteri çıkarsa diğer baş resmini de o veriyordu. İpek tüccarı ipeğini satmadan başka bir yere götürmek isterse iki baş resmini birden ödemek zorundaydı. Bunun arkasında yine devletin/mîzân emînin payını bir an önce alma isteği görülmektedir. Mîzândan ipek kaçırma sık rastlanan bir durumdu. Eğer vergilerini ödemeyenler tespit edilirse, vergiden kaçırılan ipeğe devlet adına el konuyor ya da bu ipeğin sahibinden iki katı vergi alınıyordu¹¹⁹. Mîzân-ı harîr resminin ne oranda alındığına gelince; 1570 tarihli bir kanuna göre bu oran her 30 lidre (9,6 kg.) ham ipeğe 104 akçe şeklindeydi¹²⁰. Bu durumda alandan ve satandan 52'ser akçe, mîzân resmini ödemeyenden ise 208 akçe mîzân-ı harîr resmi alınıyordu¹²¹.

Mîzândan çıkmadan önce ipekten alınan daha küçük çaplı başka vergiler de vardı. Bunlar dellâliyye, yasakıyye ve kasabiyye vergileridir¹²². *Dellâliyye resmi*, alıcı ve satıcı arasında komisyonculuk işi yapan dellâllar için alınan bir resimdi. Yük başına bir altın (60 akçe) olarak alınıyordu. *Yasakıyye resmi*, Sultan I. Selim'in XVI. yüzyıl başlarında başlattığı ambargo kaldırılarak İran ipeği ithalatına tekrar izin verilmesinden sonra, verilen bu izne bir karşılık olarak alınmaya başlanan bir vergiydi. Bir yük ham ipekten 6 guruş olarak alınıyordu. *Kasabiyye* ise XVI. yüzyıl sonlarından itibaren devlet adına bir kısım bağ ve bahçe çalışanlarının yedirilmesi için yapılan masraflara bir karşılık olarak alınan bir vergiydi. Her yüz akçe değerindeki ham ipekten 1 akçe olarak

¹¹⁹ Dalsar, a.g.e., s.244-245.

¹²⁰ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.308.

¹²¹ Mayıs 1571 (Zilhicce 978) tarihli bir belge mîzândan ipek kaçırdığı tespit edilen bir tüccarın aynı bu şekilde cezalandırıldığını göstermektedir. Bkz. BŞS, A 169/33a.

¹²² Bir de masdariyye resmi vardır. *Masdariyye*, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren alınmaya başlanan bir ithalat ve ihracat vergisidir. Bu resmin iltizamını tutanlar, ipekli kumaşları da bunun kapsamına almak istemişlerdir. Bir süre uygulandıysa da Bursalı dokumacıların talepleri sonucu 1589'da bu uygulama kaldırılmıştır. Taleplerinin gerekçesi ise ipekli kumaş üzerinden zaten bir gümrük resmi alınmasıdır. Dellâliyye, masdariyye, kasabiyye ve yasakıyye hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, a.g.e., s.245-246; İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.308.

alınıyordu. 1589 tarihinde bütün bu vergiler bir yük ham ipeğin değerinin %6.7'sini bulmuyordu¹²³.

Mîzân'da yukarıda bahsi geçen görevliler dışında başkaları da çalışıyordu. Öncelikle Mîzân'da alınıp satılan ipeklerin kayıtlarını tutan bir *kâtip* vardı; Mîzân defterine ipeklerin nereden geldiğini, sahiplerini, miktarını ve cinslerini yazardı. Diğer görevliler vezzanlar (ölçücüler), didebânlar ve alımcılardı. *Vezzanlar* ipeğin tartılması işinde çalışırlardı. *Didebânların* görevi, Mîzân'da olup biteni gözlemek ve gizli satış yapılmasına engel olmaktır. Gümrük ve damga gibi başka vergilerin toplanmasında da didebânlar görevlendiriliyordu¹²⁴. Didebânlığın temelde vergi kaçırılmasını önleme işi olduğu söylenebilir. *Alımcılara* gelince, onlar Mîzân'da satılan ipeklerin cinslerine göre fiyatlarını belirlemekle görevliydi. Bu görevlilerin sayıları ihtiyaca göre arttırılabiliyordu. Atamaları kadı tarafından kaydedilen bu görevlilerin her birinin bir günde ne kadar para alacakları belliydi¹²⁵.

Dışarıdan gelen ipekten Mîzân'da alınan vergilerin dışında bir de *gümrük* alınır. Gümrük vergisi, tâcirlerin uyruklarına, malların cinsine ve yapılan ticaretin türüne göre (ithalat/ ihracat) alınır. Fatih Sultan Mehmed döneminde belirlenen gümrük kanununa göre Müslüman, harâçgüzâr veya Venedik, Ceneviz, Sakız ve başka yerlerden gelen “yabancı tâcirler”, getirip sattıkları kumaş için değeri üzerinden %3 gümrük verirlerdi. Bu yabancılar, Bursa kumaşı alıp gittikleri takdirde bunun için de %3 gümrük öderlerdi. Bu kumaşı yine Bursa'da satarlarsa gümrük ödemezlerdi. Bursa'da uzun zaman oturarak harâca tâbi olan Frenkler de, diğerleri gibi gümrük verirlerdi. Osmanlı tâbiyetindeki tüccar (Müslüman, Hristiyan ve Yahudi) gümrükten muaftı. Gümrükten kaçırılan eşya yakalanırsa devlet hazinesi için müsadere edilirdi¹²⁶. Sonradan bu gümrük rejiminde bazı değişiklikler olduğu gözlenmektedir. 1520'lerde Osmanlı tebaası olan Müslüman tâcir %2, zimmî %4 ve harbî %5 gümrük ödemeye

¹²³ 1589'da bir yük ham ipek 38.500 akçeye satılıyordu. Bkz. İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.308.

¹²⁴ Bkz. BŞS, A 58/ 19b, 27a.

¹²⁵ Didebân ve ölçücü atamaları için Bkz. BŞS, A 58/20b.

¹²⁶ İnalçık, “Bursa I: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Sair Vesikalar”, s.216.

başlamışlardır. Osmanlı tebaasına tanınan gümrük muafiyeti yabancıların ihracatı lehine yapılan bir takım kötüye kullanmalar nedeniyle kaldırılmıştır¹²⁷.

Yukarıda bahsi geçen mîzân-ı harîr, kasabiyye, yasakıyye, gümrük vergileri ile dokumalar üzerinden alınan mukataa-yı zirâ¹²⁸ ve damga-yı akmişe vergileri devletin mukataa¹²⁹ gelirlerindendir ve toplanmaları iltizam usûlüyle yapıyordu. Bu yöntemde devlet, belirli bir mukataadan vergi toplama işini açık arttırma yoluyla ve bir ya da üç senelik süreler için mültezim adı verilen özel kişilere devrediyordu. Mültezim, tahvil sonuna kadar hazineye veya devlet tarafından kime tahsil edilmişse ona ödemeyi üstlendiği meblağın bir kısmını peşin vermek; sözünü yerine getirememesi halinde borçlarını ödeyecek bir kefil göstermek zorundaydı. Eğer mukataalar herhangi bir nedenle iltizama verilemezse, ücretli bir emîn aracılığıyla yönetilirdi. Sıkça başvuru olan bir diğer yol da emînlerin, mukataayı emaneten yönetirken iltizama almalarıydı. Böylelikle hem emîn hem de mültezim olunuyordu¹³⁰.

Mîzân-ı harîr resmini toplama hakkı, genellikle nakit para sahibi Yahudiler tarafından alınıyordu. Mîzân-ı harîr mukataası, Bursa'nın en fazla gelir getiren vergi kaynağıydı¹³¹. 1487 yılında Bursa'dan sağlanan mukataalar geliri toplam 3 milyondur ve bunun 2 milyonu mîzân mukataasından gelmiştir¹³². Bu noktada mîzân-ı harîr mukataasının yalnız Bursa Mîzânından alınan mîzân-ı harîr resmini içine almadığı da belirtilmelidir. Örneğin 1496 yılında Bursa, İstanbul, Amasya, Kastamonu, Trabzon, Tokat ve Gelibolu mîzânları birleştirilerek mukataaya verilmiştir¹³³. XVI. yüzyıl başlarında ise bu mukataanın kapsamının Bursa, Tokat, Trabzon ve Kastamonu ve

¹²⁷ Yediyıldız, a.g.e., s.153.

¹²⁸ Mukataa-yı zirâ: kumaşlarda görülen dokuma hatalarından alınan para cezalarından oluşan bir vergi kalemiydi. Bkz. BŞS, A 144/10b.

¹²⁹ Osmanlı hükümetinin doğrudan doğruya yaptığı harcamalar için ayırdığı vergi ya da öteki türden kaynaklarına mukataalar (muukataat) deniliyordu. Mukataa düzenini oluşturan gelir kaynakları özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadî işletmelerinden alınan resimler, maden işletmeleri, yasaklara aykırı işlerden elde edilen cerimeler (para cezaları) ve ticarî tekel madenlerinden sağlanan gelirlerdi. Bkz. Akdağ, a.g.e., C.II, s.231.

¹³⁰ Ergenç, Bursa, s.166. 1571 yılında mîzân-ı harîr mukataasını tutan kişi "Burusa mîzânına ber-vech-i iltizam emîni olan Yasef" şeklinde tanımlanmıştır. Bu onun hem mültezim hem de emîn olduğunu göstermektedir. Ancak bu ayrıma her zaman dikkat edilmediği ve bu kişilerin sadece "emîn" olarak kaydedildiği de oluyordu. Krş. Aynı mültezim-emîn hakkında BŞS, A 169/33a ile BŞS, A 169/ 17b.

¹³¹ XVI. yüzyıl boyunca ipek mîzânı gelirleri için bkz. Üçüncü Bölüm, s.89.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, "Bursa I: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Sair Vesikalar", s.213-214.

¹³³ Akdağ, a.g.e., C.II, s.206.

İstanbul mîzanları olarak belirlendiği görülmektedir¹³⁴. Bu da zamanla başka mîzânların da kurulduğuna işaret etmektedir.

Gümrük Mukataasına gelince; öncelikle bu vergi yalnız ipekten alınmıyordu. Çeşitli liman ve beldelerde Osmanlı ülkesine giren ve çıkan bütün ticaret mallarından alınan bir vergiydi. 1487’de Bursa Gümrüğü mukataasının yıllık geliri ise 186.666 akçe olarak hesaplanmıştı¹³⁵.

Gümrük mukataası, XVI. yüzyılın ikinci yarısında daha çok damga mukataasıyla birleştirilerek, *gümrük ve damga-i akmişe mukataası* adıyla iltizama veriliyordu¹³⁶. Damga vergisi, genellikle kumaş cinsinden malların beldeden beldeye ticaret amacıyla getirilmesi sırasında alınıyordu ve bir tür gümrük vergisiydi. Yalnız belirtmek gerekir ki, damga-i akmişe mukataasının mîzân-ı harîr mukataasıyla birleştirilerek verildiği durumlar da olmuştur¹³⁷. Bu tür uygulamaların daha çok XVI. yüzyılın ikinci yarısında olmasının nedeni Osmanlı-İran savaşlarının etkisi olarak görülmektedir. İran’dan gelen ham ipeğin azalması mukataa gelirlerinin de düşmesine neden olmuştur¹³⁸.

C. Bursa’da İpek Hanları

Osmanlı şehir içi hanları, bedesten, arasta, çarşı gibi ticaret mekanlarındandırlar. Hanlar, mal ve eşyanın depolanması, satılması yanında yolcuların, hayvanların barınması, çeşitli büro hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi işlevlere sahiptirler. Ayrıca bu yapılar devletin ticarî meta üzerindeki kontrolünü kolaylaştırıyor ve vergi kaçakçılığının önlenmesine de yardımcı oluyordu.

Hanlarda yolculara verilen hizmet hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte; hana yeni biri geldiğinde, odanın (hücrenin) temizlendikten sonra verildiği ve genellikle han odalarının tek eşyasının yalnızca bir şilte olduğu tahmin edilmektedir. Muhtemelen herkes ihtiyacını yanında getirmek zorundaydı. Yabancı tüccarın bu şekilde toplu olarak hanlarda konaklaması, hem onların ve mallarının

¹³⁴ Akgündüz, a.g.e., s.167.

¹³⁵ İnalçık, “Bursa I: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Sair Vesikalar”, s.213-214.

¹³⁶ Ergenç, Bursa, s.251. XVI. yüzyılın ilk yarısında damga-i akmişe mukataasının tek başına iltizama verildiği de görülmektedir. Bu muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısında bu mukataanın çok daha gelir getirmesiyle ilgilidir. Bkz. Dalsar, a.g.e., s.344-345.

¹³⁷ Bkz. BŞS, A 58/21a.

¹³⁸ Dalsar, a.g.e., s.119; Ergenç, Bursa, s.253.

korunmasını hem de genel olarak şehirde asayişin sağlanmasını kolaylaştırıyordu. Bozkurt Ersoy, handa konaklayan yolcuların kaldıkları süre için kendilerine kefil bulmakla yükümlü olduklarını ve buralarda kalanların düzenli olarak han defterine geçirildiğini de eklemektedir¹³⁹.

Osmanlı döneminde Bursa'da birçok han yapılmıştır. Bunlardan bazıları ipek ticaretinin ve üretiminin ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Hatta bir kısmı tamamen bu konudaki ihtiyaç nedeniyle yapılmışlardır. Şehirdeki ipek ticaretinin en üst seviyeye ulaştığı XVI. yüzyıl başlarında, II. Bayezid tarafından inşa ettirilen Koza Hanı ve Pirinç Hanı buna örnekler¹⁴⁰.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa'da ipekçiliğe etki eden hanları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Emir Hanı (Bey Hanı, Hân-ı Bezzâziye, Eski Bedesten)

Ulucâmi'nin kuzeydoğusunda bulunan Emir Hanı, Bursa'nın ilk Bedesten'idir. Sonradan Yıldırım Bayezid tarafından asıl Bedesten yapınca buraya Eski Bedesten denmeye başlamıştır. Osmanlı döneminde aynı han için zaman zaman Hân-ı Bezzâziye adının da kullanıldığı bilinmektedir.

Han Orhan Külliyesinin bir parçasıydı ve külliye inşa edildiği zaman duvarla çevriliydi. Bu nedenle Osmanlı Bursasının çekirdeğini oluşturan bu bölge, ilk dönemlerde Aşağı Hisar diye anılıyordu¹⁴¹. Hanın altı üstlü 74 odası (hücre) vardır¹⁴² ve bazı büyük onarımlar geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır.

¹³⁹ Şehir içi hanların işlevleri hakkında bkz. Ersoy, Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri", *Electronic Journal of Oriental Studies*, IV, 2001 (ed.M.Kiel, N.Landman &H.Theunissen), *Proceeding of the 11th International of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999*, No.16, s.3.

¹⁴⁰ Bu iki han İstanbul'un fethinden sonra yapılmış olmaları açısından da önem taşırlar. Şehrin ticarî bir merkez olarak öneminin artarak devam ettiğini ve buradaki inar faaliyetlerinin de sürdüğünü göstermektedirler. Bkz. Cezar, Mustafa, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Construction System*, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul 1983, s.16-17.

¹⁴¹ Ergenç, Bursa, s.20.

¹⁴² Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C.I, 2.b., İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1989, s.96.

2. Bedesten (Bezzazistan)

Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) inşa edilen Bedesten¹⁴³, Orhan Gazi tarafından oluşturulan ticaret alanındaki malların ve paranın korunduğu bir yapıydı. Bedesten’de büyük tüccarın, hocaların, dükkânları bulunurdu. Bedesten’in buradaki tüccarların seçimi ve isteğiyle kadı tarafından atanan bir yöneticisi (Bedesten kethüdası) vardı¹⁴⁴.

3. İpek Hanı

Ulucâmi ile Pirinç Hanı arasındadır ve Mehmed Çelebi (1413-1421) tarafından Yeşil Camiye vakıf olarak yaptırılmıştır. Han, Sultan Hanı veya Eski İpek Hanı diye de bilinmektedir¹⁴⁵. Bursa’da ipek alıp satan ve bunların bütün işlerini yapan kazzâzlar, İpek Hanının iki tarafında sıralanan dükkânlarda çalışırlardı. Bu nedenle hanın bulunduğu yere Büyük Kazzâzhâne denilirdi¹⁴⁶. 80 odası bulunmaktadır. Bir alım-satım yeri olduğu gibi Bursa’ya ticarete gelen tüccarın, özellikle de ipek ticaretiyle uğraşan Acemlerin, konakladığı bir yerdi¹⁴⁷.

4. Mahmud Paşa Hanı

Koza Han’ın kuzeydoğusundaki Mahmud Paşa Hanı, Fatih Sultan Mehmed’in sadrazamlarından Mahmud Paşa (öl. 1474) tarafından yaptırılmıştır. Fidan Hanı olarak da bilinir. Uzunçarşı’nın en büyük hanlarından biri olan hanın 98 odası vardır. Bunlardan 18’i alt katta olup mahzen olarak kullanılmaktaydı¹⁴⁸. Bursa Kadı Sicillerinden, XV. yüzyıl sonlarından itibaren birçok ipek tüccarının bu handa konakladığı anlaşılmaktadır¹⁴⁹.

¹⁴³ Tam yapılış tarihi bilinmemektedir. Bkz. Baykal, a.g.e., s.105.

¹⁴⁴ Ergenç, Bursa, s.21.

¹⁴⁵ Baykal, a.g.e., s.94.

¹⁴⁶ Ergenç, Bursa, s.22.

¹⁴⁷ Bu konuda sicillerde bir çok kayıt bulunmaktadır. Örneğin, 25 Eylül 1587 (22 Şevval 995) tarihli bir belgede handa kalan bir tâcirden “İpek Hanında sâkin Acem tâcirlerinden Mehmed” diye bahsedilmektedir. Bkz. BŞS, A 144/20a.

¹⁴⁸ Yediylıdız, a.g.e., s.57 (n. 257).

¹⁴⁹ Bu tüccarların hangi hanlarda kalmayı tercih ettikleri hakkında, özellikle onların ölümleriyle ilgili olan vesikalar önemli ipuçları sağlamaktadır. Örneğin 11 Mart 1484 tarihli (12 Safer 889) bir belge Mahmud Paşa Hanı’nda vefat eden Tebrizli bir tüccar hakkındadır. Bkz. İnalcık, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler”, Belgeler, C.X Sa:14, Ankara 1980-1981, s.66 (Vesika 18). 11 Eylül 1587 (8 Şevvâl 995) tarihli bir başka belgede de Yahudi Salomon adlı biriyle boya-ipek

5. Hân-Cedîd-i Evvel (Koza, Simkeş) Hanı

Konum olarak Ulucâmi ile Orhan Câmii arasındadır. II. Bayezid (1481-1512) tarafından yaptırılmıştır. Çeşitli adlarla anılan han, incelediğimiz dönemde Hân-ı Cedîd ve Pirinç Hanının yapılmasından sonra da Hân-ı Cedîd-i Evvel diye bilinmektedir. Koza adı ise sonradan hanın ipekböcekçiliğinin gelişmesiyle burasının koza alışverişlerinin merkezi olmasına bağlanmaktadır.¹⁵⁰ Yabancı tüccarların gelip kaldığı en büyük hanlardan biridir; alt katta 50 ve üst katta 51 (iç içe odaları bir oda sayarsak) toplam 101 odası vardır. Odalarda eskiden birer ocak bulunduğu tahmin edilmektedir.¹⁵¹

Koza Hanı, Mahmud Paşa ve İpek Hanı gibi ipek tüccarının konaklamak için tercih ettiği bir han olarak dikkati çekmektedir.¹⁵² Bu noktada Koza Hanı'nın bir diğer adının da *Acem Hanı* olduğu eklenmelidir.¹⁵³

6. Hân-ı Cedîd-i Sâni (Pirinç Hanı)

İpek Hanının kuzeybatısında yer alan han, II. Bayezid tarafından 1507 yılında yaptırılmıştır. Altı üstlü olarak 97 odası vardır.¹⁵⁴ Pirinç Hanının yaptırıldığı tarihlerde Bursa'ya pek çok Venedikli, Rus ve diğer yabancı tüccarlar gelip gidiyordu. Bu yabancıların büyük kısmı, Pirinç Hanı ve hemen yakınındaki Şehreküstü mahallesinde konaklıyorlardı. Hanın çevresinde ipekli üretimi ve boyacılığı gelişmişti. Ayrıca handa kürk ticareti yapılmaktaydı.¹⁵⁵

Bunların dışında XV. ve XVI. yüzyıl Bursasının ticaret merkezlerini oluşturan Kapan Hanı, Hacı-İvaz Paşa Hanı, Kütahya Hanı, Yoğurd Hanı, Karacabey Hanı, Bâli Bey Hanı ve Eski Yeni Han gibi başka hanlar da vardı.

alışverişinde bulunan Mustafa b. Abdurrahman "*Mahmut Paşa Hanı'nda sâkin tüccar taifesindendir*" şeklinde tanıtılmıştır. Bkz. BŞS, A 144/8a.

¹⁵⁰ Dalsar, a.g.e., s.258.

¹⁵¹ Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (888-928/1481-1520)*, C.5, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1983, s.73.

¹⁵² *Hân-ı Cedîd-i Evvel*'de konaklayan Acem tâcir hakkında bkz. BŞS, A 32/88a.

¹⁵³ Kurşun, Ziya vd. (Haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.15.

¹⁵⁴ Yüksel, a.g.e., s.78.

¹⁵⁵ Ergenç, Bursa, s.27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA BURSA'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİNİN DOĞU ÜLKELERİYLE İLİŞKİSİ

Bu bölümde İkinci Bölümde temel nitelikleri ortaya koyulmaya çalışılan XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle olan ilişkisi ele alınacaktır.

Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Bursasında ipekli dokumacılık İran ve Azerbaycan'dan gelen ham ipeğe dayalı olarak gelişmişti. Bu durum üretim bölgeleriyle yoğun ticarî ilişkileri gerektiriyordu. Hazar Denizi'nin güney kıyılarında üretilen ham ipek Tebriz'de toplanıyor ve bu merkezden de çeşitli yollarla Anadolu'ya gönderiliyordu. Diğer bir deyişle Tebriz-Bursa arasındaki ticaret ağı bu sanayi için son derece önemliydi. İlk zamanlarda Tebriz'in yanında Şam ve Halep taraflarından da Bursa'ya ham ipek getirildiğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır¹. Fakat özellikle Şam'da dokumacılığın ilerlemesinden sonra, bu bölgede üretilen ham ipek daha çok yerli sanayii tarafından tüketilmiştir².

Konuya Bursa'da üretilen ipeklilerin ihracatı açısından bakıldığında ise, daha geniş bir coğrafya söz konusuydu. Bursa ipeklileri Avrupa'da olduğu gibi doğu ülkelerinde de rağbet görüyordu. Bu değerli dokumalar, özellikle Yezd ve Herat'ta dokunan ipeklileriyle dünyaca tanınmış olan İran'da ve meşhur Şam, Halep ve İskenderiye ipeklilerini çıkaran Arap ülkelerinde dahi aranmaktaydı³. Ayrıca büyük miktarlarda Bursa ipeklisi de Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki limanlara sevk edilmekteydi. Bu limanlardan tekrar ihraç edilen ipekliler Kırım Hanlığı'nın yanında Doğu Avrupa'ya, Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarlarına da ulaştırılıyordu⁴.

¹ Dalsar, a.g.e., s.129.

² Suriye ipeğinin bir ihraç malı olarak ön plana çıkması XVI. yüzyılın sonlarında olmuştur. Bkz. Steensgaard, "Harir (Survey of the Trade and Industry)", *EF*², s.211.

³ İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.221.

⁴ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.136.

Bu durumda konumuz çerçevesinde ele alınacak coğrafya İran ve Azerbaycan, Kırım, Mısır ve Suriye (Arap ülkeleri) olarak sınırlanabilir. Önce XV. ve XVI. yüzyıllarda bu ülkelerdeki siyasî konjonktür üzerinde durulacaktır.

I. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Ülkeleri

A. İran⁵

XV. yüzyıl başlarında İran siyasî birlikten yoksundu. Timur'un 1405 tarihinde ölümünün ardından İran, Timur'un Semerkand'daki vârisleri, Bağdat'taki Celâyir yöneticileri, Tebriz'de Karakoyunlular ve Diyarbakır taraflarındaki Akkoyunlular arasında bölündü. Bunlardan Karakoyunlular 1410 tarihinde Celâyirlilerden iktidarı zorla alırken, Timur İmparatorluğu 1447'de Şahruh'un ölümünden sonra bir iç savaşa girdi. Uzun Hasan'ın liderliğindeki Akkoyunlular, 1468-1469 yılları arasında Karakoyunlu ve Timurluların ayrı ayrı yenilgileri ile sonuçlanan savaşlardan sonra İran'ın en güçlü yönetimi oldu⁶.

Uzun Hasan'ın yalnızca İran'da değil Yukarı Fırat bölgesi ve Trabzon ve üzerinde de bazı planları vardı. Bu onu Osmanlı Sultanı II. Mehmed ile karşı karşıya getirdi. Dış politikada saldırgan bir tutum izleyen Uzun Hasan, bağımsız Anadolu beyliklerine Osmanlı karşıtı ittifak oluşturma teklifleri yapmaya başladığı gibi, II. Mehmed'e Trabzon'daki Rum Devleti'nin kendi himayesinde olduğunu iddia eden mektuplar gönderiyordu⁷. Bu dönemde Trabzon'da hakim olan Trabzon Rum Devleti ile Akkoyunlular dayanışma içindeydi. Trabzon, İran ticareti için Karadeniz'e çıkış kapısı olduğu gibi, önemli bir karayolu güzergâhı sayesinde de Akkoyunlu başkenti Tebriz'e bağlanıyordu. İstanbul'un fethinden (1453) sonra Karadeniz'de Latin hakimiyetine son verme planları yapan Osmanlı Sultanı II. Mehmed, bu durum karşısında 1460-61

⁵ Özellikle İslamiyet devrinde İran'ın sınırları çok değişken olmuştur. Bugünkü İran'ın dışında dönem dönem İran sınırlarına başta Azerbaycan olmak üzere, Afganistan, Belüçistan ve Merv bölgesi de katılmıştır. Sınırlarındaki bu değişkenliğin İran'ın coğrafi açıdan birbirinden oldukça farklı karakterdeki bölgelerden oluşmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bkz. Kramers, J.H., "İran", İA, C.5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.1013.

⁶ Bu gelişmeler hakkında bkz. Savory, R.M., "Iran: Turkomans to Present Day", EI², C.4, s.33-34.

⁷ Sümer, a.g.m. s.272. Allouche, Adel, Osmanlı-Safevî İlişkileri, Çev. Ahmed Emin Dağ, Anka Yay. İstanbul 2001, s.20.

tarihlerindeki ani seferlerle Trabzon ve Kastamonu'yu ele geçirdi. Böylece Uzun Hasan'ın Trabzon'da hakimiyet kurma planları sonuçsuz kaldı⁸.

Karamanoğlu İbrahim Bey'in (1424-1463) ölümünün ardından Güney Anadolu üzerinde Osmanlılar ile Akkoyunlular tekrar karşı karşıya geldi. Karamanoğulları Beyliği'nde İbrahim Bey'in iki oğlu arasında taht kavgası başlamıştı. Karamanoğlu İshâk ve Pir Ahmed mücadelelerinde Akkoyunlulardan ve Osmanlılardan yardım istediler. İshak'ı himayesi altına alan Uzun Hasan ordusunun başında, Pir Ahmed'den önce Karaman'a ulaşmak için Erzincan ve Sivas üzerine yürüdü. Karşılık olarak Osmanlılar bir seferle Karaman'a giderek Pir Ahmed'i yeniden görevine iade ettiler⁹. Ancak bölgede istikrar yine de sağlanamadı. Bu durum Osmanlıların sonraki yıllarda bölgeye bir kaç sefer düzenlemesine ve Pir Ahmed'in Akkoyunlu topraklarında sığınmacı olmasına yol açmıştır.

1461'de Trabzon'un düşüşünün ardından Venedik ve Papalık Uzun Hasan'a Osmanlı karşıtı bir ittifak önerisinde bulunmuşlardır. Karşılıklı elçiler gidip gelmiş ve sonunda 1471 yılında Venedik-Akkoyunlu ittifakı kurulmuştur. Müttefiklerin planlarına göre Venedik Akkoyunlulara silah yardımıyla bulunacak, Uzun Hasan da Suriye veya Karaman üzerinden Osmanlı'ya karşı saldırıya geçecekti¹⁰.

Akkoyunlu lideri, Osmanlılara karşı ikili bir ön saldırı emri vererek bu planı uygulamaya başladı. Ordunun bir kısmı, Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarına saldırarak Tokat'ı ele geçirmeyi başarırken, diğer bir kısmı Karaman'a doğru yürüdü¹¹. Karamanoğlu Beyi Pir Ahmed'in yardımcılarının bu orduya dahil olmalarına rağmen, bu güçler Venediklilerin varışından önce savaşa girmek için bastıran Osmanlılar tarafından 1472 Ağustos ayında bütünüyle yenilgiye uğratıldılar. Karaman'daki bu yenilginin ardından, Uzun Hasan el-Bîrah ve el-Ruhâ'ya (Urfa) saldırdı. Ancak, bu saldırılar Memlûklerle ilişkilerinin bozulması dışında bir sonuç vermedi. Venedik donanması, Karamanoğulları Beyliği kıyılarına tüm bu olaylar sona erdikten sonra

⁸ Sümer, Faruk, a.g.m., s.272.

⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.89.

¹⁰ Allouche, a.g.e., s. 22.

¹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.93-94. Uzun Hasan'ın Tokat'a yönelmesinde II. Mehmed'in İran'dan ihraç edilen ipekten Bursa'nın dışında Tokat'ta da gümrük vergisi almaya başlaması etkili olmuştur. Bkz. İnalçık, "Bursa I: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.209.

ulaşmıştı ve bazı önemsiz kıyı karakollarını ele geçirmekle meşgul oldu. Venedik projesinin başarısız olması, Uzun Hasan'ı başka alternatifler aramaya zorladı. Bu amaçla Macaristan Kralı Matthias Corvinus'a (1458-1490) elçi göndererek Osmanlılara karşı düşmanlığını ortaya koymasını istedi. Fakat elçiler Osmanlılar tarafından tutuklandı. Bütün bu gelişmeler üzerine Uzun Hasan'ın Anadolu işlerine karışmasına son verme kararını veren II. Mehmed, 11 Ağustos 1473 tarihinde Uzun Hasan'ı Otlukbeli tepelerinde ağır bir yenilgiye uğrattı¹².

Bu yenilgi Akkoyunlu Devleti için büyük bir darbe oldu. Uzun Hasan, 1478'de ölümüne kadar sadece Gürcistan üzerine sefere çıktı¹³.

1. Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı

Moğol İstilasının parçalayıcı etkisi ve istikrarsız rejimlerin arka arkaya gelişi, İran halkı üzerindeki devlet korumasının gerilemesi gibi sebeplerle İran'da bir takım yeni sufi tarikatlar ortaya çıkmıştır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılda ortaya çıkan bu tarikatlar arasında Kübrevî, Hurufî, Serbadar ve Safevîyye tarikatları sayılabilir¹⁴. Bunlardan Şeyh Safiyüddin (1252-1334) tarafından kurulan Safevîyye, bir tarikat olmaktan daha da ileri giderek, XV. yüzyıl ortalarından itibaren siyasi bir nitelik kazanmış ve XVI. yüzyıl başında da İran'ın fethine ve 1501'den 1722'ye kadar hüküm sürecektir yeni bir hanedanlığın kuruluşuna yol açmıştır.

Safevîyye, Tebriz'in doğusunda Erdebil kasabasında kurulmuştur. Başlangıçta Sünnî mezhebi çevresinde faaliyet gösteren bu tarikatın şeyhleri, özellikle Sadreddin'in oğlu Hoca Ali (öl.1429) döneminden itibaren tam bir Şîî propagandacısı olmuşlardır¹⁵. Zamanla nüfuzları Erdebil kasabasının sınırlarını aşarak Irak, Suriye, Anadolu, İran'ın geri kalanı ve hatta Türkistan'a kadar ulaşmıştır. Gittikçe sayıları artan müritler taktıkları başlık nedeniyle Kızılbaş adını almışlardır¹⁶. Şîîliğin etkin bir teşkilat haline gelmesinde en büyük rolü Şeyh Hoca Ali'nin kardeşi Alaaddin Ali'nin torunlarından

¹² Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.101.

¹³ Sümer,a.g.m., s.272.

¹⁴ Lapidus, Ira M., *İslâm Toplulukları Tarihi C.I: Hz.Muhammed'den 19.Yüzyıla*, Çev. Yasin Aktay, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 2003, s.392-393.

¹⁵ Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. No: 86, İstanbul 1993, s.1.

¹⁶ Kramers, a.g.m., s.1023.

Şeyh Cüneyd oynamıştır. Şeyh Cüneyd Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'ın çeşitli bölgelerine gönderdiği müritleri aracılığıyla Şîî propagandasını hızlandırmış, fikirlerine karşı çıkan bölgelerde yer yer isyanlar çıkartarak rakiplerini sindirme politikası izlemiştir. Şeyh Cüneyd'in bu siyasî ve askerî yönü ağır basan faaliyetleri o zamanlar bölgenin hakimi olan Karakoyunluların tepkisini çekmiştir¹⁷. Bunun sonucunda da Şeyh Cüneyd ve müritleri ülkeden kovulmuşlardır. Şeyh Cüneyd müritlerini yanına alarak Sivas'a geçmiştir. Önce Karamanoğulları sonra da Dulkadiroğulları tarafından kabul gördüyse de Anadolu'da da uzun süre barınamamıştır¹⁸.

1460'larda İran'ın tümüne yayılan Akkoyunlu hakimiyeti¹⁹, Safevîler için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kız kardeşinin Şeyh Cüneyd ile evlenmesine izin verdi. Bu sayede Cüneyd, Azerbaycan ve İran'da serbestçe faaliyet göstermeye başladı. Cüneyd müritlerini silahlandırarak Gürcistan'a bir sefer bile düzenledi. Fakat sonradan Şirvan hükümdarı Halilullah ile girdiği bir savaşta öldürüldü (1460). Şeyh Cüneyd'in halefi Haydar döneminde Safevîye askerî girişimlerine devam etti. Bu dönemde Akkoyunlu idaresi tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlandılar²⁰. Ülke içindeki imtiyazlı ve güvenli konumlarını giderek kaybettiler. Bu durum, ancak Akkoyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in ölümünden (1497) sonra değişti. Şeyh Cüneyd'in torunu İsmail (1487-1524), Akkoyunlu Devleti'ndeki iç karışıklıklardan faydalanarak müritlerinden bir ordu oluşturdu.

İsmail, 1499'da harekete geçerek çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu ordusuyla 1500'de Erdebil'e girdi. Şirvan Hükümdarı Ferruh Yesâr'ı yendi ve sonra Bakü'ye geçerek bu şehri ele geçirdi. Yeni Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey, Nahcivan civarında İsmail'in kuvvetlerine hücum etti ve yenildi. Bu savaş sonucunda İsmail, Akkoyunlu ülkesinin yarısına hakim oldu. Daha sonra İsmail Tebriz'e gelerek

¹⁷ Daniel, Elton L., *History of Iran*, Greenwood Publishing Incorporated, Westport, CT, USA, 2000, s.82.

¹⁸ Saray, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1999, s.16-18; Brockelmann, Carl., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çev. Neşet Çağatay, 2.b., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s.295.

¹⁹ Kramers, a.g.m., s.1023.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Saray, a.g.e., s.18-19.

hükümdarlığını ilan etti (1501)²¹. Müritleri tarafından “Şah” diye çağrıldığı için de Şah unvanını aldı. Sonrasında İsmail hızlı fütuhatına devam ederek, Mezopotamya ve Irak’ı fethetti²². Böylece Akkoyunlu Devleti tamamen ortadan kaldırılmıştı. Şah İsmail’in Şîf Devleti de batıda Osmanlılar ve doğuda Özbekler arasında, yani iki Sünnî ve Türk devleti arasında kalmıştır.

Safevî Devleti fiilen tâbi klanlar, aşiret ilişkileri ve şehirlerle köylere hükmeden Kızılbaş oymak reislikleri şeklinde örgütlenmişti. Devleti askerî güç açısından Kızılbaşlara bağımlıydı. Bu durum Kızılbaşların reislerinin gerek idarî gerekse ekonomik açıdan devlet içinde imtiyazlı bir konuma yükselmelerine neden olmuştur. Şah İsmail’den başlayarak şahların temel sorunu da Kızılbaş oymaklar üzerinde otorite kurmak ve bunu koruyabilmek olmuştur. Diğer bir deyişle “devleti merkezileştirme” çabası şahların iç politikalarında önemli bir yer tutmuştur²³.

Dış politikada ise Safevî Devleti’nin batı ve doğu sınırları istikrarlı olmamış, sürekli değişmiştir. Horasan’ın doğusu ile güneydoğusunda bulunan ve kültür bakımından uzun zamandan beri İran’dan ayrılmış olan bölgeler hiçbir zaman Safevîlerin eline geçmemiştir. Belh ve Merv, hemen hemen devamlı olarak Özbeklerin elinde, diğer taraftan da Kabil ve Kandehar da Hindistan’daki Hind-Türk İmparatorluğu’na ait olmuştur. Yalnız Herat genellikle Safevîlerin nüfuzu altında kalmış ve İran XIX. yüzyıla kadar bu şehir üzerinde hak iddia etmeye devam etmiştir. Ayrıca Horasan, Meşhed’deki türbe ve Sistan ile birlikte Safevî İran’ın bir parçası olmuştur²⁴. Batıda ise Osmanlılar ile İranlılar, birbirlerine karşı Basra körfezi’nden Gürcistan’a kadar uzanan büyük arazi şeridini ele geçirmek için geçici barış dönemleri olmakla beraber sürekli savaş halinde olmuşlardır.

Safevî-Osmanlı ilişkileri İran ile Anadolu ve dolayısıyla Avrupa arasındaki ticareti doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle şimdi Safevî-Osmanlı ilişkileri üzerinde durulacaktır.

²¹ Savory, a.g.m., s.34.

²² Brockelmann, a.g.e., s.297.

²³ Lapidus, a.g.e., s.396-397.

²⁴ Kramers, a.g.m., s.1023.

2. Osmanlı-İran İlişkileri

a. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520)

Şah İsmail Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab ve İran'ı ele geçirerek sınırlarını Ceyhun nehrine kadar genişletmişti. Bundan sonra şahın hareketi Türkistan yönünde oldu. 1510'da yapılan savaşta Şah İsmail, Özbek Hanı Muhammed Şeybânî'yi ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferden sonra da Türkistan'a geçerek Buhara, Semerkand ve Hive'yi işgal etti. Türkistan'da Safevî hakimiyeti kalıcı olmamakla birlikte, Özbek Devleti'nin uzun vadede hanlıklar halinde parçalanmasında etkili oldu²⁵.

Şah bundan sonra dikkatini Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltti. Kendisinden önce Timur ve Uzun Hasan'ın yaptıkları gibi o da Anadolu'yu kendi İran imparatorluğu'nun bir parçası yapmak amacındaydı. Bu doğrultuda Anadolu'da yaşayan Kızılbaşlara Dâî veya Halife isimlerinde propagandacılar göndererek onları kendine bağlamaya başladı. Şah İsmail'in halifelerinden Nur Halife, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum'da faaliyet gösterirken, Hasan Halife'nin oğlu Şah Kulu da Antalya ve çevresinde çalışıyordu²⁶. Şah Kulu kendi adamları aracılığıyla Rumeli'ye de uzanmıştı. Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki iddialarına karşı uzlaşmacı bir tavır izlemesi de Şah taraftarlarının hareketlerini kolaylaştırıyordu. Bununla birlikte Şehzade Selim Şah'ın faaliyetinin ciddiyetini anlamış ve daha Trabzon valisiyken bazı önlemler almaya çalışmıştı.

Sonunda 1511'de Osmanlı şehzadeleri taht mücadelesi içindeyken, Batı Anadolu Kızılbaşları Şah Kulu etrafında isyan ettiler. Yolları üstünde bulunan her şeyi yakıp yıkarak Kütahya'yı aldılar. Bursa üzerine yürüdüler²⁷. İsyan sonunda bastırıldıysa da, artık II. Bayezid'in durumu denetleyemediği açıktı. Başından beri Şah İsmail'e karşı sert tedbirler alınması gerektiğini savunan Şehzade Selim, yeniçeri desteğini kazanarak 24 Nisan 1512'de babasını tahtı bırakmaya zorladı²⁸.

²⁵ Saray, a.g.e., s.23.

²⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.254.

²⁷ Kevserânî, Vecih, Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi, Çev.Muhlis Canyürek, Denge Yay., İstanbul 1992, s.60.

²⁸ İnalcık, Klasik Çağ, s.37.

Tablo 2: İran Tarihi İçin Bir Kronoloji²⁹

Moğol fetihlerinin başlangıcı	1219
İlhanlı Hanedanlığı	1256-1336
İran'ın çeşitli yerel rejimlere bölünmesi	1336
Timur Dönemi	1370-1405
Halef devletler	
Karakoyunlu	1380-1405
Akkoyunlu	1378-1508
Herat Timurluları	1407-1506
Safevîler	
Sufi öncüler	
Safiyüddin İshak	öl.1334
Sadreddin	öl.1391 veya 1393
Hoca Ali	öl.1429
İbrahim	öl.1447
Cüneyd	öl.1460
Haydar	öl.1488
I. İsmail	öl.1524
Safevîlerin İran'ı fethi	1501-1510
Safevî hanedanlığı	1501-1736
I. İsmail	1501-1524
Tahmasb	1524-1576
II. İsmail	1576-1577
Mehmed Hüdabende	1578-1588
I. Abbas	1588-1629
Şah Şafi	1629-1642
II. Abbas	1642-1666

Şehzadeler sorununu hallettikten sonra I. Selim, Şah İsmail'in Anadolu'daki kırk bin kadar yandaşını hapse attırdı ya da idam ettirdi³⁰. Bu hareketindeki amaç Şah İsmail üzerine sefere giderken arkasında bir tehdit bırakmama isteği olmalıdır. I. Selim, 1514'te imparatorluğunun sınırlarını İran'la yapılan ticarete kapadı. İran ipeğinin yasaklanmasına ilişkin özel buyruk ise 17 Mayıs 1518'de çıkarıldı. Bu ablukayla I. Selim, şahı bu önemli gelirinden mahrum etmeyi amaçlamıştır. Savaş öncesinde Şah İsmail'in Venediklilerle Sultan Selim'in de Özbeklerle ve Memlûklerle ittifak kurma girişimleri olmuş; ancak bunlar sonuç vermemiştir³¹. Sonunda taraflar 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da karşı karşıya geldiler. Teknik ve topçu gücü üstün olan Osmanlı ordusu, Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zafer Kızılbaş tehlikesini geçici

²⁹ Tablo 2 Ira Lapidus tarafından hazırlanan tablonun genişletilmiş halidir. Bkz. Lapidus, a.g.e., s.388.

³⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.256.

³¹ Bu girişimler için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.259; Saray, a.g.e., s.27.

olarak yatıştırdı. Ayrıca Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar olan dağlık bölge Osmanlı hakimiyetine girdi. Bu bölgenin yerel hanedanları ve aşiret reisleri, 1516-1517 döneminde Osmanlı hakimiyetini tanıdılar³². Aslında Sultan Selim İran seferine devam ederek Safevî Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmak amacındaydı. Fakat bazı vezir ve kumandanlar ile askerlerin önemli bir kısmının dönmek istemeleri nedeniyle amacını gerçekleştiremedi.

Yavuz Sultan Selim, İran seferinden sonra da Safevîlere ortadan kaldırmaya yönelik uygulamalarını sürdürdü. Bu dönemde birçok Acem tüccarı tevkif edilerek mallarına el konmuştur³³. Ancak I. Selim 1520 gibi erken bir tarihte ölünce planlarını yerine getiremedi.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevî Devleti'ndeki gelişmelere gelince; bu yenilginin Safevî Devleti üzerinde önemli yansımaları olmuştur. Öncelikle Şah İsmail kendi yenilmezliğine olan güvenini yitirmiştir. Bunun etkisiyle hayatının geri kalanında bir savaşa girmeye çekinmiştir³⁴. Ayrıca Sultan I. Selim'in kendisine indirdiği darbenin üstüne Arap ülkelerini Osmanlı hakimiyetine dahil etmesi Şah İsmail'i oldukça tedirginleştirmiştir. Osmanlı ilerleyişinden Avrupa hükümdarları da endişe ediyorlardı. Sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı birlik olma düşüncesiyle harekete geçtiler. Macaristan kralı elçi göndererek Şah İsmail ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Böylece Osmanlılara karşı ortak mücadeleye hazır olduklarını bildiriyorlardı. Şah İsmail bu ittifakı yeterli görmemiş olmalı ki; Alman imparatoru V. Karl'a da ittifak teklifinde bulunmuştur (1519). Fakat taraflar arasındaki karşılıklı yazışmalar oldukça yavaş işledi (1519-1525) ve bir sonuca ulaşamadı³⁵. Bu sırada 1524'te Şah İsmail öldü.

b. Kanunî Sultan Süleyman Dönemi (1520-1566)

Şah İsmail'in ölümünden sonra yerine on yaşındaki oğlu Tahmasb (1524-1576) geçmiştir. Yeni şahın yaşının küçük olması, her biri devlet işlerinde kontrolü ele geçirmek isteyen Kızılbaş liderleri arasında 1525'ten 1532'ye kadar sürecek bir iç

³² İnalcık, *Klasik Çağ*, 38.

³³ Saray, *a.g.e.*, s.29.

³⁴ Savory, R. M., "Iran: Turkomans to Present Day", *EI*², C.3, s.35.

³⁵ Saray, *a.g.e.*, s.29.

çekişmeye neden olmuştur. 1532 yılına gelindiğinde Tahmasb, modern dönem uzmanlarının “Kızılbaş miras savaşı” olarak nitelendirdikleri çatışmalara bir son vererek iktidar gücünü ele almayı başarmıştır³⁶.

Diğer taraftan İran’daki iç sorunlar ve bunları fırsat bilen Özbeklerin Horasan ve Herat’ta düzenledikleri saldırılar³⁷ Anadolu’daki Kızılbaş propagandasına engel olmamıştır. Anadolu’daki Kızılbaşlar, İstanbul’un Osmanlı idaresinin Macaristan seferi (1526) ile meşgul olmasından faydalanarak aynı zamanda bir kaç yerde isyan başlatmışlardır³⁸. Bu isyanların çıkmasında veya büyümesinde arazi tahrir memurlarının yaptıkları haksızlıklar ve hükümet tarafından dirlikleri kesilince zor duruma düşen tımarlı sipahilerin isyancılara katılmaları gibi bazı etkenler de söz konusu olmuştur³⁹.

Osmanlı yönetimi hem doğuda hem batıda savaşmak zorunda kalmamak için bir süre Safevîlerle savaşmaktan kaçınmıştır. 1533 tarihinde Macaristan ve Bohemya Kralı Ferdinand’la ateşkes antlaşması imzalanmasıyla Kanunî Sultan Süleyman da dikkatini yeniden Safevî Devleti’ne yönelebilmektedir. Sultan, İran’a karşı bir sefer kararı aldı. Osmanlı-İran savaşının çıkmasında yukarıdaki nedenlerin yanında Bitlis’in yerel beyi Şeref Han’ın İran’ın ve İran beylerinden Olama (Ulama) Hanın da Osmanlıların himayesine girmesi (1533) sayılabilir⁴⁰.

Kanunî Sultan Süleyman’ın 1534-1535 tarihlerinde gerçekleştirdiği İrakeyn seferiyle (I. İran Seferi) Tebriz ve Bağdat alındı ve Azerbaycan ile Irak ilhak edildi⁴¹. İpek üreten Gilân ve Şirvan bölgelerinin yerel hanedanları da Osmanlı hakimiyetini tanıdılar. Ancak Osmanlılar Orta Avrupa’da savaşı yeniden başlatınca Safevîler karşı saldırıya geçtiler. Tebriz’i ve çevresini geri aldılar. Bu sırada Şah Tahmasb’ın kardeşi

³⁶ Allouche, a.g.e., s.146.

³⁷ Allouche, a.g.e., s.149.

³⁸ Bu ayaklanmalar şunlardır: *Baba Zünun* ayaklanması (1527); Macaristan Seferi sırasında Bozok’ta çıkmıştır. Elebaşları Kadri Hoca Baba, Şah Veli ve Baba Zünun’dur. Görünüşte isyanın sebebi arazi tahririnde yapılan bir haksızlıktı. Aynı sene Adana’da Kara İsalı Türkmenlerinden Safevîlerin Dâîsi olan *Veli Halife* ve *Domuz Oğlan* ve Tarsus’ta *Yekçe Bey*’in başlattığı isyanlar çıkmıştır. Yine aynı sene içinde Hacı Bektaş-ı Veli postnişini olan Kalender Çelebi (Kalender Şah) tarafından başlatılan *Kalender Çelebi* isyanı çıkmıştır. İsyanlar 1527-1529 yılları arasında Osmanlı ordusunun müdahalesiyle bastırılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.346-347; Shaw, a.g.e., s.138-139.

³⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.345.

⁴⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.348-349.

⁴¹ Kevserânî, a.g.e., s.65.

olan Şirvan valisi Alkas (ya da Elkas) Mirza Safevî tahtını ele geçirmek amacıyla bir isyan başlattı. Ama başarılı olamadı ve Osmanlı'ya sığındı. Alkas Mirza Osmanlı sarayında iyi karşılandı. Gerek bu durumun değerlendirilmesi gerekse şahın eline geçen yerlerin geri alınması için Sultan Süleyman yeni bir İran seferine çıktı. Kanuni'nin kumanda ettiği Osmanlı ordusu Nahcivan'a kadar ilerleyerek Azerbaycan sahasında tahribatta bulundu (1548-1549). Osmanlı'nın müttefiki olan Alkas ise Hamedân, Kum, Kâşân ve İsfahan'a yönelik operasyonlar düzenlediye de, gerekli halk desteğini sağlamada başarısız kaldı. Sonunda Tahmasb'a teslim oldu⁴².

Osmanlı ordusunun dönmesinden sonra Şah Tahmasb tekrar taarruza geçti. Erciş, Adilcevaz, Bargiri ve Ahlat kalelerini elde etmeye çalışırken oğlu İsmail Mirza da Erzurum taraflarına saldırmaktaydı. Bu gelişmeler Kanunî'nin yeni bir sefer kararı almasına neden oldu. Bu III. İran seferinde ise Osmanlı ordusu İran'a girerek Nahcivan, Erivan ve Karabağ civarında zapt ve tahribatta bulundu (1553-1555)⁴³. Sonunda İran Şahı, Osmanlı Sultanı dönüş yolunda iken elçiler göndererek ateşkes istedi. Böylece Osmanlılar ve Safevîler arasında 29 Mayıs 1555'te Amasya Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince Azerbaycan ile merkezi olan Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap Osmanlılarda kaldı⁴⁴.

c. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri

Amasya Antlaşması'ndan sonra, Şah Tahmasb'ın ölümüne ve ardından İran'da başlayan taht kavgalarına kadar taraflar antlaşmaya sadık kaldı. Hatta Şehzâde Bayezid ve oğullarının İran'a ilticası bile barışı bozmadı. Bununla birlikte Safevîler, Anadolu Kızılbaşları üzerindeki Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Şah Tahmasb'ın 1576'da ölümünün ardından İran'da taht kavgalarının neden olduğu bir kaos dönemi başladı. Kızılbaş kabile reisleri ile haremdeki Gürcü ve Çerkez kadınların karıştığı bu güç savaşı Şah I. Abbas dönemine kadar devam etmiştir⁴⁵. Bu durum Osmanlı-İran ilişkilerini etkilemeye başladı. Bu sırada Osmanlı hükümeti İran'daki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Osmanlı hükümeti doğu sınırlarındaki

⁴² Allouche, a.g.e., s.154.

⁴³ Kevserânî, a.g.e., s.66.

⁴⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.361.

⁴⁵ Savory, a.g.m., s. 36.

beylerbeylerine İran tarafından tâcirlerin gelmesine izin verilirse Osmanlı ülkesinden de gerek İran, gerekse Türk tüccarların sınırı geçip İran'a gitmesine izin verilmesi, eğer sınır kapatılmış tüccarlar bırakılmıyorsa bu taraftan gitmek isteyenlerin de bırakılmayıp hareketlerini bir süre ertelemeleri emredilmişti⁴⁶. Şah II. İsmail tahtta iken, İran'ın Amasya Antlaşması'na uymayan bir hareketi Osmanlı hükümetinin dikkatini çekti. Gilân'dan Osmanlı ülkesine gelmekte olan bir Osmanlı kervanı Zengân'da (Zencân) basılarak malları yağma edilmiş, tâcirlerin çoğunluğu öldürölüp bir kısmı da esir alınmıştı. Olayı araştırmak için Erzurum Beylerbeyi tarafından yollanan elçiler de İran'da tutuklanmıştı⁴⁷. Bu olayı İranlıların bir takım sınır ihlalleri izledi.

Bu arada Şah II. İsmail (1576-1577) öldü ve Mehmed Hüdabende (1578-1588) yeni şah oldu. Mehmed Hüdabende'nin hemen Osmanlı'ya karşı savunma tedbirleri alması, Osmanlı Devleti'nin Safevî yönetiminin zayıf durumundan yararlanarak Gürcistan ve Azerbaycan'da hakimiyet sağlamak istemesi⁴⁸ ve yukarıda bahsi geçen bazı olaylar sonucunda Osmanlı Devleti, İran'a karşı yeni bir sefer başlattı (1578)⁴⁹. Sünnî Şirvanlıların Safevîlere karşı Osmanlılardan yardım istemeleri de Osmanlı ordusunun ilk hareket yerini belirledi.

Bu savaşta Osmanlılar önemli başarılar elde ettiler. Şah Hüdabende ateşkes yapma kararı aldıysa da 1588'de onun yerine tahta geçen I. Abbas savaşa devam etme kararı aldı. Bunun üzerine savaş tekrar başlamıştır. Abbas tahta çıktığı sırada Osmanlılar Azerbaycan'da askerî operasyonlarına devam ediyorlardı ve Tebriz kalesi 1585'ten beri Osmanlıların elindeydi. Doğuda da Özbekler Herat ve Horasan'a girmişlerdi⁵⁰. Şah Abbas bu çift yönlü baskıya dayanamayarak Osmanlılarla barış yapmak zorunda kaldı (1590).

Yapılan ateşkes antlaşması (Ferhad Paşa Antlaşması) gereğince Osmanlılar başta Tebriz olmak üzere bütün Azerbaycan ile Şirvan, Gürcistan, Lûristan ve Şehrızor

⁴⁶ Kütükoğlu, a.g.e., s.19.

⁴⁷ Kütükoğlu, a.g.e., s.19.

⁴⁸ Gökçe, Vecih, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, Samil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s.25.

⁴⁹ Saray, a.g.e., s.41.

⁵⁰ Savory, a.g.m., s.36.

(Kerkük) taraflarını alıyordu. Bundan başka İran Şahı Sünniliğe tecavüzde bulunmamayı da kabul etmekteydi⁵¹.

Şah Abbas, bu zoraki barış döneminde Özbek tarafında da sükuneti sağladıktan sonra Şah Abbas ülkesi içindeki sorunlarla ilgilendi. Kızılbaşların hanedanın ve hükümdarın gerçek otoritesinin karşısında bir engel olduğunu görmüştü. Bu engelin önüne geçmek için çeşitli yollara başvurdu. Bunlar arasında en önemlisi askerî reformlardır. Onun devrine kadar İran ordusu Türkmen asıllı 35 Kızılbaş oymaktan gelen, şahın veya hanların hazinesinden maaş alan 60.000 süvariden oluşuyordu. Böyle olunca dıştan gelen tehlikelerin önlenebilmesi Kızılbaş reislerin iyi niyet ve sadakatine kalıyordu. Bu şekilde bir orduyla uzun savaşlara girmek ve başarılı olmak çok güçlü. Özellikle Osmanlılarla olan savaşlarda da ateşli silahların eksikliği ortaya çıkmıştı. Şah Abbas, Kızılbaş ümerasının sadakatsizliğinden kurtulmak için bu savaşçı zümreye karşı doğrudan kendine bağlı bir ordu (Şahsevenler) oluşturdu. Varolan İran ordusunu da geliştirmeye çalıştı. Oluşturduğu yeni birliklere Türkmen unsuru dışındaki halklardan asker aldı: Böylece ilk kez onun döneminde askerî görevler İranlı ve Kafkas unsurlara açıldı. Ordusunu özellikle de kendi hassa kuvvetlerini tüfeklerle silahlandırdı. Ayrıca bir topçu sınıfı oluşturdu⁵². Bu reformları yaparken o sırada hizmetine giren İngiliz Sherley kardeşlerin⁵³ tavsiyelerinden faydalanmıştır.

Bu yeni orduyla Şah Abbas, ülke yönetimini merkezileştirmeye ve vergi gelirleri üzerinde kontrolü sağlamaya çalıştı. Ayrıca devletin dış sorunları üzerinde yoğunlaştı.

⁵¹ İstanbul (Ferhad Paşa) Antlaşması'nın hükümleri için bkz. Kızıoğlu, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas-Ellelerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s.380-381.

⁵² Şah I. Abbas'ın askerî reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Savory, a.g.m., s. 36; Daniel, a.g.e., s.90.

⁵³ Sherley kardeşlerin büyüğü Sir Anthony Sherley, (1565-1639) hâmisî Essex kontunun İran'a giderek Şah Abbas'ı Türkler aleyhine Hristiyan hükümdarlarıyla ittifaka davet etme ve İngiltere ile İran arasında ticarî ilişkiler kurma teklifinde bulunma görevini üzerine almıştır. Kardeşi Robert ve aralarında bir top dökümcüsünün de bulunduğu 25 kişilik bir grupla 1598'de İran'a gitmek üzere harekete geçmiştir. Bu grup Venedik, İskenderun, Halep ve Bağdat yolu ile Kazvin'e gelmiştir. Şah tarafından iyi kabul gören Sir Anthony, onu Avrupa hükümdarlarıyla ittifak yapmaya yöneltmiştir. 1599'da da Şah'ın onun tavsiyeleri doğrultusunda Avrupa'ya yolladığı sefaret heyetinde de rehber olarak yer almıştır. Fakat sonradan çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle heyetten ayrılarak bir süre Ferrara ve Mesina'da bulunduktan sonra 1605 Haziranında İran elçisi Zeynel Han'la yapılacak müzâkerelere yardım etmek üzere Prag'a çağırılmış ve imparator II. Rudolph tarafından 1605'te Türkleri Cezayir ve Tunus'tan atmaya teşvik etmek üzere Fas'a gönderilmiş; Fas'tan Prag'a döneceği yerde Lizbon'a gidip İspanya kralının hizmetine girerek 1609'da Türklere karşı Sicilya'da toplanmış bir filonun komutasına getirilmiştir. Sonunda 1639'da İspanya'da ölmüştür. Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s.247.

1598'de Herat civarında Özbekleri yenilgiye uğrattı ve bu yönde huzuru sağladı. Bu özgürlük ona Osmanlılarla yüzleşme imkanı verdi⁵⁴. Osmanlı yönetiminin Avusturya ile savaş halinde olmasından ve o sırada Anadolu'da başlayan Celâli isyanlarından yararlanmayı düşünerek 1603'te taarruza geçti. Daha önce Ferhad Paşa Antlaşması'yla Osmanlılara bırakmayı kabullendiği Tebriz'i ve bir kısım yerleri geri aldı. Bu sırada Osmanlı Devleti batıda Avusturya ile barış yaptı ve Celâli sorununu çözümlendi. Bunun üzerine İran barış istedi. 1612 yılında yapılan antlaşmayla (Nasuh Paşa Antlaşması) İran, Ferhad Paşa Antlaşması'yla kaybetmiş olduğu Azerbaycan'ın Şirvan'a kadarki kısmını (İran'ın ipek üretim bölgeleri) geri aldı. Böylece 1555 Amasya Antlaşması ile belirlenen sınırlara geri dönülüyordu. Karşılık olarak İran, Osmanlılara her sene 200 yük ipek ve bir yük kumaş verecekti⁵⁵. Bu barış çok kısa sürdü. Barışın bozulmasında İran'ın göndermeyi taahhüt ettiği ipeği göndermeyişi de etkili oldu⁵⁶. Böylece Osmanlı taarruzuyla başlatılan savaş 1615'te yapılan Serav Antlaşması'yla son buldu. Bu antlaşmanın bir öncekinden farkı İran'ın vereceği ipek miktarının 100 yüke indirilmesidir. Taraflar savaş öncesindeki sınırlarına çekilmişlerdir.

Barış beş yıl sürdü. 1623'te Bağdat Safevîler tarafından zaptedildi ve akabinde uzun bir savaş dönemi başladı. IV. Murad, bizzat Osmanlı ordusunun başında gidip Bağdat'ı geri aldıktan sonra taraflar arasında yeni ve kalıcı bir antlaşma yapıldı. 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Revan ve Azerbaycan İranlılara, Bağdat ve civarı Osmanlılara kalmıştır. Bu barış XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar korunmuştur.

B. Kırım

Kırım, Çin'den gelen büyük Asya ticaret yolunun son noktalarından biri olması ve Doğu Avrupa'yı Ön Asya ve Akdeniz ile birleştiren doğal bir iskele görevi görmesi sebebiyle eski çağlardan beri ekonomik açıdan önemli bir yer olmuştur. İç deniz Karadeniz'de bir yarımada olan Kırım'ın konumunun bir diğer sonucu da Boğazlar ve

⁵⁴ Daniel, a.g.e., s.90.

⁵⁵ Halil İnalcık, İran'ın Osmanlı Devleti'ne 200 yük ipek göndermesi hükmünün 1590'da imzalanan (Ferhad Paşa Antlaşması)'nda olduğunu yazmaktadır. Ancak bu antlaşmayla İran'ın ipek üretim bölgeleri Osmanlıların hakimiyeti altına alınmıştır. Krş; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, II. Kısım, 4.b., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 247; Kütükoğlu, a.g.e., s.197; İnalcık, İpek (Osmanlı Devleti)", s.363.

⁵⁶ Kütükoğlu, a.g.e., s.279.

İstanbul'a bağımlı olmasıdır. İstanbul'da kuvvetli bir devlet yerleşince hemen her zaman Kırım'ın ve limanlarının geleceği bu devlete bağlı olmuş görünmektedir⁵⁷.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Kırım Yarımadası'na bakıldığında kıyı şeridi ile iç kısımlardaki bozkır bölgesinin iki ayrı yönetim alanı olarak Ceneviz, Altın Ordu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti arasında el değiştirdiği görülmektedir. XIV. yüzyıl sonlarında Kırım Yarımadası'nın hakimiyeti bütün olarak Altın Ordu'nun elindeydi. Ancak yarımadanın Kefe başta olmak üzere ticarî önem taşıyan bütün limanlarına Cenevizliler yerleşmişlerdi. Altın Ordu Devleti'nin Kırım'daki hakimiyeti vergi toplama hakkıyla sınırlıydı. Cenevizlilerin Karadeniz'de bu ticaret imparatorluğunu kurmaları Boğazlarda yerleşmiş olan Bizans İmparatorluğu'yla müttefik olmaları sayesinde olmuştur⁵⁸.

Bu sırada Altın Ordu Devleti'nde Özbek Han'ın (1312-1342) ölümüyle başlayan ve Canibek Han'dan (1342-1357) sonra da şiddetlenen bir siyasî istikrarsızlık dönemi söz konusuydu. 1360-1380 yılları arasında hakimiyet için savaştan 25 han ortaya çıkmıştı⁵⁹. Bu kargaşa döneminde sadece hanedan üyeleri değil, Moğol aristokrasisi içinde yetişmiş güçlü komutanlar da iktidar mücadelesine girişmişlerdi. Ayrıca Toktamış Han döneminde, 1391 ve 1395 tarihlerinde Altın Ordu Timur karşısında ağır yenilgiler almış ve bir taraftan da Kuzey Rusya üzerindeki hakimiyetini kaybetmiştir. Önce Mamay sonra da Edige adlı komutanların etkisinde dönem dönem bazı hanlar

⁵⁷ İnalcık, Halil, "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans" *Essays in Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, s.415.

⁵⁸ XIV. yüzyıl öncesinde Kırım limanlarına baktığımızda iç işlerinde özerk olarak yüzyıllar boyunca Bizans İmparatorluğu'na tâbi olduklarını görmekteyiz. İstanbul'un Latinler tarafından istilasından (1204) sonra bu limanlar bir ara Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlanmışlardır. Aynı tarihlerde Anadolu Selçuklu Devleti'nin de Anadolu ile sıkı iktisadî bağları olan Kırım limanlarını kendi hakimiyeti altına girişimi olmuştur. Fakat Karadeniz ticareti bu dönemde Boğazları kontrolleri altına almış olan Venediklilerin eline geçmiştir. Bir süre sonra Cenevizliler, müttefikleri Mihail Palaeologos 1261'de Bizans İmparatorluğu'nun merkezini tekrar İstanbul'a getirmeyi başardıktan sonra Karadeniz ticaretinin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Bkz. İnalcık, Halil, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, C. VIII, Sayı:30, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1944, s.194.

⁵⁹ Öztürk, Yücel, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, C.8., (Ed.Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.481.

iktidar sağladılarsa da bu taht mücadeleleri, devletin XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren parçalanmasına yol açmıştır⁶⁰.

Altın Ordu'nun parçalanma sürecinin Kırım Yarımadası'nda önemli etkileri olmuştur. Merkez Saray'dan hayli uzak olan Kırım, Altın Ordu Devleti'ndeki bir kısım Tatar kabile reislerinin (Karaçi Beyleri) kargaşa ortamından uzaklaşmak için sığındıkları bir merkez haline gelmiştir⁶¹. Kırım'da 1426'dan sonra Batu Han'ın kardeşi Tuga-Timur'un torunları olan Devlet Berdi ve I. Hacı Giray tarafından ayrı bir hanlığın kuruluşunu sağlayan da Kırım'ın bu görece özerk yapısı ve kabile güçlerinin desteği olmuştur. Solhat merkezli Kırım Hanlığı'nın asıl kurucusu I. Hacı Giray kabul edilmektedir. I. Hacı Giray'ın dayandığı kabileler Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak kabileleriydi. Bunlar arasında en güçlüleri Şirinlerdi⁶².

Hanlığın ortaya çıktığı yıllarda Kırım'da etkin güç Cenevizlilerdi. Yarımada'nın en büyük şehri ve Cenevizlilerin merkezi durumunda olan Kefe'den başka doğuda Kerç, Taman, Azak, batıya doğru Sudak, Balıklağö, biraz iç kesimde yer alan Mankub ve İnkırmán gibi şehirler arasında kurulmuş olan ticaret ağı Ceneviz'in Kırım'daki hakimiyet sahasını oluşturuyordu⁶³. Hanlığın Kırım'da tam hakimiyet sağlaması için kıyılardaki Ceneviz kolonilerini itaat altına alması gerekiyordu. Bu, Cenevizlilerin hanlığın iç idaresine karışmalarını önlemek ve Kırım'daki faal ticaretin kazançlarına katılmak için de gerekiyordu⁶⁴.

Bu nedenlerle Cenevizlilerle mücadeleye giren I. Hacı Giray, Balıklağö'ya hakim olmak isteyen Mankub Knezi ile ittifak içine girdi. Taraflar arasında yapılan savaşlarda I. Hacı Giray, Kırım'da Ceneviz hakimiyetine son veremedi. Ancak Kefe Cenevizlilerinin onun hakimiyetini tanımalarını ve düzenli olarak Hanlığa vergi vermelerini sağlamıştır (1434). 1454 yılına kadar Kırım Hanlığı ile Ceneviz arasında

⁶⁰ Altınordu Hanlığı'nın XV. yüzyıldaki çöküşü konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yakubovsky, a.g.e., s.296-317.

⁶¹ İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", s.191.

⁶² Kırım Hanlığı'nın kuruluşu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, a.g.m., s.482.

⁶³ Öztürk, a.g.m., s.484.

⁶⁴ İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", s.192.

barışa aykırı büyük çaplı bir hareket olmamıştır. 1454'te ise I. Hacı Giray Cenevizlilerle mücadeleye güçlü bir müttefikle tekrar başlamıştır.

1. Osmanlı-Kırım İttifakı

1454 yılında Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasında bir ittifak kurulmuştur. Bu ittifakın kurulmasında, I. Hacı Giray'ın Cenevizlilerle mücadelelerde savaş mühimmatı ve askerî kuvvet eksikliği ve Altın Ordu Hanı'nın batıda kendisinden ayrılmaya çalışan bölgeleri tekrar itaat altına almak için yaptığı seferler etkili olmuştur⁶⁵. Ayrıca İstanbul'un fethini gerçekleştiren Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in bir amacı da denizlerde Latin hakimiyetine son vermektir. Fatih'in Latinlerle mücadelesi I. Hacı Giray'ın mücadelesiyle hemen hemen aynı zamana denk gelmişti.

İki devlet arasında 1454 yılında yapılan bir anlaşma ile kurulan ittifaka göre, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri tarafından Kefe kuşatılacak, alındığı takdirde Kefe Kırım Hanlığı'na verilecekti. Osmanlı kuvvetleri ise ganimetlerle yetinecekti. Ayrıca nakliye konusunda da Osmanlı Devleti donanmasıyla yardım etmeyi taahhüt etmişti⁶⁶. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri 11 Temmuz 1454'te harekete geçtiler ve Kefe'yi kuşattılar. Ancak bu kuşatma Kefe Cenevizlilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na ve Kırım Hanlığı'na yıllık vergi vermesi şartıyla kaldırıldı. Sonraki yıllarda Osmanlılar Ceneviz gemilerinin Boğazlardan geçerek Kefe'ye asker ve mühimmat götürmesine engel olmaya çalıştılar. Bu şekilde Kefe'yi giderek zayıflatarak ileride girişilecek fetih hareketini kolaylaştırmayı amaçlamışlardır. I. Hacı Giray da kendi toprakları içerisinde Kefe'ye giden yolları kapayarak malları kendi gemileriyle Samsun'a ve diğer Karadeniz pazarlarına göndermiştir⁶⁷. Ancak I. Hacı Giray bu politikasını fazla sürdürmedi.

Cenevizliler Hacı Giray'ın kendisine karşı hareket eden oğlu Haydar'a yardım ettiler. Bu durum karşısında yerli ümera da I. Hacı Giray'ı destekleyince Haydar, Litvanya Dükalığı'na sığınmak zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra I. Hacı Giray hanlığın idaresini tekrar ele geçirdikten sonra politikasını değiştirerek Cenevizlilerle iyi

⁶⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.130; İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", s.195.

⁶⁶ Öztürk, a.g.m., s.485.

⁶⁷ İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", s.198.

geçinmeye çalıştı. I. Hacı Giray'ın 1466-67 senesinde vefat etmesiyle hanlıkta, I. Mengli Giray ve Nur Devlet arasında taht mücadeleleri baş gösterdi. Bu iç savaşa Karaçi beyleri de katılmıştır. Kabile aristokrasisi, iktidarın devri sırasında kendi beylerini seçme çabası içine giriyordu. Altın Ordu'nun çöküşüne yol açan kabile aristokrasisi Kırım Hanlığı'nın da en zayıf yönünü oluşturunuyordu. Taht mücadelelerinde bir süre Nur Devlet Kırım tahtına geçtiyse de, Mengli Giray 1469'da Şirin beylerinden Eminek Bey'in ve diğer taraftarlarının yardımıyla Kırım Hanı oldu⁶⁸. Nur Devlet de Cenevizlilere sığındı. Ceneviz de bu durumdan sonuna kadar yararlandı. Osmanlı diplomasisinin müdahaleden uzak olduğu bu dönemde Ceneviz, Han muhaliflerini elinde tutarak hanlığın yönetimine karışmaya devam etti. I. Mengli Giray Cenevizlilerin istekleri doğrultusunda hareket etmeye başladı. 25 Ekim 1469'da Osmanlı kuvvetleri Kefe'yi ikinci kez kuşattığında I. Mengli Giray'ın Fatih'e bu durumdan hoşnut olmadığını bildiren mektuplar yollamasına⁶⁹ bu açıdan bakmak gerekir.

2. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması

İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Mengli Giray, Ceneviz karşısında yeni bir müttefik arayışına girdi. Lehistan ve Moskova ile ilişkilerini geliştirmeye başladı. Bu dönemde Altın Ordu Devleti, Kırım Hanlığı'nın karşısında ikinci bir tehdit olarak belirdi. Diğer taraftan Lehistan hakimiyetindeki Litvanya'nın Moskova'ya karşı Altın Ordu ile ittifak kurması, Kırım-Moskova ittifakını zorunlu kıldı. Böylece Altın Ordu-Lehistan ve Kırım-Moskova blokları oluştu⁷⁰. I. Mengli Giray döneminde Kırım Hanlığı, Ceneviz-Lehistan-Altın Ordu-Moskova'nın oluşturduğu güç dengeleri içinde güçlü bir yere sahip değildi. Sonunda Ceneviz'in hanlığın iç işlerine müdahaleleri, yerli kabile reislerinin vaziyete el koymalarına yol açacak boyuta varmıştır. Osmanlı fethiyle sonuçlanan bu olaylar döneminde Şirinlerin beyleri olan Mamak ve Eminek hanlığın etkili simalarıydılar. Kefe'de Hanı temsil eden *tudun* Mamak 1474'te vefat etmiş, yerine Eminek geçmişti. Fakat çok geçmeden Mamak'ın dul eşi ile Cenevizliler birlik olup Eminek'in yerine Sartak adlı bir beyi geçirmek için uğraşmaya başladılar. Sonunda I. Mengli Giray, Ceneviz'in baskısına boyun eğerek Eminek'i azletti ve Sartak'ı onun

⁶⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s. 131.

⁶⁹ Öztürk, a.g.m., s.485.

⁷⁰ Öztürk, a.g.m., s.485.

yerine atadı. Bu gelişmeler üzerine Eminek bütün Tatar aristokrasisini etrafında toplayarak Mengli Giray'a karşı isyan etti. Han, 1500 askeri ile Kefe Cenevizlilerinin yanına sığındı. Bunun üzerine şehri kuşatmaya kalkan Eminek, Osmanlı padişahını Kefe'yi ve diğer Ceneviz kolonilerini zaptetmeye çağırdı⁷¹.

İstanbul'un fethinden sonra jeopolitik bir zorunluluk halini alan Kefe'nin fethi için Fatih Sultan Mehmed'in beklediği uygun zamandı. Fatih, 1461'de Amasra, Sinop, Trabzon'un fethi ile Karadeniz'de Osmanlı hakimiyetini kurmak için ilk adımları atmıştı. Osmanlı Sultanı, fetih için Gedik Ahmed Paşa'yı görevlendirdi. Kuşatma sırasında Eminek kumandasındaki Tatarlar da Osmanlı kuvvetleriyle birleşmişlerdir. Kefe, Osmanlı kuvvetleri tarafından fethedildi. Kerç, Soğdak ve Balıklağö kaleleri direniş göstermeden teslim oldu. Arkasından Azak ve Taman düştü. Osmanlı ordusunu en çok uğraştıran surlarla çevrili Mankub kalesi oldu. Uzun bir kuşatmadan sonra burası da alındı⁷². Böylece Kırım'da Ceneviz hakimiyeti son bulmuştur (1475).

Kefe ve sonrasında Kırım sahillerinde yer alan bütün şehirlerin Osmanlılarca fethinden sonra, I. Mengli Giray'e tahtı iade edildi⁷³. Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında bir antlaşma yapıldı. Tam içeriği bilinmemekle birlikte bu antlaşma ile, önceden Ceneviz'in tasarrufunda bulunan Kefe, Soğdak, Balıklağö, Mankub, İnkirman, Azak ve Taman bütün köyleri ve arazisi ile beraber Osmanlı hakimiyetine girerken Azak, Taman, Astrahan arasındaki, Nogay-Çerkez alanı Kırım Hanlığı'nın hakimiyetinde kalmıştır. Böylece eskiden Kırım Hanlığı-Ceneviz arasındaki sınır Kırım Hanlığı-Osmanlı İmparatorluğu sınırı oluyordu. Hukukî açıdan da bu antlaşma ile Kırım Hanlığı Osmanlı'yı metbû tanımıştır⁷⁴. I. Mengli Giray zamanından itibaren Kırım kuvvetleri Osmanlılarca düzenlenen büyük çaplı seferlerin vazgeçilmez destekçisi olmuşlardır. Katıldıkları ilk sefer II. Bayezid'in Kili ve Akkerman Seferi'dir.

⁷¹ Kortepeter, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2. (Apr-Jun, 1966), s.92.

⁷² Öztürk, a.g.m., s.486.

⁷³ Stanford Shaw'a göre Hanlığın başına Osmanlı yönetimi tarafından Mengli Giray değil Şirin Beyi Eminek geçirilmiştir. Şirin Beyleri, Kırım Hanlığı Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin Kırım hakkındaki kararlarında etkili olmuşlarsa da hiçbir Şirin Beyi han olmamıştır. Krş. Shaw, a.g.e., s.106.

⁷⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.132.

Mengli Giray 1476 yazında Taht-ili'ni ele geçirmek için bazı akınlar düzenlemiştir. Ancak Altın Ordu Hanı Seyyid Ahmed Han tarafından mağlup edilmiştir. Mengli Giray'ın başkentine dönememesinden faydalanarak Altın Ordu Hanı Solhat'ı kuşatarak Kırım'da büyük tahribat yapmış ve Kırım'ın Osmanlı'ya ait olan kısmı dışında kalan yerlerini fethetmiştir. Nur Devlet'i de Kırım tahtına geçirmiştir. 1478'de yine Eminek Mirza'nın Osmanlı Devleti ile işbirliği içindeki girişimleri sonucunda, Mengli Giray'a tahtı iade edildi. 1514'te ölene kadar Mengli Giray Kırım tahtında kaldı.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiliğine girmesiyle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz politikası da değişmez esaslara bağlanmıştır. Fatih Sultan Mehmed, Kırım Hanlığı'nın tamamen ortadan kaldırarak Kırım'ı bir Osmanlı eyaleti haline getirebilirdi. Osmanlı Devleti, batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken, Altın Ordu, Rusya, Kazak ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış bulunan Deşt-i Kıpçak sahasının kontrolünü Kırım Hanlığı'na bırakmıştır. Üçüncü bir cephe açmayı düşünmemiştir. Doğal olarak bu politika Kırım Hanlığı'nın mutlak bağlılığı esasına dayanıyordu. Bu nedenle hanlığın güçlenmeye başlamasını tâbiyet statüsü için bir tehdit olarak görmüş, derhal müdahale etmiştir. bu politika hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Osmanlı Devleti, hanlık üzerindeki nüfuzunu Karaçi beyleri (özellikle de Şirin Beyleri) aracılığıyla sürdürmüştür⁷⁵.

3. Bağımsızlık çabaları

I. Mengli Giray'ın (öl.1514) vefatından sonra yerine geçen oğlu I. Mehmed Giray ile birlikte hanlığın Osmanlı tabiiyetinden çıkma çabası içine girdiği görülür. Osmanlı Devleti'nin Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında İran ve Mısır seferleriyle meşgul olması, hanlığın serbest kalmasında etkili olmuştur. Bu dönemde I. Mehmed Giray kardeşi Bahadır Giray'la Moskova üzerine akınlar yapmıştır. Moskova Knezi ile arasında Kazan Hanlığı üzerinde bir nüfuz kavgası içine girmişlerdir. Her iki taraf da rahat kontrol edebileceği bir hanı Kazan tahtına geçirmeye çalışmıştır. I. Mehmed Giray bu konuda Moskova'ya istediği kadar sert karşılık verememiştir. Çünkü Knez Vasili, Osmanlı Sultanı I. Selim'e ve sonra Kanunî Sultan Süleyman'a I. Mengli

⁷⁵ Kortepeter, Carl M., "Gazi Giray II. Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and Caucasus, 1588-1594", *Slavonic and East European Review*, 44: 102, January 1966, s.140.

Giray'ın başına buyruk taarruzlarından rahatsızlığını bildiren elçiler yollamıştır⁷⁶. Kırım Hanı Mehmed Giray ise Moskova konusunda Osmanlı yönetimini kendi tarafına çekmeyi başaramamıştır. Yine de askerî müdahale ile kardeşi Sahib Giray'ın Kazan tahtına oturmasını sağladı⁷⁷.

Mehmed Giray bu kadarla da yetinmeyerek Lehistan Kralı ve Nogay kabileleri ile ittifak oluşturarak Rusya üzerine büyük bir sefer düzenledi. Knez Vasili müttefik knezlerle karşı koymaya çalıştıysa da mağlup oldu. Moskova kuşatma altında iken daha fazla dayanamayacağını anlayan Knez Vasili barış istedi. Birçok hediye gönderilmesi ve eski vergilerin ödenmesi şartıyla barış yapıldı.

Mehmed Giray'ın bundan sonraki hareketi İdil Havzası'na yönelik oldu. Amacı Altın Ordu'nun son kalıntılarını itaat altına almaktı. 1523'te gerçekleştirdiği bir seferle bu amacına da ulaştı. Ancak Mehmed Giray, Knez Vasili'nin diplomatik faaliyetlerine yeterince önem vermeyerek hakimiyet alanını genişletmekte acele etmişti. Knez Vasili, Deşt-i Kıpçak'ta Mehmed Giray aleyhtarı propagandalar başlattı. Sonunda I. Mehmed Giray 1523'te öldürüldü.

Mehmed Giray'dan sonra yerine Gazî Giray geçti. Ancak Şirinlerin İstanbul nezdindeki girişimleri sonucu han değiştirildi. I. Saadet Giray Kırım tahtına geçirildi. I. Mehmed Giray'dan sonra Kırım Hanlığı'nı bağımsız hale getirme girişimleri de son buldu. Bundan en çok yarar gören ise Rusya oldu. Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için Moskova'nın tarafında kalmış, en azından Kırım Hanını bu konuda desteklememiştir. Çünkü Hanlığın bu şekilde güçlenmesi demek bağımsız olacağının da göstergesiydi. Saadet Giray'ın döneminde hanlık I. Hacı Giray'ın vefatında yaşanan benzer bir siyasî çöküşe sürüklenmiştir. Bu kriz dönemi 1532'de İstanbul'un müdahalesiyle Kırım Hanlığı'nın başına I. Sahib Giray geçirilene

⁷⁶ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kırım Hanlığı'nın aleyhine olan bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl başlarında bazı değişiklikler gösteren kuzey politikasından kaynaklamıyordu. Özellikle Mehmed Giray'ın bağımsız hareket etmeye başladığı 1515 yılından itibaren Osmanlı Devleti Rusya'yı Kırım Hanlığı'nı kontrol altında tutmak için kullanmaya başladığı görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti, Rusya'nın hızlı yükselişini anlayamamış ve Rusya'yı Kırım Hanlığı'na haraç veren basit bir knezlik olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'nin kuzey politikası hakkında bkz. Öztürk, a.g.e., s.61-62.

⁷⁷ Öztürk, a.g.m., s.487.

kadar sürmüştür⁷⁸. I. Sahib Giray'ın dönemi (1532-1551) birçok açıdan I. Mehmed Giray'ın dönemini hatırlatır. Sahib Giray da hanlığın merkezî bir idare ile yönetilmesi ve Osmanlı tabiiyetinden kurtulması için uğraşmıştır. Kabile aristokrasisini olabildiğince tasfiye etmeye çalıştı. Kırım'dan İdil Havzası'na kadar olan sahayı hakimiyeti altına aldı. Moskova üzerine ganimet amaçlı başarılı bir akın yaptı. Sonrasında Çerkezler (1539 ve 1542), Kabartaylar (1544) ve Nogaylar (1545 Astrahan seferi) üzerine seferler düzenledi⁷⁹. Bu faaliyetleri sonucunda hanlık içinde mutlak bir güç haline gelen I. Sahip Giray, hem kalan kabile aristokrasisini hem de Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiştir. I. Sahib Giray Çerkezler üzerine bir sefere çıktığında, İstanbul'dan bir fermanla tahta I.Devlet Giray (1551-1577) geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kabile aristokrasisi sayesinde elinde tuttuğu gücün farkında olan I. Sahip Giray da direnmeden teslim olmuştur⁸⁰. Bundan sonraki dönemde Kırım Hanları iç sorunlarla uğraşmaya devam ettiler. Ancak bu durum Rusya'nın yükselişine de zemin hazırladı. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel statüsü ve özerkliği 1770'lere kadar sürmüştür⁸¹. Ancak XVIII.yüzyıl boyunca Rusya karşısında uğradıkları askerî yenilgiler, hanlık üzerindeki Rusya baskısını arttırmıştı. 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması ile hanlığın statüsü özerklikten tam bağımsızlığa geçmiş ve bundan dokuz yıl sonra Kırım Rusya tarafından işgal edilmiştir⁸².

C. Arap Dünyası

XV. ve XVI. yüzyıllarda Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinde 1517'ye kadar Memlûk hakimiyeti görülmektedir. Memlûk Devleti, Eyyubîlerden Melik Salih Necmeddin Eyyub'un Türk askerleri tarafından kurulmuş bir devlettir (1250-1517). İsimlerinden de anlaşılacağı üzere Memlûkler hükümdar ve emîrlerin muhafız birliklerine bağlı eski kölelerdi. En geniş yayılma döneminde devletin sınırları batıda Berka'ya kadar Libya çölüne güneyde Nubya ve Massava'ya, kuzeyde Toroslar'a kadar

⁷⁸ Öztürk, a.g.e., s.66-71.

⁷⁹ Kortepeter, "Gazi Giray II. Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and Caucasus, 1588-1594", s.141.

⁸⁰ Öztürk, a.g.m., 489.

⁸¹ Pamuk, Paranın Tarihi., s.115.

⁸² Pamuk, Paranın Tarihi., s.201-202.

uzanmıştır⁸³. Memlûkler tarihte özellikle Cengiz idaresindeki Moğolların sonra da Suriye'yi ele geçiren Timur'un istilalarını durdurmuş olmalarıyla tanınmaktadırlar.

Moğolların yenilmesinden ve Timur'un çekilmesinden sonra, Memlûk hükümdarlarının siyaseti, kuvvetleri gittikçe artan Osmanlılar ile mücadeleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. İki taraf arasında XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ilişkilere önceleri dostluk hakim olmuştur. Memlûk Sultanları Osmanlıların Rumeli'deki faaliyetlerini (İslâm sınırlarını genişlettikleri için) takdir ediyorlardı. 1393-94'te Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile Memlûk Sultanı Berkuk, Timur tehlikesine karşı bir ittifaka bile girmişlerdi⁸⁴.

Osmanlı-Memlûk dostluğu, Malatya'nın Yıldırım Bayezid (1389-1402) tarafından Kadı Burhaneddin elinden alınmasından sonra bozulmuştur⁸⁵. Osmanlıların doğu yönünde hakimiyet sahaları genişledikçe ihtilaflar çıkmaya başlamıştır. XV. yüzyıl başlarında tarafların hakimiyet iddiası içinde bulundukları Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları Beylikleri hakkında sorunlar yaşadıkları görülür. Ancak asıl problemlerin XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed döneminde başladığı söylenebilir. Osmanlı elçisinin Kahire'de iyi muamele görmemesi, her iki tarafın da Karamanoğulları'nı himaye altına almaya çalışması, Fatih'in Hicaz su yollarını tamir ettirmek istemesi ve Memlûk Sultanının Mekke emîrini tahrik etmek suretiyle buna engel olması bu dönemde Osmanlı-Memlûk düşmanlığını arttıran en önemli gelişmelerdir⁸⁶.

Osmanlı-Memlûk ilişkileri, II. Bayezid (1481-1512) döneminde, Memlûk Sultanı Kaytbay'ın (1468-1496), Bayezid'in kardeşi Cem ile olan taht mücadelesine karışması sebebiyle iyice kötüleşmiştir. II. Mehmed öldüğü sırada Karaman valisi olan Cem, saltanat için hak iddia ettiyse de yenilmiş ve Memlûklere sığınmıştı. Bir yıl sonra Memlûklerin teşvikiyle Karaman'a geçerek tekrar mücadelesine başlayan Cem, büyük bir başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine St. John Şövalyelerine ait olan Rodos'a geçmek zorunda kaldı. Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin kötüleşmesinde başka faktörler de rol

⁸³ Sobernheim, M., "Memlûkler", İA, C.7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 689.

⁸⁴ Yücel, Yaşar, XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/1994 Timur Tehlikesi", Belleten, Sayı: 37, No: 46, Ankara 1973, s.176.

⁸⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.188.

⁸⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., C.2, s.189.

oyladı. Osmanlıların himayesine giren Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin Memlûklerle uğraşmaya başlamış ve Osmanlı ordusunun yardımıyla 1484'te iki kez Memlûk ordusunu bozguna uğratmıştır. 1484-1491 döneminde Osmanlı ve Memlûk orduları sınır boylarındaki birçok çatışmada karşı karşıya geldiler. Bu arada Dulkadiroğulları Beyi Alâüddevle Memlûk tarafına geçti. Osmanlılarla Memlûklar arasında 1491 yılında bir anlaşma yapıldı ve geçici bir barış dönemi başladı. Osmanlı-Memlûk çekişmesi hiç bir toprak değişikliğine yol açmamıştı. Ancak askerî harcamalardaki artış nedeniyle Memlûk Sultanlığı malî bir krizle karşı karşıya geldi⁸⁷.

XV. yüzyıldaki Osmanlı-Memlûk sorunlarının temelinde Suriye ve Yukarı Fırat bölgesini Anadolu'ya bağlayan en önemli ticaret yollarının geçtiği stratejik bir bölge durumundaki Toroslar bölgesinin kontrolü problemi vardı. Memlûk Sultanlığı, Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları beyliklerinin hâmisî olduğunu iddia ediyordu. XVI. yüzyıl başlarında ilişkiler farklı bir boyuta taşındı. I. Selim'in 1514 yılında giriştiği İran Seferi, Memlûklerde büyük bir korkuya neden oldu. Osmanlıların İran içine doğru hareket ettikleri yolundaki haberler üzerine oldukça tedirgin oldular. Bu durumları, kendilerine bağlı olan Dulkadiroğulları beyi Alaüddevle'nin (1480-1515) Osmanlı'nın Güney Anadolu'daki tedarik yollarına saldırılar düzenlemesinden de anlaşılıyordu⁸⁸. Dulkadiroğulları hakimiyetindeki toprakların 1515 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesi iki taraf arasındaki gerginliği arttırdı. Memlûk Devleti bu sıralarda özellikle Kızıldeniz'deki limanlara saldıran Portekizlilerden dolayı oldukça güçsüzleşmişti. Osmanlı ve Memlûk ordusu önce Mercidabık'ta (1516) sonra da Kahire kayınlarında Ridaniye'de (1517) karşı karşıya geldiler. Bu savaşlarla Memlûk Sultanlığı tamamen ortadan kaldırıldı⁸⁹.

Memlûk Sultanlığı Mısır (merkez eyalet) ile Suriye'deki yedi idari birimden oluşuyordu: Gazze, Safed, Karak, Şam, Trablusşam, Ham ve Halep. Osmanlı yönetimi bölgeyi (bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin ve Ürdün) dört eyalete böldü: Halep,

⁸⁷ Allouche, a.g.e., s.27-28.

⁸⁸ Allouche, a.g.e., s.113.

⁸⁹ Sobernheim, a.g.m., s.689-690.

Şam (Cebel-i Lübnan ve Kudus sancaklarını da kapsıyordu), Trablusşam ve Rakka. Mısır'da ise düzen değiştirilmeyerek Mısır eyaleti kuruldu⁹⁰.

Bu seferlerin öneminden daha önce de bahsedildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır. Ancak bu fetihlerle ele geçirilen Halep ve Şam şehirlerinin ipek ticareti açısından ayrı bir önem taşıdıkları belirtilmelidir. Şam, XVI. yüzyıl başlarına kadar Suriye'nin önemli bir ipek pazarıydı. Ancak bu tarihten itibaren Halep'in bu yönde Şam'ı geçtiği görülmektedir. Halep, 1517'de Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra büyük bir ipek ticareti merkezi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret sistemiyle bütünleşmiştir. Halep'in bu dönemdeki yükselişi XIII. yüzyıldan beri Şam'da olan Venedik Konsoloslugu'nun da yer değiştirmesine neden olmuştur. Konsolosluk 1545'te Tripoli'ye ve 1548'de de Halep'e taşınmış ve 1675'e kadar da orada kalmıştır. Venedikliler XVII. yüzyıl başlarına kadar Halep ipek pazarının en etkin üyesi olmuşlardır⁹¹.

Halep'te de ham ipek olarak en fazla İran ipeği satılıyordu. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı-İran savaşları sırasında İran ipeğinin yedeği olarak Suriye ipeği de bu pazarda yer almaya başladı⁹². Halep'e İran ipeği ihracı Ermenilerin elindeydi. İsfahan(Yeni Culfa)'dan olan bu Ermeni tüccarlar Şah Abbas'ın aracılığı olarak çalışmaktaydılar⁹³. Halep'te Basra, İran, ve Hicaz ile yapılan kervan ticareti XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Halep'te satılan İran ve Suriye ipeğinin yarısını Venedik satın alıyordu. Kalanı ise diğer Avrupa ülkelerince alınmaktaydı⁹⁴. XVII. yüzyılda İzmir ipek pazarı olma açısından hem Halep'in hem de Bursa'nın önüne geçmiştir.

II. Doğu'daki Siyasal Gelişmelerin Bursa'yı Etkilemesi

İpek ticareti, XIV. yüzyıl ortalarından itibaren İran'la Osmanlı Devleti arasındaki en yoğun ekonomik faaliyeti oluşturmuştur. Her iki taraf da bu ticaretten

⁹⁰ Raymond, André, "Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası", İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası, Der. Carl L.Brown, 3.b, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.170.

⁹¹ Molà, Luca, The Silk Industry of Renaissance Venice, The Johns Hopkins University Press, 2000, s. 57.

⁹² Steensgaard, "Harir (Survey of the Trade and Industry)", s.211.

⁹³ Faroqi, "Krizler ve Değişim", s.629.

⁹⁴ İncalcık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.300.

önemli miktarda gelir elde etmekteydi. Osmanlı Devleti, XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında Bursa'da ham ipekten alınan mîzân vergisinden üç yıllık iltizamlar halinde ortalama 6-7 milyon akçe gelir elde ediyordu⁹⁵. Gümrük vergileri de önemli bir yekûn tutuyordu⁹⁶. Ayrıca Bursa merkezli olarak gelişen Osmanlı ipekli sanayii de İran'dan gelen ham ipeğe dayanıyordu. İran tarafında ise; ülke içinde tedavülde olan para temelde Osmanlı pazarlarında yapılan ipek ticaretinden sağlanıyordu.⁹⁷ Aslında Osmanlılar için de batıdan değerli maden ithali büyük önem taşıyordu. Bu nedenle altın ve gümüş üzerinden gümrük alınmazdı. Fakat altın ve özellikle gümüş, Osmanlı ekonomisine göre daha pahalı olduğundan İran'a ve oradan da Hindistan'a kaçmaktaydı⁹⁸. Willem Floor ve Patrick Clawson'ın tezine göre İranlı tüccarlar Avrupa'yla Güney Asya arasındaki bu çapraz kur farkından faydalanıyorlardı ve bu şekilde önemli kârlar etmiş olmalıydılar⁹⁹. Yalnız İranlı tüccarların tamamen nakit para karşılığı ticaret yapmadıkları tekrar belirtilmelidir. Getirdikleri ham ipeğin büyük bir kısmını, Bursa pazarında İtalyanların getirdikleri Batı mallarıyla takas etmekteydiler. Ayrıca İran'a bakır, demir ve kalay gibi başka madenlerin ithalatı da söz konusuydu. Bunlar da silah ve mühimmat üretiminde kullanılıyordu¹⁰⁰.

İpek ticaretinin baharat ticareti gibi, Avrupa'da ipekli kumaş kullanımının yaygınlaştığı ve ipekli dokuma sanayilerinin kurulduğu XIII. yüzyıldan itibaren, dünya siyasetini etkileyen en önemli ekonomik faktörler arasında yer aldığı kabul edilmektedir¹⁰¹. Bu açıdan İran tekelindeki ham ipeğin değerinin, Osmanlı Devleti de bu hammaddenin ticaretindeki rolünün farkındaydı. İki taraf arasında XV.ve XVI. yüzyıllar boyunca süren Tebriz-Bursa ipek yolunun kontrolü uğruna verilen mücadele de bunun bir göstergesidir. 1472'de Uzun Hasan, II. Mehmed'in kaçakçılığı önlemek için yeni bir

⁹⁵ Bkz. Üçüncü Bölüm, s.89.

⁹⁶ İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", s. 210.

⁹⁷ Floor, Willem-Patrick Clawson, "Safavid Iran's Search For Silver" *International Journal Middle East Studies.*, 32, USA 2000, s.345.

⁹⁸ İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.105.

⁹⁹ Floor-Clawson, a.g.m., s.346.

¹⁰⁰ Faruqi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s. 104.

¹⁰¹ Steensgaard, "Harir (Survey of the Trade and Industry)", s.210; İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.280.

gümrükhane kurduğu Tokat'ı kasıtlı ve bilinçli olarak yerle bir etmişti¹⁰². Buna karşılık, doğuda barışı bozmamaya çalışan II. Bayezid döneminde ipek ithalatı rekor düzeye ulaşmıştır. Ancak onun yerine tahta geçen I. Selim'in döneminde ise ipek ithalatında rekor düzeyde bir "düşüş" olmuştur. Onun doğu politikası Şah İsmail'i ve yeni kurulan devletini ortadan kaldırmaktı. Bu amaçla olağanüstü bir yöneme başvurmuştur. İran'dan her türlü ipek ithalatına ambargo koymuştur. I. Selim'in İran'ı ekonomik ve malî bakımdan çökertmek amacıyla başvurduğu bu ambargo politikasını sonradan Şah I. Abbas (1587-1629) da denemiştir. Şah I. Abbas ipek ticaretini Osmanlı topraklarından Hint Okyanusuna kaydırmaya çalışmıştır.

Buradan da anlaşılacağı üzere ipek ticareti Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki siyasal iniş ve çıkışlardan doğrudan etkilenmiştir. Taraflar ipek ticaretinden askerî bir silah olarak faydalanmışlardır. Bu kısımda da Osmanlı-İran ilişkilerinin Bursa ipek ticareti ve üretimi üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

A. Sultan Selim'in Ambargosu ve Sonuçları

I. Selim (1512-1520) Şah İsmail'i ve devletini ortadan kaldırma politikasının bir parçası olarak İran'dan her türlü ipek ithalatına ambargo koydu ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticaretini tümüyle yasakladı. Kesin ambargo, şaha karşı sefer hazırlığının başlamış olduğu 1514 ilkbaharında ilân edildi. Fahri Dalsar'a göre¹⁰³ Selim'in bu kararında 1512'de Bursa'da bulunması¹⁰⁴ etkili olmuştur. Bursa'dayken doğudan gelenlerin ipek ticaretinde oynadıkları rolü görmüştür ve sonrasında İran ipek ticaretine ambargo getirmiştir. Önce İranlı tüccarlar ablukadan kaçmak için ticaretlerini Memlûk ülkesinden yürütmeye çalışmışlardır¹⁰⁵. Bunun üzerine I. Selim, İran'ın Avrupa'ya ipek ihracatını tamamen durdurmak için Memlûk egemenliğindeki Arap ülkelerini de ambargonun kapsamına aldı. Herhangi bir şekilde İran ipeği bulunduran Türk, İranlı veya Arap her kim olursa olsun malına el konacağı açıklanmıştır. Selim'in

¹⁰² İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.281.

¹⁰³ Dalsar, *a.g.e.*, s.131.

¹⁰⁴ I. Selim'in kardeşlerinden Alâüddin Anadolu'da hükümdarlığını ilan etmiştir ve Alâüddin'in oğlu Bursa'yı zaptederek orada babası adına hutbe okutmuştur. Bunun üzerine Sultan Selim duruma el koymak için Bursa'ya gitmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C.2., s.250.

¹⁰⁵ Matthee, *a.g.e.*, s.20.

bir elçi aracılığıyla kararının nedenlerini açıklamasına karşın, bu önlem Mısır'la arasında ek bir sürtüşme nedeni olmuştur¹⁰⁶. Sultan Selim'in emri hemen uygulamaya konmuştur. İpekleri ellerinden alınanlar Bursa'da bırakılmayarak İstanbul'a veya Rumeli'ne sürgün edilmeye başlanmıştır. 1514'te Çaldıran Ovası'nda Şah İsmail'in yenilmesinden sonra sürgün hızlandırılmıştır.

I. Selim'in düşmanı gelir kaynaklarından yoksun bırakmaya yönelik olan bu uygulaması, o dönem için oldukça radikal bir adımdı. Kamuoyunun büyük tepkisine neden oldu¹⁰⁷. Orta Doğu devlet geleneğine göre hükümdarlar arası anlaşmazlıklara vergi yükümlüsü sıradan halk karıştırılmamalıydı¹⁰⁸. Sonradan ambargoyu haklı göstermek için tüccarın İran'a silah taşımakta olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca ambargonun savaş dönemine özgü geçici bir şey olduğunu kanıtlamak için olmalı; el konulan mallar kaydedilerek olağan koşullarına dönüldüğünde sahiplerine iade edilecekleri bildirilmiştir. Ancak ambargo çok da kısa sürmemiş, savaş bittikten sonra da devam etmiştir. 1518'de Osmanlı topraklarında ham ipek satışı resmen yasaklanmış ve ambargo Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar uygulanmıştır.

Sultan Selim'in koyduğu ambargo uluslararası ticaretin yıllardır süregelen düzenini bozmuştur. Bu ambargonun etkisini göstermesi açısından çeşitli tarihlerde mîzân-ı harîr mukataasından sağlanan gelirler Halil İnalcık tarafından şu şekilde listelenmiştir.

¹⁰⁶ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.281. Ayrıca bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., No:301, Ankara 1992, s.215.

¹⁰⁷ Bu tepkinin bir göstergesi olarak Osmanlı tarihçilerinin konuyla ilgili yazdıkları ele alınabilir. Örneğin Hoca Sadeddin Efendi sultanın amacının müsadere olmadığını, bunun askeri bir önlem olduğunu ve geçici olduğunu uzun uzadıya anlatmıştır. Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, C.IV, s.214-216.

¹⁰⁸ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.281.

Tablo 3: Bursa’da Mîzân-ı Harîr Resminden Sağlanan Toplam Gelir¹⁰⁹ (üç yıllık iltizamlar olarak). Gümüş yasağı ve kassabiyye dahil.

Yıl	Toplam Gelir (milyon akçe)
1487	6.00
1508	5.45
1512	7.35 Gelibolu’nun mîzân vergisi geliri dahil
1513	7.30
1521	2.10 1514-1520 I. Selim’in ipek ambargosu
1523	3.00
1531	3.10
1540	2.90
1542	3.80
1557	4.20
1558	4.10
1577	2.38 1578 İran Savaşı
1598	4.55 İran Savaşı
1606	5.20 İran Savaşı
1638	3.12 İran Savaşı

Tablo 3’te II. Bayezid döneminde (1481-1512) Bursa’ya gelen ipek miktarına bir daha ulaşamadığı açıkça görülmektedir. I. Selim (1512-1520) döneminde ise dramatik bir düşüş yaşanmıştır. Şam’daki Venedik konsolosluğunun raporlarına göre Beyrut kadirgalarıyla Venedik’e 1506’da 300 balya ve 1512’de 350 balya ipek gönderilirken 1515 tarihinde yalnızca 70 balya yüklenmesi de ambargonun ne derece etkili olduğunun bir başka göstergesidir¹¹⁰. Selim’in ambargosu İtalya’da paniğe neden oldu; Cenevizliler, eski Astrabad-Hazar Denizi-Astrahan güzergâhını canlandırmanın yollarını aramaya başladılar¹¹¹.

Osmanlı idaresi, Ermeni tüccara ipek yasağından sınırlı bir muafiyet tanımıştı. Bunun arkasındaki neden Ermenilerin Osmanlı-İran savaşındaki tarafsız konumları¹¹² ya da sultanın Osmanlı uyruklarının yakınmalarına karşı bulduğu bir çözüm¹¹³ olmalıdır. Bunun sonucunda Ermeniler, ambargodan faydalanan taraf oldular ve

¹⁰⁹ İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s. 278.

¹¹⁰ XV. yüzyılın ortalarından itibaren Şam ve XVI. yüzyılın ortalarından itibaren de Halep Venedik’in ipek ticaretinin yapıldığı önemli merkezlerdi. Şam’ın denize çıkış noktası olan Beyrut limanından kalkan kadirgalar da Levant’ta ipek taşıma imtiyazına sahiplerdi. Konuyla ilgili bkz. Molà, Luca, *The Silk Industry of Renaissance Venice*, The Johns Hopkins University Press, 2000, s.58, 61.

¹¹¹ İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.282.

¹¹² Matthee, *a.g.e.*, s.22.

¹¹³ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.105.

yakaladıkları bu avantajı kullandılar. Zamanla Ermeni tüccarlar, İranlı ve Azerî tüccarların yerine ipek ticaretinin kontrolünü ele geçirdiler.

Diğer taraftan Bursa pazarında Gürcistan, Arnavutluk ve Rumeli'den gelen ham ipekler satılmaya başlanmıştır¹¹⁴. Ancak Kanunî Sultan Süleyman döneminde ambargo gevşetilince üretim yine İran ipeğine bağlı hale geldi. Osmanlı-İran savaşlarının en önemli etkilerinden biri de Bursa'da ham ipek üretiminin gelişmesine yol açmasıdır. XVI. yüzyıl boyunca aralıklı olarak çıkan savaşların neden olduğu ipek darlıkları yerli ipek üretimine ilgiyi arttırmıştır.

Ambargonun bir diğer önemli sonucu da ipeğin alım-satımında ve dağıtımında devlet kontrolünün artmasıdır. Hatta devlet doğrudan ipek ticaretine de başlamıştır. İpek yasağı sırasında devletin elinde büyük miktarda ipek toplanmıştır. Devlet, hem toplanan ipeğin devlet adına mîzânda satılmasıyla hem de ipek satmak yasak olduğu halde ipek satan (halktan) kimselerden sattıkları ipeğin parasının toplanıp hazine-i âmîreye teslim edilmesiyle görevli kimseler tayin etmiştir¹¹⁵. Bu şekilde başlayan *mîrî harîr* satışlarıyla Bursa'da devlet (beylik) ipekçiliği kısa sürede gelişmiştir. Sadece Bursa'ya gelen ipekler satılmakla kalınmamış, İran sınırına yakın vilâyetlere adamlar gönderilerek oralardan büyük miktarlarda ipek getirilmeye başlanmıştır. Bu açıdan Diyarbakır (Kara Amid) ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Diyarbakır Beyinin ve Kadılarının da ipek ticareti yaptıkları, Bursa'ya satılmak üzere büyük miktarda ipek gönderdikleri bilinmektedir¹¹⁶. Ambargo döneminde mîzândan ipek kaçırmaya çalışan çok daha fazla olduğundan mîzân emini de daha yoğun çalışmaya başlamıştır. Bazen mîzân eminin ev ev arama yaptığı bile oluyordu. 3 Ekim 1522 (12 Zilkâde 928) tarihli bir belgeye göre mîzân emini yanında Kapan Musa mahallesinin imamı, müezzini ve cemaati ile birlikte

¹¹⁴ İnalçık, "Harîr", Eİ², s. 215.

¹¹⁵ 29 Mart 1522 (1 Cemâziye'l-evvel 928) tarihli bir belge de "...harîr bey olunmak yasak olunduktan sonra yasağa muhalefet idub harîr bey' iden kimesnelerden bey' itdikleri harîrin bahasını mîzân defterinden ma'lûm itdikten sonra bî-kusur alub hîzâne-yi âmîreye gönderesiz deyu buyurub ve bu üslûb üzere satılan harîr bahalarını kabz ve zabt idub hîzâne-yi âmîreye teslim etmek" için sipahizâdeler zümresinden *Muslihiddin Çelebi b. İyas Bey* adlı birinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu kişinin ve Şüca b. Abdullah adlı bir başkasının mîrî harîri satmakla da görevli olduklarını gösteren bir dizi vesika bulunmaktadır. Bkz. BŞS, A30/168 b, 171 a, 228b, 237b, .266 b, 320b, 323b, 355b. Devlet adına bir kısım mallara el koydukları ve bunların satılmasıyla ilgilendikleri için, bu kişilerin bugünkü anlamda icrâ memuru gibi iş gördükleri söylenebilir.

¹¹⁶ Devlet İpekçiliği konusunda bkz. Dalsar, a.g.e., s.137-138.

Harputlu İbrahim b. Hacı adlı birinin evinde ve ahırında bu şekilde saklı ipek bulmuş ve el koymuştu. Bu aramaya ev sahibinin karısının yakın zamanda vebadan ölmesi bile engel olmamıştı¹¹⁷.

Sonuç olarak I. Selim'in koyduğu ambargo ipek ticaretinin yıllardır süregelen düzenini bozmuştur. I. Süleyman (1520-66) babasının yerine tahta çıkınca İran'la ticareti eski düzenine kavuşturdu. Sürgün edilen veya hapsedilen ipek tüccarları da serbest bırakıldı ve malları emanete alınmışsa iade, satılmışsa tazmin ettirmek yoluna gidildi¹¹⁸. Ancak ambargonun tam olarak kalkması biraz zaman almıştır. 1522 yılına gelindiğinde bile halen ipek satışlarının engellenmeye çalışıldığını gösteren vesikalar bulunmaktadır¹¹⁹.

Yine Kanunî Sultan Süleyman döneminde Azerbaycan'ın Safevî hakimiyetindeki ipek üretim bölgelerini denetim altına almanın Osmanlıların hedefleri arasına girdiği görülmektedir. Süleyman'ın 1533-36, 1548-50 ve 1553-55'teki İran seferleri sırasında Azerbaycan üst üste istila ve Tebriz iki kez işgal edilmiştir (1534, 1538). 1578-90 savaşı sırasında da Osmanlı İmparatorluğu, Azerbaycan'ın Şirvan'a kadar olan bölümünü işgal etti. Böylece belli başlı ipek üretim bölgeleri, Şah Abbas karşı saldırıya geçip 1603-1605'te Osmanlıları Azerbaycan'dan atıncaya kadar, Osmanlıların elinde kalmıştır.

1. El Konulan İpeğin Miktarı

I. Selim'in başlattığı ambargoda el konulan ipekler hakkında A 32 nolu Bursa Kadı Sicili defterinde birçok vesika bulunmaktadır¹²⁰. Bunlara göre 18.707 lidre ipeğe

¹¹⁷ BŞS, A 30/254 a.

¹¹⁸ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.282.

¹¹⁹ Örneğin 29 Mart 1522 (1 Cemâziye'l-evvel 928) yasağa karşı gelerek ipek satanlardan satılan ipeğin parasını alan Muslihiddin b. İyas Bey, Kayserili tâcir Hoca Ömer Çelebi'nin harîr bahasından 30.000 akçesine el koymuştu. Bkz. BŞS, A 30/ 168b.

¹²⁰ BŞS, A 32/ 104a, 105b, 107b, 108b, 110a-b, 111b, 113a-b, 114a, 115a, 116a-b, 118a, 119b.

el konmuştur ve 1521 yılında bu ipeklere karşılık olarak sahiplerine toplam 1.038.907 akçelik ödeme yapılmıştır¹²¹.

Bu vesikalardan anlaşıldığı üzere ipek yasağı kalktıktan sonra, ipeklerine el konulan tüccarlar (ya da onların vekilleri) İstanbul'a giderek Dîvân-ı hümayûna başvurmuşlar ve zararlarının karşılanmasını talep etmişlerdir. Geri ödemeler, Dîvân-ı hümayundaki kayıtlarla Bursa mîzân-ı harîr defterindekiler karşılaştırılarak yapılmıştır. Ödenecek meblâğlar da *tilânî* ipeğe lidre başına 55 akçe, *kenâr* ipeğe lidre başına 40 akçe üzerinden hesaplanmıştır. Bazen ipek sahiplerine paralarının bir kısmı İstanbul'da verilmiş, geri kalanının da Bursa Hâssa Hârc Emîninin zimmetinde olan paradan ödenmesi emredilmiştir.

Burada belirtmek gerekir ki tespit edilen tazminatların dördü, ipek yasağı kalktığı için değil, ipek sahibinin el konulan ipeği yasaktan önce aldığını şahitler göstererek kanıtlaması üzerine verilmiştir. Vesikalarda dikkati çeken bir diğer nokta da 22 tüccardan ikisinin Ermeni olmasıdır. Bu az bir oran olsa da Ermenilerin de yasaktan tam anlamıyla muaf olmadıklarına işaret etmektedir. Ayrıca geri ödeme yapılan tüccarın sayısının büyük olasılıkla daha fazla olduğu ve bazı tüccarların tazminatlarının tamamını İstanbul'da almış olabilecekleri de hesaba katılmalıdır.

¹²¹ Bkz. Tablo 4, s.93. Fahri Dalsar yasak nedeniyle el konulan ipeğin 20.000 lidre olduğunu ve 1.500.000 akçeye denk geldiğini belirtmiştir. Ancak bu veriyi hangi vesikalara dayanarak bulduğunu belirtmemiştir. Krş.Dalsar, a.g.e., s.133.

Tablo 4 : Yasaktan sonra zararları karşılanan tâcirlerden bir kısmı

Sıra	İpeğin Sahibi	İpeğin (harfin) Miktarı	Ödenen Miktar (akçe)
1	Tokat tâcirlerinden Hoca Veli b. Hoca Hasan*	yaklaşık 1820 lître	91.034
2	Tokatlı Şeyh Dursun*	yaklaşık 2942 lître	147.131
3	Kayserili Hacı Kasım b.Hacı Sinan ve Hacı Mustafa b.Ahmed*	2895 lître	234.625
4	İvaz b.Lütfi	yaklaşık 82 lître-----	3.000
5	Hoca Ali b. Yakub*	2 yük (810 lître)	39.322
6	Mehmed b. Abdü'l-kanî	720 lître tilânî	36.000
7	Kemahlu Hasan	409 lître tilânî 100 lître kenâr	24.000
8	Pirko b. (isim okunamadı)	10 lître tilânî 130 lître kenâr	5.740
9	Ermeni Yusuf b. Canbaz	593 lître tilânî	26.650
10	Şemseddin b.Hacı Ahmed	465 lître tilânî	23.250
11	Hacı Ahmed b. Hacı Mehmed	460 lître tilânî	23.000
12	Mehmed b.Ali Konevî	494 lître kenâr	19.700
13	Piri b.? (belirtilmemiş)	160 lître kenâr	6.400
14	Hacı Ahmed b.Mehmed	460 lître tilânî	23.000
15	Hoca Ali	378 lître kenâr	15.120
16	Tokatlı Hoca Hasan	6 yük (2430 lître)	160.000
17	Güre (?) Hoca Hasan	yaklaşık 550 lître	29.980
18	Hoca Mehmed b. Yusuf ve Dursun b. Hasan	399 lître tilânî	19.950
19	Ermeni Bâli b.İvaz	449 lître tilânî	22.450
20	Hoca Şemseddin	740 lître tilânî	37.000
21	Hoca Durmuş	900 lître kenâr	36.000
22	Pir Hasan (İsim okunamadı)	311 lître tilânî	15.555
	Yekûn	18.707 lître	1.038.907

1, 2, 3 ve 5 sıra nolu tâcirlerle ipeklerini yasaktan önce aldıklarını şahitlerle kanıtladıkları için ödeme yapılmıştır. Ödenen meblağlar tilânî ipeğe lidresi 55 akçe, kenâr ipeğe lidresi 40 akçe hesabı ile belirlenmiştir. Bazı vesikalarda ipeğin miktarı belirtilmemiştir. Bunların yaklaşık miktarları hesaplanarak yazılmıştır. 1 yük 405 lître, 1 lître=320.7 gram

B. Şah İsmail ve I. Selim'den Sonra Osmanlı-İran İlişkilerinin İpek Üretim ve Ticaretine Etkisi

I. Selim (öl.1520) ve Şah İsmail (öl.1524) dönemlerinden sonra da Osmanlı-Safevî savaşları aralıklı olarak XVI. yüzyıl boyunca devam etmiş ve ipek üretim ve ticareti de bu savaşlardan etkilenmiştir. Ancak Kanunî Sultan Süleyman'ın dönemiyle (1520-1566) Tebriz-Bursa ipek ticaretinde bir iyileşme olduğu görülmektedir. İpek yolları tekrar açıldıktan sonra ipek üretim ve ticaretinde yeni bir patlama yaşanmıştır. Böylece I. Selim döneminde ipek darlığının neden olduğu yüksek fiyatlar da 1540'larda düşmüştür. Bu dönemde Osmanlı hükümeti tarafından doğu ülkelerinden getirilen ipeklere altın ve gümüş yerine kumaş verilmesi emredilmiştir¹²². Bu kararın arkasındaki temel neden Osmanlı Devleti'nin, altın ve gümüşün İran'a akmasını önleme çabası olmalıdır¹²³.

1550'lerden itibaren ipek ticaretinden elde edilen gelirlerde bir yükselme olmuştur. Üç yıllık mîzân-ı harîr vergisinden elde edilen gelirlere bakarsak; bu gelirin 1542'de 3.80 milyon akçeyken 1557'de 4.20 milyon akçeye ulaştığı görülmektedir. Bu gelişme 1555'te Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında barış yapılmasıyla ilgili olmalıdır. 1555 Amasya Antlaşması'yla yaklaşık yirmi yıl süren bir barış dönemi başlamıştır. Yine aynı verilerde dikkati çeken 1577'deki ani düşüş ise 1576'da İran'daki fetret dönemi ve 1578'de başlatılan Osmanlı-İran savaşıyla paralellik göstermektedir.

İran'da Şah Tahmasb'ın 1576'daki ölümünden sonra başlayan karışıklık dönemi, Osmanlı-İran ilişkilerini dolayısıyla da iki taraf arasındaki ticareti etkilemiştir. Osmanlı hükümeti, doğu sınırlarındaki beylerbeylerine İran'daki fetret dönemine rağmen tâcirlerin gelmesine izin verilirse Osmanlı ülkesinden de gerek İran, gerekse Türk tâcirlerin sınırı geçip İran'a gitmesine izin verilmesi, eğer sınır kapatılmış tâcirler bırakılmıyorsa bu taraftan gitmek isteyenleri bırakmayıp hareketlerinin bir süre

¹²² Dalsar, a.g.e., s.138.

¹²³ Osmanlılar gümüş yasağı koyarak ülkelerinden değerli madenlerin doğuya kaymasını önlemeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan İran'ın ekonomisini zayıflatmanın yanında kendi nakit para sıkıntısını gidermek için de böyle hareket ettiği görülmektedir. Acem tüccarlarla nakdi değil aynı alışveriş yapılmasının emredilmesi de bu çerçevede içinde ele alınabilir. Bu konuyla ilgili bkz. Ergenç, Bursa, s.234 (n123); Pamuk, Para'nın Tarihi, s.146; Üçüncü Bölüm, s.101.

ertelemeleri emredilmişti¹²⁴. Bu arada aynı dönemde bazı tarihçilerin önemsiz bulduğu¹²⁵ bazılarının ise Osmanlı'nın savaşı başlatmasının nedenlerinden biri olarak gördüğü¹²⁶ bir olay gerçekleşmiştir. Gilân'dan Osmanlı ülkesine gelmekte olan bir Osmanlı kervanı Zengân'da (Zencân) basılarak malları yağma edilmiş, tâcirlerin çoğunluğu öldürölüp bir kısmı da esir alınmıştır. Olayı araştırmak için Erzurum Beylerbeyi tarafından iki çavuş (elçi olarak) İran'a yollanmış, ancak onlar da İran'da tutuklanmışlardır¹²⁷. Aslında bu durum ipek ticaretinin İran'daki siyasî ortamdan ve Osmanlı-İran ilişkilerinden ne kadar etkilendiğinin bir göstergesidir.

Osmanlı Devleti tarafından 1578'de savaşı başlatılmasından sonra kısa barış dönemleri olmakla birlikte Osmanlı-İran savaşları 1639 tarihine kadar sürdü. Bu savaş döneminde her iki taraf için de önemli sonuçlara ve sıkıntılara neden olan politikalar uygulandı. Safevîler ipek sevkıyatını engellemek için uğraşırken Osmanlılar da altın ve gümüş akışını önlemek amacıyla kontrolleri sıkılaştırdılar. Bu durum İran'da para buhranını şiddetlendirdi. Diğer taraftan ipek sevkıyatının azalması sonucunda Osmanlıların bu ticarettten elde ettikleri vergi gelirleri yarı yarıya düştü¹²⁸. Bursa ipekli dokumacılığı da büyük bir kriz içine girdi. Daha önce de ele alınan 1587 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre; bu krizle 22 kişiye ait 377 tezgâhtan 25 tezgâh kaldığı diğer tezgâhların işlemez hale geldiği görölmektedir. Birçok tezgâh sahibi –muhtemelen borçları nedeniyle- kayıplara karışmış, bir kısmı iflas etmiş ve bir kısmı da imalâthanelerini küçölterek işlerini devam ettirmeye çalışmışlardır¹²⁹.

Özellikle Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın (1588-1629) Osmanlı Devleti'ne karşı tam bir iktisadî savaş yürüttüğü görölmektedir. Şah Abbas İran ipeğinin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesini yasakladı. İpeği Avrupalılara başka yoldan satmak ve Osmanlı ülkesinin ipek ticaretindeki aracı rolüne son vermek amacıyla yoğun

¹²⁴ Kütükoğlu, a.g.e., s.19.

¹²⁵ Uzunçarşılı Osmanlı Devleti'nin bu savaşı önemsiz bahanelerle çıkarttığını yazmıştır. Uzunçarşılı, a.g.e., c.III, 2.Kısım., s.245. Krş. Kütükoğlu, a.g.e., s.19; Saray, a.g.e., s.40.

¹²⁶ Kütükoğlu, a.g.e., s.19; Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-İleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s.259.

¹²⁷ Kütükoğlu, a.g.e., s.19.

¹²⁸ Ergenç, Bursa, s.234.

¹²⁹ Bkz., Ek II, s.147.

diplomatik girişimlerde bulundu. Bu şekilde en büyük rakibini önemli bir gelir kaynağından mahrum etmek istiyordu¹³⁰.

Şah Abbas bu amaçla Avrupa'ya çeşitli tarihlerde sefaret heyetleri gönderdi. İlk olarak savaş devam ederken 1586'da İspanya'ya elçilerini gönderdi. İspanya ve İran hükümdarları Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat kaynaklarını kurutmak, onun Hint ve İran'la Avrupa arasındaki iktisadî aracılık rolünü bertaraf etmek için iş birliği içine girdiler. 1583'ten sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatıyla Hint Okyanusu'na gelen İspanya kralı II. Philippe, Hint yolunu tamamen keserek Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu. Bir taraftan Basra Körfezi'nin ağzında Hürmüz'ü tutarak, öbür taraftan Aden karşısında Perim adasını tahkim etmesi İstanbul'da ciddi endişeler uyandırdı. Venedik balyozuna göre, Hint ticareti gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekteydi. Bu durum karşısında İstanbul'da genel düşünce İspanyol tehlikesini önlemek için derhal İran'la barış yapılması gerektiği yönündeydi¹³¹. Bu sırada Şah Abbas da iki cephede (diğer tarafta Özbekler vardı) birden savaşmak zorunda kaldığından antlaşmaya yanaştı.

1590'da yapılan Ferhad Paşa Antlaşması'yla belli başlı ipek üretim bölgeleri, Şah Abbas karşı saldırıya geçip 1603-1605'te Osmanlıları Azerbaycan'dan atıncaya kadar, bir süre Osmanlıların elinde kaldı.

Bu geçici barış döneminde Şah Abbas Osmanlı aleyhine diplomatik faaliyetlerini sürdürdü. 1599 yazında Avrupa saraylarına, Hüseyin Ali Bey adında bir adamı ve kendi hizmetine girmiş olan Sir Anthony Shirley ile beraber bir elçilik heyeti gönderdi. Heyetin görevi Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Hristiyan hükümdarlarıyla büyük bir ittifak yapılması ve ticaret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka bir tarafa çevrilmesini sağlamaktı. İsfahan'dan hareket eden sefaret heyeti Rusya yolunu tercihen Moskova'ya vararak altı ay müzakerelerle vakit geçirmiş ama bir sonuç alamamıştı. Sonra Alman imparatoru ve Papa tarafından kabul olunan İran elçi heyeti İspanya'ya

¹³⁰ İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle" Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, s.170.

¹³¹ İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s.172.

oradan da İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu gelişmelerden haberdardı ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu¹³². Alman imparatoru ve Papa'dan olumlu cevaplar alınsa da İran'ın bu elçilik faaliyeti fiili bir sonuç vermedi. Bunda heyet içindeki fikir uyuşmazlıkları ve Anthony Shirley ile üç İranlı üyenin heyetten ayrılması, şahın Avrupa hükümdarlarına yazdığı mektuplarla II. Rodolph'un şaha cevabı olan mektubunun çalınması gibi olaylar da etkili olmuştur¹³³.

1603'te şah, Osmanlıların Habsburglarla savaş halinde olmasından ve Anadolu'da başlayan Celâli, isyanlarından faydalanmayı düşünerek, Osmanlılara karşı savaş açtı. Önce 1590 barışıyla kaybettiği ipek üretim bölgelerini ve Tebriz'i aldı. Şah Abbas, savaş devam ederken bir taraftan da radikal bir ipek politikası başlattı. Bu politika onun devleti merkezileştirme politikasının bir parçası olarak kabul edilmektedir ve temel özellikleri şunlardır:

1. İpek üretimi ve satışının devlet tekelinde olması
2. İpek üretiminin arttırılması
3. İpek pazarının büyütülmesi
4. İran ipeğinin ihracında Osmanlı ülkesinden geçen kervan yolunun kullanılmasının önlenmesi

Şah Abbas, bu amaçları doğrultusunda İran'ın temel üretim bölgeleri olan Gilân ve Mazenderan'a ipek üretimini buralarda arttırmak için sınır bölgelerinden yaklaşık 13.000 aileyi bu bölgelere sürgün etti¹³⁴. İpek üretiminin ve satışının devlet tekelinde olduğu bu dönemde Hazar eyaletlerindeki ham ipek üretimi en yüksek seviyeye ulaşmıştır (bu dönemde yıllık üretimin 2000 ton kadar olduğu tahmin edilmektedir)¹³⁵. Ayrıca Şah Abbas, 1600-1617 döneminde Toskana, Venedik ve İspanya'ya görevlilerle

¹³² İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 172.

¹³³ Kütükoğlu, a.g.e., s.251.

¹³⁴ Bu ailelerin bir kısmı iklime uyum sağlayamayarak ölmüştür. Ferrier, R.W. "The Armenians and East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review*, New Series, Vol.26, No.1 (1973), s.39.

¹³⁵ Steensgaard, "Harir", s.210.

ipek göndermiştir. Bu kişiler Avrupalı hükümdarlara yanlarındaki ipekleri göstererek onları İran'a ipek almak için tüccar yollamaya teşvik etmeye çalışmışlardır¹³⁶.

Şah Osmanlı İmparatorluğu'nu ipek ticaretinde saf dışı bırakma girişimlerini de devam ettirdi. Şah Abbas, 1608 Avrupa'ya Robert Shirley başkanlığında yeni bir sefaret heyeti yolladı. Bu heyet, Osmanlı'ya karşı Avrupa hükümdarlarını ittifaka teşvik etmekle de görevli olduğu için, bu amaçla Kravaki'de (Rusya), Prag'da, Roma'da ve Madrid'de (İspanya) çeşitli görüşmeler yapmıştır. İspanya'nın III. Philippe hükümetine İran'ın ipek ticaretinin İspanyol tekeline verilmesi de teklif edilmiştir. III. Philippe, hem Osmanlılara karşı savaş ilanını göze alamadığından hem de İran'a ihraç edilen emtia üzerinden Lizbon'da alınmakta olan %23 peşin hissenin feshini istemediğinden teklifi kabul etmemiştir¹³⁷. Robert Shirley Madrid'de bulunduğu sırada bir başka Safevî elçisi, İmam-Kulu Han Portekiz üzerinden İspanya sarayına gelmiştir. Bu elçi yanında ipekli ve kıymetli taşlardan hediyelerle birlikte 200 yük ipek getirmiştir. Böylece İspanya Kralına, ipeğin Hürmüz-Lizbon deniz yoluyla getirildiğinde Osmanlı ülkelerinde alınan gümrük olmadığından 1/3 oranında daha ucuza geldiği gösterilmek istenmiştir¹³⁸. Ancak İspanya ile yine de anlaşma sağlanamamıştır.

Robert Shirley bundan sonra İngiliz hükümeti ile temasa geçti (1611). Bu görüşmeler oldukça uzun sürdü. İngiltere'den İran'a da elçiler gönderildi. İran'ın İngiltere'ye yaptığı teklif, bir yıllık İran ipeğine 3-4 milyon altın ödenmesiydi. İngiltere, bu kadar nakit paranın krallık dışına çıkarılmasını istemiyordu. Bu yüzden İngiliz tarafı para yerine malla ödeme üzerinde ısrar ediyordu. Bunun üzerine Şah Abbas bir avans teklifinde bulundu. Sonunda taraflar 1618'de 1/3'ü para 2/3'ü mal olarak verilmek üzere ödeme planında anlaşmaya vardılar¹³⁹. Bir taraftan da İspanya bu anlaşmaya engel olmaya çalışıyordu. Mayıs 1618'de bu amaçla don Garcias de Silva Fugueroa adlı bir

¹³⁶ Şah Abbas'ın XVII. yüzyıl başlarında izlediği ipek politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Steinmann, Steinmann, Linda K., "Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629", *Bulletin*, Vol.14, No.1 (1987), s.70-74.

¹³⁷ Kütükoğlu, a.g.e., s.256.

¹³⁸ Kütükoğlu, a.g.e., s.256.

¹³⁹ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s.171.

İspanya elçisi Kazvin’de şahı ziyaret etmiştir¹⁴⁰. Fikir değiştiren İspanyollar ipek ticaretini kendi kontrollerine almak istiyorlardı. Ancak 1619’da İngiliz gemileri İran’a gidip ipek almaya başlamışlardır.

Gelişmeleri kaygıyla izleyen Osmanlı hükümeti İngiliz hükümetini uyardı. Bu arada Şah Abbas’ın ödeme planından memnun olmayan İngilizler Rusya üzerinden bir yol açmayı da denemişlerdir¹⁴¹. Bütün bu gelişmelerin Osmanlı tarafındaki yansımalarını 1612 Nasuh Paşa Antlaşması’nda da görmek mümkündür. Bu antlaşmayla İran’ın her yıl Osmanlı Devleti’ne 200 yük ipek göndermesi şart koşulmuştur. Antlaşmaya uyulmaması ise yeni bir savaşın başlamasının nedeni olarak görülmüştür.

1618’de Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında imzalanan Serav Antlaşması’ndan sonra Osmanlı topraklarından işleyen ipek ticaretinden bazı düzelmeler görüldü. Halep pazarına Bağdat yoluyla büyük miktarlarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başladı. Fakat artık İran ipeğinin bir kısmı İngiltere’ye güney İran’dan Hint Okyanusu yoluyla gidiyordu. Ayrıca kısa bir süre sonra Osmanlılarla Safevîler arasında savaş tekrar başladı. İran, 1622’de Hürmüz’ü ve 1623’te Hint ticaret yolunun önemli bir transit merkezi olan Bağdat’ı fethetti. Bir taraftan da Avrupa’da İran ipeğinin denizden nakliyatını arttırmaya yönelik diplomatik girişimler de devam ettiriliyordu. 1628’de Şah Abbas öldü ve onun takip ettiği aktif ipek siyaseti halefleri tarafından devam ettirilmedi. 1639’da Osmanlılarla Safevîler arasında uzun bir barış dönemi başladı. Böylece Hint Okyanusu yolu gelişmediği gibi Osmanlı’ya ipek yasağı da kaldırıldı. Bundaki faktörlerden biri İngilizlerin nakit ödemedeki isteksizlikleriydi. Buna rağmen İngilizler Şah Abbas’ın kurduğu Bender Abbas limanından ipek alımına devam ettiler. Hatta Fransızlar da XVII. yüzyıl sonlarında İran ipek ticaretini Basra Körfezi ve Sûret (Hindistan) yönüne çevirmeyi düşünmüşlerdir¹⁴².

¹⁴⁰ Kütükoğlu, a.g.e., s.257.

¹⁴¹ İnalçık, “İpek (Osmanlı Devleti)”, İA, s.363.

¹⁴² Şah Abbas’ın XVII. yüzyılda İran ipek ticaretini Hint Okyanusu’na kaydırma çabaları için bkz. Steinmann, a.g.m., s.72-75; İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, s.174-177. Kütükoğlu, a.g.e., s.278-279.

1578-1618 yılları arasındaki gelişmelerin sonucu olarak, Osmanlı Devleti'nde daha önce başlayan bazı eğilimler daha açıklık kazandı. Türkiye'de ipek üretiminin arttırılmasına çalışıldı. XVII. yüzyıldan itibaren Bursa ipek üretimi yapılan önemli merkezlerden biri olarak ün yapmıştır. Bursa'nın dışında Bilecik, İzmit ve Bandırma arasındaki bölgenin de tamamında ipekçilik yapılmaya başlanmıştır. Zamanla Amasya, Alaşehir, Alâiye ve Mora yarımadası da önemli ipek üretim merkezleri oldular¹⁴³. Foça ve İzmir'in Bursa'ya alternatif olarak, özellikle Bursa'daki vergilerden kurtulmak isteyen İranlı ve Avrupalı tüccarlar tarafından tercih edilen bir ipek pazarı kimliğiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, bunun üzerine mîzân vergisini iki katına çıkarmak ve Osmanlı topraklarından geçen bütün emtiadan (Osmanlı reayası zimmîlerin malı da olsa) gümrük almak gibi çeşitli caydırıcı önlemler almıştır. Ancak bunlar çok etkili olmamıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İzmir artık çok gelişmiş bir ipek pazarı olmuş ve Halep ve Sayda limanlarına da rakip olmuştur. Son olarak yine 1578-1618 döneminde, Ermeni tüccarlar giderek artan oranda sermayelerini ipek ticaretine yatırmaya ve Avrupa'ya ipek ihraç etmeye başlamışlardır¹⁴⁴.

C. XVI. Yüzyıl Sonlarında İpekli Sanayiindeki Bunalım ve Nedenleri

XVI. yüzyıl sonlarında Bursa ipekli sanayiinin bir bunalım içine girdiği gözlenmektedir. Bunun işaretleri de ipeklilerin genel olarak kalitesindeki düşüş ve birçok dokumacının işi bırakmasıdır. Fahri Dalsar, bu düşüşün temel nedeninin düşük değerli Avrupa ipeklileriyle Bursa kumaşlarının rekabet edememesi olduğunu savunmaktadır. Bu konuda diğer kuvvetli açıklama ise İran savaşlarının neden olduğu ham ipek darlığıdır. Gerçekten de 1578-1618 döneminde tarafların politikaları ipek ticaretini olumsuz etkilemiş ve bu da belgelere yansımıştır¹⁴⁵. Yukarıda bahsedilenler dışında 1578-1618 döneminde dokumacıların "ham ipek arzının azaldığından" şikayet ettiklerine dair başka belgeler de bulunmaktadır. Örneğin 29 Kasım 1581 tarihli (3 Zilkâde 989) bir belgede taftacılar kadiya başvurarak ham ipek az geldiği için eskisi gibi

¹⁴³ İncalcık, "İpek (Osmanlı Devleti)", İA, s. 364.

¹⁴⁴ Ergenç, Bursa, 235; İncalcık, "İpek (Osmanlı Devleti)", İA, s.364.

¹⁴⁵ Bkz. Ek II, s.147.

çifte tafta işleyemediklerini ve yeterli ipek gelinceye kadar *sâde tafta* işlemelerine izin verilmesini talep etmişlerdir¹⁴⁶.

Murat Çizakça, bu bunalımın en önemli nedeninin savaş olmadığını savunmaktadır. Ona göre ipekli dokuyucuların farkında olmadıkları önemli bir süreç işin içine girmiştir. Çizakça, 1548-1637 yılları arasında Bursa imalatçıları tarafından kullanılan farklı ham ipek fiyatlarının sürekli artmış olduğunu, buna karşın ipekli fiyatlarındaki artışın çok daha az olduğunu tespit etmiştir. Bu analiziyle de XVI. yüzyılın ikinci yarısında ham ipek fiyatlarında tespit ettiği %568'lik artışın arkasındaki nedenin Osmanlı-İran savaşları değil, Avrupa ipekli sanayiinin giderek artan miktarda ham ipek ithal etmesi olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre Bursa ve İran ham ipeği fiyatlarının yüksek olması, Avrupa ipekli sanayiini, Osmanlı ipekli sanayiini etkilediği gibi etkilemiyordu. Çünkü teknolojik gelişmeler ipek büküm maliyetini oldukça düşürüyordu. Bu dönemde Osmanlı parası devamlı taşış edilmekte ve Avrupa paraları karşısında değerini kaybetmekteydi. Kısacası Çizakça, XVI. yüzyıl sonlarında Bursa ipekli sanayiinde yaşanan krizi, Fiyat Devriminin¹⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkilerinden biri olarak açıklamaktadır¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Bkz. BŞS, A 113/216b.

¹⁴⁷ Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya büyük miktarda değerli maden akması sonucunda büyük fiyat artışı yaşanmıştır. 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan Sevilla'ya (İspanya) 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş gelmiştir. Bu da Avrupa pazarlarının değerli madene boğulması da paranın değerinin düşmesine ve genel fiyat düzeyinin yükselmesine neden oldu. Bu arada tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması sonucunda Akdeniz'in batı ve doğu havzalarının fiyat düzeyleri arasında önemli bir farklılık oluştu. Bu durumda Avrupalı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek ham buğday gibi gıda maddelerini, hem de loncaların kullandığı hammaddeleri daha yüksek fiyatlar vererek satın almaya başladılar. İşte batıdaki fiyat hareketlerinin doğuya aktarılmasına yol açan temel bağlantı bu oldu. Avrupalı tüccar ödemelerini Amerika'dan gelen altın ve gümüşle yaptı ve böylece Osmanlı ülkesine büyük miktarlarda değerli maden girdi. Böylece batıdan enflasyon ithal edilmiştir denilebilir. Bu da Osmanlı maliyesinde bir kriz dönemini başlattı (1584-85 taşışı ile devlet akçenin içindeki gümüş oranını düşürerek yeni gelir kaynakları yaratmaya çalıştı). Osmanlı tüccarı da doğuyla ticaretinde batıdan gelen altın ve gümüşle ödeme yaptığından bu değerli madenler Osmanlı pazarında tutulamamıştır. Dolayısıyla İran'a karşı uygulanan gümüş yasağının önemli bir nedeni de Osmanlı yönetiminin değerli madenleri kendi piyasasında tutma çabasıdır. Ancak bu noktada Osmanlı ülkeleri ile İran ve diğer doğu ülkeleri arasında da bir fiyat farkı olduğu ve bunun XVI. yüzyılın ilk yarısında da var olduğu eklenmelidir. 1539'da İran'da gümüşün altına değer oranı 1/10'du. Aynı tarihlerde bu oran Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir. Bu da İran'a gümüş akışını körüklüyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, Halil, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yay., Ankara 2005, s.159-160; Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, s.99.

¹⁴⁸ Çizakça, Murat, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline", 1550-1650, *The Journal of Economic History*, Vol XL, No.3 (Sept. 1980), s.533-550.

Murat Çizakça'nın analizleri tek başına ele alınmadıkları sürece önemlidir. Öncelikle dokumacıların fiyatlardaki devlet kontrolü nedeniyle hammadde sıkıntısını ipekli fiyatlarına yeterince yansıtmadıkları dikkate alınmalıdır¹⁴⁹. Çizakça, 1545-1652 döneminde Bursa ipeklilerinin fiyatları hakkındaki tablosunda¹⁵⁰ tafta, vale, kutnî ve kemha kumaşlarının fiyatlarını listelemiştir. Ancak Çizakça'nın bu ipeklilerin hangi türlerini ele aldığı belirli değildir. Oysa bu fiyatları doğrudan etkileyen bir faktördü. Örneğin *çifte taftada sade taftada* kullanılan ham ipeğin neredeyse iki katı kullanılmaktaydı¹⁵¹ ve bu doğal olarak fiyatını arttırıyordu. Bu durum tablodaki siyasî ve ekonomik durumla ilişkilendirilemeyen anî düşüş ve yükselişleri de açıklayabilir.

Makineleşen Avrupa ipekli sanayii İran ham ipeği dışında İtalyan ham ipeği de kullanıyordu. Büyük olasılıkla XVI. yüzyılın ikinci yarısında İran ipeği kadar olmasa da Bursa ipeği de Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Ayrıca o sıralarda *English Levant Company* Doğu Akdeniz'de İngiliz yünlülerinin ihracı ile ham ipek ithaline dayalı kârlı bir ticaret yürütmeye başlamıştı¹⁵². Bütün bunlardan önemlisi 1578-1618 dönemindeki Osmanlı-İran savaşlarının ham ipek fiyatları¹⁵³ üzerindeki etkileri göz ardı edilemez. Aşağıda Çizakça'nın "Bir Lodra Harir, İpek veya İbrişimin Fiyatları" adlı tablosu (Tablo 5) verilmiştir. Aslında bu tablo İran ipeğinin Osmanlı ülkelerinden ihraç edilmesini önlemek için türlü yöntemler deneyen Şah Abbas dönemindeki (1588-1629) ham ipeğin fiyat trendi bu konuda belirgin sonuçlar vermektedir. 1588'de 1 lidre ham ipeğin fiyatı 183 akçe iken 1622'de 338 akçeye kadar çıktığı görülmektedir. Bu fiyat 1627'de önce 310 akçeye ve 1630'da da birden 100 akçeye düşmüştür. Daha önce de bahsedildiği üzere Şah Abbas'ın ölümünden (1629) sonra halefleri onun ipek politikasını terketmişlerdir. Bu da fiyatlara yansımıştır.

Tabloda Osmanlı Devleti tarafından yapılan 1585-1586 tağşişinin ham ipek fiyatları üzerindeki etkileri de görülmemektedir. Çizakça'nın tezine göre bu dönemde büyük bir artış olmalıydı. Aksine bu dönemde ham ipek fiyatlarında bir düşme eğilimi

¹⁴⁹ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s. 120.

¹⁵⁰ Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline", 1550-1650, s.539.

¹⁵¹ Bkz. BŞS, A 113/216a.

¹⁵² Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s. 120.

¹⁵³ Bkz. Tablo: 5, s.102.

dikkati çekmektedir. 1584'te İran'da Şah Tahmasp tarafından benzer bir taşış yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1585-87 döneminde görülen bu düşüşte İran'daki taşışın etkileri olmuş olmalıdır. O dönemde oldukça güçlü bir konumda olan loncaların merkezî idareye karşı bu fiyatlara ve ham ipek ihracatına belirgin bir tepkisi olması da beklenebilir. Ancak bu konuda bir kayda rastlanmamıştır.

Sonuç olarak yapılan araştırmada XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki ham ipek fiyatlarındaki artışların birincil nedeninin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu para bunalımı ve bundan yararlanan Avrupa ipekli sanayiinin giderek artan oranda ham ipek ihraç etmesi olarak belirlenemeyeceği görülmüştür.

Tablo 5: Bir Lodra Harir, İpek veya İbrişimin Fiyatları ¹⁵⁴

Yıllar	Ortalama Fiyat (akçe)	Yıllar	Ortalama Fiyat (akçe)
1548	59	1589	193
1559	83	1594	207
1566	64	1595	200
1569	69	1597	225
1570	41	1607	233
1571	75	1608	225
1572	61	1614	190
1573	68	1617	155
1575	72	1622	338
1576	81	1627	310
1577	82	1630	100
1578	100	1634	209
1579	79	1635	367
1580	82,5	1636	356
1581	136	1637	393
1582	148	1639	250
1583	150	1647	230
1584	250	1650	70
1585	159	1651	144
1587	178	1652	94
1588	183	1653	163

¹⁵⁴ Çizakça, Murat, "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1978, s. 104.

III. Kırım'ın İpek ve İpekli Ticareti Açısından Önemi

İkinci Bölümde bahsedildiği gibi Kırım, yüzyıllar boyunca önce Çin ipeğinin, XIII. yüzyıl ortalarından itibaren de İran ipeğinin Avrupa'ya taşınmasında önemli bir durak olmuştu. XIV. yüzyılın sonlarında Karadeniz ticaretini ellerinde tutan Cenevizliler, İran ham ipeğini Azak'da ya da Kefe'de teslim alıyorlar deniz yoluyla Ceneviz'e teslim ediyorlardı. İran ham ipeğinin ithalatı Tebriz-Anadolu güzergâhına kaydıktan sonra da Kırım limanları ipek ticaretinde rol almaya devam ettiler. Bu ticaret çerçevesinde Cenevizliler, Sakız-Pera-Kefe güzergâhında Bursa'dan ham ipek taşıdılar. 1475'te Kırım limanları (Kefe, Kerç, Soğdak, Balıklağ, Azak, Taman ve Mankub) fethedildikten sonra buralardaki Cenevizli nüfus İstanbul'a sürüldü¹⁵⁵.

Bu tarihten itibaren Karadeniz ticareti Osmanlı ekonomisinin en önemli parçalarından biri haline geldi. Osmanlı Devleti ile kuzey ülkeleri (özellikle de Rusya) arasındaki ticaret, zaman zaman Kefe ve Azak yöneticilerinin Rus tüccarlarına kötü muamele etmeleri yüzünden ciddi bir şekilde etkilenmişse de II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî dönemlerinde artarak devam etti. II. Mehmed'den itibaren, Moskovalı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî faaliyetlerde bulundular. Ticarî faaliyetleri için başlangıçta seçtikleri üs, Kefe ve Azak olmuştur.

Karadeniz ticaretinin XV. yüzyılın ikinci yarısında hem kuzey hem de güney kıyılarındaki fetihlerle Osmanlıların kontrolüne geçmesinden sonra Karadeniz'in kuzeyiyle Kırım üzerinden yürütülen ipek ticareti de devam etti. İran'dan Bursa'ya ulaşan ipeğin bir kısmı tekrar Balkan ülkeleri ve Kili, Akkirman ve Kefe aracılığıyla kuzey ülkelere ihraç edilirdi. Ayrıca Kefe yoluyla Kırım Hanlığı, Polonya, Moskova Büyük Knezliği'yle Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarlarına Anadolu'dan ipekli kumaş ihracatı yapıyordu. Halil İnalçık tarafından yayınlanan 1487-1490 dönemi Kefe Gümrük Defteri bunu açıkça göstermektedir¹⁵⁶.

¹⁵⁵ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.279.

¹⁵⁶ İnalçık, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, (Ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Cambridge 1995, s.123.

Tablo 6: Kefe Gümrük Defteri Verilerine Göre 1487-1490 Yıllarında Kefe’de İpek ve İpekli Kumaş Ticareti

Mal	Fiyat (akçe)	İthal eden ya da ihraç eden tüccarın memleketi
dimî	parçası 50 akçe	
kesâ’î	katı 650-750 akçe	Amasya, Ankara
Şiraz ve Halep Alacası	katı 40-50 akçe	Ankara, İstanbul, Sinop, Konya Bursa, Gümüş; Tatar
futa	katı 20 akçe	Bursa, İstanbul
Yezd futası	katı 39 akçe	(?), Yahudi
işlemeli kaftan	parçası 250-500 akçe	Amasya
altın işlemeli kaftan	katı 200 akçe	?
müsta‘mel kaftan	parçası ortalama 38 akçe	Bursa, Ankara
bürüncük		İstanbul
ham ipek (ibrişim)	lidresi 150 akçe	Trabzon’dan Yazdanbahş ve Murad ve Tevekkül adlı iki Gürcü
sâde kemhâ	tâkî ¹⁵⁷ 500 akçe	Amasya, İstanbul, Kefe; Yahudiler
müzehheb kemhâ	tâkî 400-1.000 akçe	(?), Yahudiler
Ermeni işi altınlı kemhâ	katı 850	Kefe
Amasya kemhâsı	katı 600-700	Amasya
kenterî	katı 500	?
dârâyî (bir tür tafta)	parçası 300-400	(?) Yahudi
pişûrî kemhâ	parçası 350-500	Bursa, Amasya, İstanbul, İstanbul, Kefe; Yahudiler
basit kadife	tâkî 350-500	Kastamonu, İstanbul; Yahudiler
müzehheb kadife	katı 500-2.000	Amasya
münakkaş kadife	katı 1.400	Amasya
vale	topu 1.400	?
Halep, Bursa ve Yezd Metonu	katı 375	Bursa, Gördes, İloşo; Tatarlar
atlas	tâkî 400-1.000	Amasya; Tatar
yekta ve duhezârî tafta	topu 1.250	?

Yukarıdaki tablodan Kefe’ye Bursa, İstanbul, Amasya ve Ankara’dan çok çeşitli ipekli ihraç edildiği görülmektedir. Bursa başta olmak üzere İstanbul, Amasya, Mardin, Diyarbakır gibi Osmanlı şerhlerinde de ipekli dokumacılığı yapılmaktaydı. Tabloda Diyarbakır ve Mardin hariç bu şehirler Kefe’ye ipekli ihraç eden şehirler arasında görülmektedir. Diğer taraftan Ankara, Sinop, Konya ve Kastamonu’dan gelen tüccar, büyük ihtimalle diğer şehirlerin ipeklilerini ihraç ediyorlardı.

¹⁵⁷ tâk: parça kumaş.

Tablodan da anlaşılacağı üzere yapılan ipek-ipekli ticareti Osmanlı tüccarının elindeydi. Yine Kefe gümrük kayıtlarına göre 1490 yılında Kefe'ye dört ayda 75 gemi uğramıştır. Genellikle ortalama üç-beş tüccarın malını taşıyan bu ufak tekne tipi gemilerin kaptanlarının sekizi Rum, yedisi İtalyan, biri Rus, geri kalanıysa Müslüman'dı. Gemilerin çoğu İstanbul, Trabzon, Azak, Sinop ve İzmit'ten geliyordu¹⁵⁸.

XIV. yüzyıl sonlarında Azak-Astrahan yolunun önemini kaybetmesi ve ipek ticaretinin Anadolu'ya yönelmesine rağmen, Kefe'nin ipek ticaretinde transit bir üs olma konumunu kaybetmediği görülmektedir. Ancak ipek ticareti ve diğer alanlardaki nakliyenin Anadolu'ya kayması, Kefe'yi Anadolu şehirlerine kaçınılmaz bir şekilde muhtaç hale getirmiştir. Bu zorunluluk, Kefe'yi Sinop, Kastamonu, Trabzon, Bursa, Ankara, Amasya, Konya, Merzifon, Kayseri gibi Anadolu şehirlerine kopmaz bağlarla bağlamıştır. Kefe'nin kuzey ülkeleri ile kurmuş bulunduğu ticarî ilişkiler böylece Anadolu ile bir bütün oluşturacak şekilde gelişmiştir.

Kefe'de XIV. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmiş bir ipekli sanayiinin olduğu da vurgulanmalıdır. Ayrıca Tat İli'nin¹⁵⁹ kır kesiminde ham ipek üretimi yapılmaktaydı. Kefe mukataasının gelir kalemlerinden birisini Tamga-i Çuka, Bogasi ve Harir¹⁶⁰ oluşturuyordu. Bununla birlikte üretilen ham ipek Kefe'nin kendi ipekli sanayiinde kullanılıyordu. Ancak kendi üretim kapasitesi Kuzey Karadeniz ve Rusya'nın ipekli ihtiyacını karşılayacak boyutta değildi¹⁶¹.

¹⁵⁸ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s.136.

¹⁵⁹ Kırım Yarımadası'nda Mânkub, Soğdak, İnkirman ve Balıklığo ve Kefe bünyesindeki köyleri içine alan bölge. Öztürk, *a.g.e.*, s.7.

¹⁶⁰ 1520 yılında Kefe'nin mukataa gelirlerinin toplamı 3.478.695 Osmanî akçeydi. Bunun içinde resm-i harir "Mukataa-i Tamga-i hizem (?) ve çuka ve bogasi ve resm-i harir ve mukataa-ı zemin hanehâ ve zemin-i dekâkin" adı altında görülmektedir. Bu mukataanın 1520'de değeri ise 100.000 Osmanî akçeydi. Bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 348.

¹⁶¹ Öztürk, *a.g.e.*, s.483.

IV. İran İpek Yolu Güzergâhı ve Kervanların İşleyişi

A. İran İpek Yolu Güzergâhı

Mâzenderan, Gilân ve Şirvan'da üretilen İran ham ipeği, önce Tebriz'de toplanırdı. Burada pazar açılır, büyük tüccarlar ve kervanlar buralara yönelirdi. Satın alınan ipeği taşıyan kervanlar, iki önemli dağıtım merkezi olan Erzurum'a ve Halep'e doğru yola çıkarlardı. Trabzon-İstanbul deniz yolunun kullanıldığı da olurdu. Anadolu'da takip edilen güzergâha gelince; İlhanlılar döneminde kervanlar Erzurum, Erzincan, Sivas yoluyla Konya'ya ve İstanbul'a ulaşırdı¹⁶². Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra daha kısa olan bir güzergâh izlenmeye başlandı: Bu güzergâhta Tebriz'den Sa'd çukuru¹⁶³ (Aras vadisi) üzerinden Erzurum-Erzincan-Tokat yoluyla Amasya'ya geliniyor, Amasya'da da biri kuzeyden Kastamonu-Bolu diğeri güneyden Çorum-Ankara yolu izlenerek Bursa'ya ulaşılyordu¹⁶⁴. İpek kervanları Tebriz'den Halep'e ise Erzurum yoluyla ve Fırat vadisi boyunca ya da daha çok Van-Bitlis-Diyarbakir-Urfa-Birecik yoluyla gelir¹⁶⁵, buradan da İskenderun-Adana-Karaman-Konya-Akşehir-Kütahya yoluyla Bursa'ya ulaşırlardı. Bursa'dan sonra İran ham ipeğinin ihracı için Bursa-Mudanya-Pera ya da Bursa-Sakız yolu izleniyordu¹⁶⁶.

Bu rotalar tesadüfî değildi. Uzun mesafe ticaretinde yolcular için birinci sırada gelen "en kısa sürede hedefe ulaşmak" değil, "güvenlik içinde, manevî ve maddî bir kayba uğramadan yolculuk etmek"ti. Bu nedenle yolcular arazinin geçişe en uygun yerlerini izliyorlar, uçurumlar, dağ geçitleri gibi tehlikeli yerlerin mümkün olduğunca uzağından geçiyorlardı. Rotalar bu şekilde, yani deneyimlerle ortaya çıkmıştı.

Güzergâhlara etki eden dış faktörler de vardır. Osmanlı sultanlarının önemli ticaret yollarını başkentlerine (önce Bursa'ya sonra da İstanbul'a) yöneltmek için özel çaba sarf ettikleri söylenebilir. Sultanlar ve üst düzey devlet görevlileri, ana yollarda

¹⁶² İnalçık, "İpek (Osmanlı Devleti)", s.363. İlhanlılar döneminde İran-Anadolu arasında kullanılan güzergâhlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cahen, a.g.e., s.301; Erdem, a.g.m., s. 61.

¹⁶³ Merkezi Revan (Erivan) olan eyalettir. Bu bölgenin ismi Gürcüce "Foso-sahli"nin tercümesinden gelmektedir. Kaynaklarda Sa'd-Çuhuru ya da Sâat-Çukuru olarak geçmektedir. Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s.46 (n.62).

¹⁶⁴ İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.209.

¹⁶⁵ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.131.

¹⁶⁶ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s. 277. Bkz. Harita 2, s.154.

yolculuğun rahat ve güvenli olmasını sağlamak için vakıf olarak han ve kervansaraylar inşa ettirmiş, zâviye ve menziller kurmuşlardır. Osmanlılardan önce Selçuklular Anadolu'da birçok kervansaray inşa ettirmişlerdir¹⁶⁷. Osmanlılar bu kervansarayları korumuşlar ve sayılarını arttırmışlardır. Ayrıca bu inşa geleneğini Balkanlarda da yaygınlaştırmışlardır¹⁶⁸. Bunların dışında Osmanlılar, anayollar boyunca köprü, kuyu, çeşme, mescit ve ufak misafirhâneler gibi yapılar da inşa ettirmişlerdir.

O dönemde bugünkü anlamda polis ve jandarma kuvveti yoktu, Osmanlılar döneminde yolların ve geçitlerin güvenliği derbendciler tarafından sağlanıyordu. Ticaret ve askerî yolların kavşak noktaları, köprüler ve nehirlerin geçit noktaları ile dağların geçit verdiği ıssız ve tehlikeli yerlerin civarında bulunan bir köy derbend hizmetine tayin edilirdi. Bu köyün mensupları yani derbendcilerin temel görevi, eşkıya gruplarıyla mücadele ve sorumlu oldukları toprakları onların zararlarından korumaktı. Derbendciler, bu hizmetleri karşılığında avârız-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf kabul ediliyorlardı¹⁶⁹. Yol ağının kullanılabilirliğinin aksamaması yol inşa ve bakımını da gerektiriyordu. Bunun için devlet tarafından köprücü ve su yolcu kadrolar sağlanmıştı¹⁷⁰. Ayrıca derbendcilerin görevleri arasında yolların inşa, muhafaza ve tamir işlerinde çalışmak da vardı.

Yine de Osmanlılar devrinde, savaş zamanları ordunun kolayca geçmesini sağlamak için yapılan yol inşaatı ve eski yolların tamiri faaliyeti hariç, yol inşa faaliyeti küçük çapta olmuştur. İstanbul'dan Erzurum'a oradan İran'a ve Kafkas yönlerine giden ana yollar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı seferler dolayısıyla daima orduların üzerinden geçtiği ana caddeler oldukları için diğer ikinci derecedeki yollara göre daha bakımlı ve düzgündüler. Bu yolların aynı zamanda hac ve ticaret yolu olarak kullanıldığı düşünülürse, hükümetin bu yolların bakımı ve tamiri için yolun geçtiği

¹⁶⁷ Selçuklu sultanları Anadolu'da her 30-40 km. uzaklıkta bir kervansaray inşa ettirmişlerdir. Bkz. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s.471

¹⁶⁸ Koloğlu, Orhan, "Ulaşım ve Haberleşme", Osmanlı Uygarlığı, Haz. Halil İnalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.444.

¹⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtının nitelikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1990, s.1-33.

¹⁷⁰ Koloğlu, a.g.m., s. 444.

eyalet ve sancağın idarecilerine bu konuda daima emirler verdiği tahmin edilmektedir¹⁷¹.

Güzergâhlara etki eden dış faktörler arasında geçtikleri devletin koyduğu sınırlamalar da sayılmalıdır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı öncesinde İran'a karşı uyguladığı ticarî ablukanın istediği sonuca ulaşmamasında çoğu tüccarın, yasak nedeniyle Halep ve İskenderun yolunu kullanmaya ağırlık vermesi etkili olmuştur¹⁷². Bunun dışında eşkiyadan kaçmak gibi gümrük ve mizan resmi vermekten kaçmak isteğiyle de tüccarların alternatif yollara başvurdıkları görülmekteydi. Örneğin, Gümrük mukataalarının toplanmasının güvence altına alınması için, Osmanlı topraklarına Van'ın güneyindeki yollardan giren bütün kervanlar yüklerini açmadan doğru Diyarbakır'a gelmek zorundaydılar. Bu vergiyi ödemekten kaçan kervanlar, başkentin Hakkari beyi gibi bazı yerel idareciler üzerindeki denetiminin gevşek olmasından da yararlanarak, resmi gümrük kapılarına uğramamayı başarabiliyordu. Ayrıca tüccarlar mallarını Birecik'teki iskelelere getirip resmi gümrük kapıları olmayan Fırat yoluyla Bağdat'a gitmekte olduklarını öne sürebiliyorlardı¹⁷³. Bursa mîzânına uğramadan, farklı güzergâhlar takip eden tacirler de vardı. 1570 tarihinde bir tâcirin, "*Bursa mîzânına resmi lâzım olan harîrini kaçurub*" İzmir'e götürdüğü tespit edilmişti¹⁷⁴. Bu tâcir büyük olasılıkla Diyarbakır'dan sonra güneyden devam ederek Ankara-Turgud-Alaşehir yolunu takip etmişti¹⁷⁵.

Son olarak burada tek yönlü bir ipek ticaretinden söz edilmemektedir. Osmanlı tâcirleri de, bizzat kendileri ya da vekilleri aracılığıyla, doğrudan doğruya İran'dan ipek alıyorlardı. Bu dönemde Doğuya giden Osmanlı tâciri çoktu. İran'a giderken yanlarında satmak üzere çeşitli mallar da götürmekteydiler. Örneğin; 1519 tarihinde Bitlisli Hoca

¹⁷¹ Orhonlu, a.g.e., s.70.

¹⁷² İnalçık, "Harir", s.213.

¹⁷³ Faroqi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, s.64.

¹⁷⁴ BŞS, A 169/ 33 a. Bilindiği üzere XVII. yüzyılda İzmir ipek pazarı olma konusunda Halep'in ve Bursa'nın önüne geçmiştir. Bu gelişmede Bursa'da alınan resimlerden kaçmak isteyen tüccarın alternatif bir pazar olarak İzmir'e yönelmesi etkili olmuştur. Ancak İzmir'in bir ipek pazarı olarak Bursa ve Halep'in önüne geçmesi XVII. yüzyılda söz konusu olmuştur. 1570'lerde İzmir, önemli bir nüfus ve ticaret merkezi olmayıp, Halep, Bursa ve İskenderiye antrepolarının çok gerisindeydi. İzmir'in bir ipek pazarı olarak yükselişi XVII. yüzyılda söz konusu olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s.48.

¹⁷⁵ Dalsar, a.g.e., s.179 (Vesika 58).

Hasan bir miktar yün ve kürk ile nakit akçeden oluşan yüklü bir sermaye vererek Hamza ve Hızır adlı iki kişiyi ipek almak üzere İran'a yollamıştı¹⁷⁶. Diğer taraftan İranlı ve Türk tâcirler Bursa'dan Rumeli'ne de geçiyorlardı. Venedik ve Ancona gibi ticarî merkezlerde ticarî hayatın aktif bir elemanıydılar ve oralarda Müslüman tüccar kolonileri yerleşmişti¹⁷⁷.

B. Kervanların İşleyişi

1. Kervan

Farsça *kârbân* kelimesinden gelen “kervân” kelimesi, eskiden kara nakliyatını yapan katar, kafilе yerine kullanılan bir terimdir¹⁷⁸. Osmanlı dönemindeki kervanların en büyükleri senede bir kere Şam'dan ve Mısır'dan eşya ve hacı götüren Hicaz kervanlarıydı. Şam kervanı mal ve eşya ile birlikte yetmiş bin kişi, Mısır kervanı kırk-elli bin kişi taşırdı. Hind ve İran kervanları ise yalnız mal taşırlardı. Hind kervanları Afganistan ve İsfahan yolunu takip ederek Bağdat'a ve oradan da Halep'e gelirlerdi. İran kervanları ise yukarıda bahsedildiği üzere; kuzeyden Erzurum'a ve güneyden Halep'e yönelerek Halep, İskenderiye, Bursa gibi ticaret merkezlerine mal götürüp, bu yolculuk sırasında aldıkları Türkiye ve Avrupa mallarını yüklenerek geldikleri yollardan dönerlerdi. Rumeli'nde ve Balkanlarda da taşımacılık kısmen kervanlarla yapılmaktaydı¹⁷⁹.

Kervanların toplanmaları ve hareket zamanları belirli kurallara bağlıydı. İstendiği zaman yola çıkılması ya da yeni bir girişimle yeni bir kervan oluşturulması olağan değildi¹⁸⁰. Örneğin XVI. yüzyıl ortalarında Bursa'da kervanların gece yola

¹⁷⁶ BŞS, A 32/28 b. 4 Şaban 927 tarihli bu belgeye göre Bitlisli Hoca Hasan, Hamza b. Pir Ahmed ve kul Hızır'ı (köle) “132.000 *nukud* akçe ve 13.500 akçeye tuta (değerinde) 30 *bestukrince* çuka ve 25900 akçeye tuta 700 *Eşrefi* ve 8000 akçeye tuta yarım çift kaffa ve naffa kürk virüb cem'an 179.000 akçe sermaye virüb” İran'a ticarete göndermişti. Hamza ve Hızır da “*diyâr-ı Acem'den*” 13 himl harif almışlardı (1 himl (at yükü)= 150-200 kg.dır).

¹⁷⁷ Turan, Şerafettin, “Venedik'te Türk Ticaret Merkezi” *Belleten*, Sa: 126 (XXXII), s 257-273. Ayrıca bkz. İncalcık, Halil, “Devlet-Toplum-Düşünce”, *Osmanlı Uygarlığı*, Haz. Halil İncalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.189.

¹⁷⁸ Pakalın, a.g.e., C.2, s.243.

¹⁷⁹ Pakalın, a.g.e., C.2, s. 244.

¹⁸⁰ Ortaylı, a.g.m., s.183.

çıkmalarının yasak olduğu ve gitmeden önce mizân emini ve Hâssa Hârc Emîninden izin almaları gerektiği bilinmektedir¹⁸¹.

Yolculuk sırasında da kervanlar, yazın sıcağdan kaçınmak, öteki mevsimlerde ise konaklanması gereken yere gündüz varmak için, gündüzden çok gece yol alırlardı¹⁸². Kervanlar bir günde (bir konaklık mesafe) 30-50 km. yol gidiyorlardı¹⁸³. Bu mesafe, arazi, hava koşulları vb. etkenlere göre değişiyordu.

Kervanı oluşturan kişiler aralarından birini “kervan başı” (kervancıbaşı /kafile reisi/ kervan-keş) seçiyorlardı. Dolayısıyla bu kişi (çoğunlukla) aynı zamanda bir tâcirdi. Kervan başı, kervanın konup göçüşlerini ayarlayan ve yolculuk sırasında çıkabilecek anlaşmazlıkları kervandaki ileri gelen tacirlerin de katılımıyla çözümleyen, konak yerinde güvenlik önlemlerini alan ve kafilenin masraflarıyla ilgilenen kimseydi. Genellikle de bir veya iki yardımcısı bulunurdu¹⁸⁴. Kervan başılar üzerlerine aldıkları görevler ve yolda çıkan masraflar için, kervan mensuplarından taşıdıkları yük başına bir meblağ alıyordu¹⁸⁵. Yoldaki harcamalardan artanı onun ücreti olarak kalıyordu. Kervan başıların beratla tayin edildiği de (bu özellikle Hac kervanları için geçerliydi) görülmektedir¹⁸⁶.

1632’de Bolu-Amasya-Erzurum-Erivan yolunu izleyerek kervanla İran’a giden Fransız seyyah Tavernier’nin¹⁸⁷ kervan başılık görevi hakkındaki gözlemleri şöyledir: *“Bu göreve özenen pek olmaz; çünkü bazı haklarından vazgeçmek zorunda kalır; ne şekilde davranırsa davranırsın hep dürüst olmadığından şüphelenilir. Kervanda Türk tâcirler çoğunlukta ise, Türklerden bir başkan seçilir; şayet Ermeniler Türklerden çok ise, kervancıbaşı Ermeni olur”*. Bu göreve pek istekli çıkmamasında, kervanların

¹⁸¹ BK, C. III, s.106.

¹⁸² Tavernier, J.B., XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyâhat, Çev. Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s.68.

¹⁸³ Pakalın kervanların bir günde aldıkları mesafenin 32-33 mil (yaklaşık 51-53 km) olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte iki menzil (konak) arası mesafe genellikle 30-40 km. olarak belirtilmektedir. Pakalın, a.g.e., C. 2, s.244. Krş. Müderrisoğlu, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri”, Türkler, C.10, Ankara 2002, s.920.

¹⁸⁴ Orhonlu, a.g.m., s. 144.

¹⁸⁵ Sahillioğlu, Halil, “Bir Tüccar Kervanı”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sa:9, 1968, s.66.

¹⁸⁶ Bertrandon de La Broquière’in Denizaşırı Seyahati, s.145.

¹⁸⁷ Jean Baptiste Tavernier (1605-1689) 1632’den 1668’ kadar Türkiye, İran ve Hindistan arasında seyahatler yapmış, ayrıca bu ülkelerde ticaretle de uğraşmıştır.

genellikle farklı ülkelerden ve dinlerden çok sayıda kişiyi bir araya getirmesi de dikkate alınmalıdır. Halil Sahillioğlu'nun değerlendirmesini yaptığı 120 kişilik tüccar kervanında¹⁸⁸ İranlı ve Bağdadlı tâcirler çoğunlukta olmakla birlikte Frenk, Hint, Arap, Acem, Türk, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tâcirler vardı. Bu kadar kozmopolit bir grubun günlerce süren yol boyunca idaresi oldukça zor olmalıdır.

Kervanların ulaşım araçları ve konaklamaları konularına geçmeden önce kervan yolculuğunun (özellikle de ticarî amaçlı olanların) bugünkü anlamda bir “mal nakliyatı” olmadığı belirtilmelidir. Yani kervan yolculuğu değişmeyen şartlar altında, sabit bir mal miktarı ile belirli bir mesafenin aşılması olarak tanımlanamaz. Kervan mensupları yol boyunca yeni mallar alabiliyorlar ve yanlarındakilerden de satabiliyorlardı. Böylece kervan diğer hedefine oldukça farklı bir yük kompozisyonu ile dolayısıyla da farklı sayıda hayvanla ulaşıyordu. Bunun bir sonucu da kervanların bütün bir ülkenin üretiminin merkezler arasında dağıtımına katkıda bulunmalarıdır. Ayrıca kervan ticareti, uzak mesafe ve uzun zamana yönelik bir ticaretti. Kervanlarla daha çok baharat, değerli taşlar ve kumaşlar gibi lüks mallar taşınmaktaydı. Çünkü temel ihtiyaç maddeleri bu tür bir ulaşım ile çok pahalıya gelmekteydi¹⁸⁹. Son olarak kervan ticareti, diğer bir deyişle uzak mesafe ticareti “deve ile ulaşım” dayanmaktaydı.

2. Ulaşım Aracı Olarak Yararlanılan Hayvanlar

Kervanlar at, deve ve katırlara dayanıyordu. Her zaman ve zor koşullarda yük taşıyabilen develer, kervanlar için idealdi. Bir deve ortalama 250 kilo civarında, yani bir at veya katırın en az iki katı kadar bir yükü, nispeten düşük bir maliyetle taşıyabiliyordu¹⁹⁰. Ayrıca Türkmenlerin tek hörgüçlü Arap develeriyle çift hörgüçlü Orta Asya develerini (Baktriane) çiftleştirerek ürettikleri melez develer, Anadolu'nun

¹⁸⁸ Sahillioğlu, Halil, a.g.m., s.69. Bağdat'tan kalkmış olan bu kervan 2 Mayıs 1610 tarihinde 942,5 yükle Halep'e girmiştir. Kervan başının Bağdatlı olması Tavernier'nin kervan başının seçilmesinde kervan mensupları arasındaki dağılımın etkili olduğu gözlemini desteklemektedir.

¹⁸⁹ Ortaylı, İlber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, SBF Dergisi, XXVIII, 1973, s.186-188.

¹⁹⁰ İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih 1, s.77. Bir devenin taşıyabileceği yük miktarında iklimin önemli etkisi vardı. Orhonlu, Tebriz-Bursa-İstanbul üzerinde işletilen develerin Hindistan gibi sıcak ülkelere göre %60 daha fazla taşıyabildiklerini belirtmiştir. Orhonlu, Cengiz, “Kervan ve Kervan Yolları”, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, Der.Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, s.141.

çetin arazisiyle soğuk ve yağışlı iklimine çok uygundu¹⁹¹. Tebriz ile İstanbul arasındaki kervan trafiğinde kullanılan bu develer tek hörgüçlü Arap devesine göre daha fazla yük taşıyabiliyorlardı¹⁹². Bununla birlikte deve yavaş yavaş yürürken kullanışsız bir binek hayvanı olduğundan yolcular, yüklerini taşıttıkları develerin yanında, kendileri için de daha hızlı olan at, katır veya eşek kiralityorlar ya da satın alıyorlardı¹⁹³.

Develerin kiralınması belirli bir şekilde oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda kara ulaşımı Anadolu göçebelerinin tekelindeydi. Bu her çeşit ağır yükün taşındığı deve ile taşımacılık için de aynıydı¹⁹⁴. Genellikle göçebe ve yarı göçebe deve sürücülerinin oluşturduğu grupların başında başkanlar vardı. Tâcirlerle anlaşarak develeri kiralayanlar da bu başkanlardı ve bu kiralama işlemi genellikle hanlarda oluyordu. Develer belirli mesafeler için kiralınıyordu. Bu nedenle tâcirlerin yolculuk sırasında tekrar tekrar deve kiralamaları gerekebiliyordu¹⁹⁵. Develerin tüm yolculuk için değil de yolculuğun belirli bir kısmı için kiralınmaları, dönüş yolculuğunda deve sürücülerinin onların hizmetine ihtiyaç duyan başka tâcirler bulmalarını da sağlıyordu. Kervanların kalktığı ve geçtiği önemli bir merkez olarak Bursa'da da deveciler bulunmaktaydı. Deveciler ve Cemalân mahallelerinin varlığı ve yine Deveciler adıyla bir mezarlığın olması da buna işaret etmektedir¹⁹⁶. Bu semtlerde tüccar kervanlarına taşıyıcı olarak katılan deve sürücülerini ikamet etmekteydi. Bu ayrıca tüm deve sürücülerinin göçebe olmadıklarını da göstermektedir.

¹⁹¹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih* 1, s. 77.

¹⁹² Tavernier, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹³ Tavernier, *a.g.e.*, s. 68. 1432 yılında Şam'da Mekke'den dönen hacıların ve tüccarların bulunduğu 3000 develik bir kervana katılan Broquié de bu yolculuk sırasında Şam'da satın aldığı ata binmiştir. Ayrıca Broquié'inki dışında da kervanda bir çok atlar bulunuyordu. Bkz. Bertrandon de La Broquié'in *Denizafarı Seyahati*, s. 147, 153.

¹⁹⁴ Gerek Toroslar bölgesindeki, gerekse Batı Anadolu'daki deve sürücülerini ya Türkmen ya da "göçmen Arap" tılar. İnalçık, *a.g.e.*, s. 78. Anadolu'daki Arap deveciler için ayrıca bkz. İnalçık, Halil, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Essays in the Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 393-400. Deveciler aşiretlere mensuptular. Kiralanan develer de Faroqi'nin tespitlerine göre bu aşiretlere aitti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faroqi, Suraiya, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, s. 526.

¹⁹⁵ Faroqi, *a.g.m.*, s. 526.

¹⁹⁶ Sevim, Sezai, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşimleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s. 155.

Kervan mensuplarının taşıma masrafları hakkındaki bilgiler ise sınırlıdır. XV. yüzyıl sonunda bir at, Tebriz-Bursa-Bursa-Tebriz yolculuğu için 400 akçaya (yaklaşık 9 dükaya) kiralanmaktaydı¹⁹⁷. 13 Eylül 1587 (10 Şevval 995) tarihli bir belgeden de Bursa'da bu tarihte deve fiyatlarının 2500-3150 akçe civarında olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁸. İngiliz tâcir Newbery de XVI. yüzyıl sonlarında İran ipek yolunda taşıma masrafları hakkında değerli bilgiler vermiştir. Newbery 1581-82'de Levant'a ve Doğu Avrupa'ya uzanan yolculuğunun bir parçası olarak Keşan-Bursa yolunu izlemiştir. Bu yolculuk Tebriz, Erivan, Erzurum, Erzincan ve Tokat'taki kısa duraklamalarla birlikte 79 gün sürmüştür. Steensgaard'ın Newbery'nin yazdıklarına dayanarak yaptığı hesaplamalara göre; 1580'lerin başında bu yolculuğun toplam taşıma masrafı her deve yükü başına aşağı yukarı 30-35 kuruştur¹⁹⁹ (3120-3640 akçe)²⁰⁰. 1581'de Bursa'da bir lidre ipeğin fiyatı 135-150 akçeydi²⁰¹. Bu durumda bir yük ipeğin fiyatı da (bir yük= 405 lidre) 54.675-60.750 akçeydi. Sonuç olarak ipek gibi değerli bir malın (bir yükünün) 1580'lerin başında Bursa'ya kadarki taşıma masrafları malın satış fiyatının %6'sından fazla değildi.

Newbery yolculuk sırasında taşıma için yaptıkları dışında başka ödemeler de yapmıştır. Bunlar kervan yolculuğunun masrafları, dolayısıyla bunlar içinde taşıma masraflarının oranı hakkında genel bir fikir vermektedir. Newbery, Keşan ve Tebriz arasında önemsiz miktarda bir "koruma parası" ödemiştir (dört kez her yük için bir kasbek²⁰²). Diğer taraftan Tebriz'de 12 şâhî ve 2 bisteg (yaklaşık 104 akçe) "haraç" ödemek zorunda kalmıştır. Bir de 10 şâhî (80 akçe) kadar da "geçiş parası" ödemiştir. Görünüşe göre bunlar onun getirdiği malın miktar ve değeri ile bağlantılı olmayan, daha çok güvenli ve sorunsuz bir yolculuk yapmak için yaptığı harcamalardır. Erivan'da vergi olarak her ipek yükü için 7-8 kuruş (728-832 akçe) ödemiştir. Eçmiadzin'de 22

¹⁹⁷ Bkz. İncalcık, Halil, "Harir", EI², C.3, s.212.

¹⁹⁸ BŞS, A 144/10 a.

¹⁹⁹ Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1973, s.31-33.

²⁰⁰ 13 şâhî = 1 kuruştur (piastredir). 30-35 kuruş= 390-455 şâhî eder. Bkz. Steensgaard, a.g.e., 31. "Şâhînin" (Osmanlı gümüş sikkesi) 1580'lerde kur değeri 7-8 akçeydi. Bkz. Pamuk, *Paranın Tarihi*, 112. Dolayısıyla bu taşıma masrafının (8 akçe üzerinden) 3120-3640 akçe arasında değiştiği sonucuna varılabilir.

²⁰¹ İncalcık, "Harir", s.213.

²⁰² 1 şâhînin 1/10'i.

şâhî (176 akçe) rüşvet vermek zorunda kalmıştır. İran-Osmanlı sınırına doğru Erzurum'a geçmeyenlerden taşıdıkları malın cinsine göre %5 vergi alınıyordu. Erzurum'dan sonra ise yine bazı önemsiz koruma vergileri ödemiştir. Bunlar derbendcilerin aldığı "geçit akçaları" olmalıdır²⁰³. Bursa'da ise yabancı tacirler %3 vergi (gümrük) ödüyorlardı. Özetle, yukarıda bahsettiğimiz taşıma masrafları için (30-35 kuruş) 3120-3640 akçe, kişisel ödemeler için 65 şâhî (520 akçe), 7-8 kuruş (728-832 akçe) ihracat vergileri için , muhtemelen Osmanlı sınırında da (mallara göre) %5 ve son olarak da Bursa'da %3 vergi ödeniyordu²⁰⁴. Yine de ipeğin Levant pazarlarında İran'daki alış fiyatının neredeyse iki katı fiyata satıldığı düşünülürse²⁰⁵ taşıma ve diğer yol masraflarından geriye oldukça önemli bir kâr kaldığı görülmektedir.

3. Konaklama

Kervanlar özellikle güvenlik açısından han-kervansaraylarda konaklamayı tercih ediyorlardı. Kervansaraylar, eşkıyalara karşı sağlam kale gibi binalardı. Fakat her konakta kervansaray yoktu. Dışarıda konaklamak gerektiğinde, su kenarları tercih ediliyor ve çadırları olan yolcular çadırlarda olmayanlar ise ağaç altlarında açıkta dinleniyorlardı²⁰⁶. Tavernier bazı fakir yolcuların konaklama sırasında nöbet tuttuklarından da bahsetmektedir. Kalkış için belirlenen saat yaklaştığında bu bekçiler önce kervan başını sonra da onun talimatıyla diğer kervan mensuplarını hazırlanmaları için uyarıyorlardı²⁰⁷.

Kervansarayda konaklamanın ise bazı kuralları vardı. Eşyalar ve hayvanlar yerleştirildikten sonra kervansarayın gece kapıları kapanır ve sabahleyin herkes hayvanının ve malının çalınmadığına emin olduktan sonra kapılar açılırdı. Eğer birinin

²⁰³ Orhonlu, a.g.e., s.49.

²⁰⁴ Steensgaard, a.g.e., s.32.

²⁰⁵ Steensgaard, a.g.e., s.33. İran'daki alış fiyatları hakkında daha ayrıntılı verilere ulaşamadığından ve yollarda ödenen "koruma paralarının", "geçit akçelerinin", "rüşvetlerin" ve "kervan başının ücretinin" (Newbery'nin masrafları arasında kervan başının ücretinden bahsedilmemektedir) her zaman aynı miktarda olamayacağı, bunların dışında da masrafların çıkabileceği ya da bazı kervansaraylarda bedava konaklama gibi maliyeti azaltıcı etkenlerin olabileceği hesaba katılırsa kervanla İran ipek yolu güzergâhında ipek taşıyan bir tâcirin yol masrafları hakkındaki hesapların tahminlerle sınırlı kalacağı dikkate alınmalıdır.

²⁰⁶ Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, s.147, 154.

²⁰⁷ Tavernier, a.g.e., s.70. Broquière de seyahatnâmesinde benzer bir uygulamayı anlatmıştır. Bkz. Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, s.156.

eksliği varsa, henüz kervansaraydan çıkan olmadığından herkesin eşyası aranırdı. Kervansaraydaki hırsızlık ve soygun olaylarından devlet adına, kervansaray amiri sorumluydu²⁰⁸. Diğer bir deyişle bir tazminat sistemi vardı. Bir diğer sınırlama ise konaklama süresiyle ilgiliydi. Kervansaraylar, genellikle yalnız üç gün parasız yemek ve oda verirdi. Daha sonra yolcuların gitmesi gerekirdi²⁰⁹.

Kervansarayda konfor hakkındaki bilgiler de oldukça sınırlıdır. Tavernier İran ipek yolu güzergâhındaki kervansaraylardaki olanaklar hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: *“Kervansaraylar, Doğuluların lokantalı otelleridir. Dörtgen biçimindeki bu yapılar genellikle bir katlıdır, nadiren iki katlı olanlarına rastlanır. Büyük bir kapıdan avluya girilir. Öteki üç tarafın hepsinin ortasında seçkin kişiler için birer salon veya büyük birer oda vardır. Bu salonların yanlarında diğer yolcuların kaldığı küçük küçük odacıklar bulunur. Arka taraflarında ahırlar yer alır....Ne yazık ki İstanbul'dan itibaren İran'a kadar, kervansaraylar dayalı döşeli değildir; size çırılçıplak odalar verirler; döşek temin etmek, yemek yapmak size aittir. Kapıcıdan veya komşu köylerdeki köylülerden, oldukça ucuza mevsime göre yiyecek alırsınız.”* XVII. yüzyıl ortalarına ait bu gözlemlerin XVI. hatta XV. yüzyıl için ne kadar doğru olduğu bilinmemektedir. Bunun için elimizdeki bilgiler yeterli değildir. 1432 tarihinde hacılardan ve tâcirlerden oluşan bir kervanla Şam'dan Bursa'ya gelen Bertrandon de La Broquière'in de bu konuda anlattıkları sınırlıdır. Yalnız, Kütahya'da kaldığı kervansarayda arpa ve saman bulduklarından, burada bütün yolcuların ve hayvanların birlikte uyuduklarından ve kervansarayda tek bir hizmetli olduğundan ancak ona da istenileni yaptırmak için bazı ödüller vermek gerektiğinden bahsetmiştir²¹⁰.

4. Riskler

Kervan yolculuğu oldukça riskliydi. Aylarca yol gitmek, iklimin şartlarına, yolun bütün tehlikelerine karşı dayanmak yıpratıcıydı. Bu yolculuklar sırasında ölenlerin olması normaldi denilebilir. Yukarıda da bahsi geçen Bağdat-Halep yolunu

²⁰⁸ Ortaylı, a.g.m., s.183.

²⁰⁹ İnalçık, a.g.e., s.154. Tavernier'nin gözlemlerine göre köylerde oda kiralamak için hiçbir ödeme yapılmıyordu. Şehirlerde ise odalar parayla tutuluyordu. Ancak bu ücret göstermelik yani oldukça az bir ücretti. Bkz. Tavernier, a.g.e., s.67.

²¹⁰ Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, s.196.

1610 tarihinde gelmiş olan kervanda 120 kişiden (en az) 7'si ölmüştü. Ölenler sıradan kişiler değil, varlıklı tâcirlerdi²¹¹.

Osmanlı hukukuna göre; mirasçısı veya atanmış bir vârisi olmayan kimsenin mirasçısı hazineydi²¹². Yabancıların ülkelerindeki vârislerine miraslarının intikal ettirilebilmesi ise uzun mücadeleler sonuncunda mümkün oluyordu. Örneğin 1519 tarihinde Acem Hoca Dost Ahmed, ölen kardeşinin el konulan ipeğinin (720 lidre tilânî harîr) parasını (36.000 akçe) alabilmek için İstanbul'a kadar gitmiştir. Şahitler göstererek mirasçı olduğunu ispat etmesi ve kadıaskerden hüccet alması gerekmiştir. Merkezden Bursa'ya konuyla ilgili ferman gönderilmiş ve elinde hüccetle Bursa'ya gelen Hoca Dost Ahmed ancak bundan sonra Hâssa Hârc Emîninden²¹³ parasını tahsil edebilmiştir²¹⁴.

Aslında bu riskler bir kısım büyük tâcirlerin (o dönemdeki deyimle Hocaların) mal almak ya da satmak için başka ülkelere neden kendileri yerine vekillerini gönderdiklerini de açıklamaktadır. Gerçi birine (bu kişi sadık bir köle ya da kardeş bile olsa) yüklü bir sermaye verip kontrol edemeyeceği kadar uzak bir yere yollamak da bir tâcir için oldukça riskli bir yatırımdı. Ayrıca vekil de ölebilirdi. Bu da olmayan bir durum değildi²¹⁵.

Riskler bunlarla sınırlı kalmıyordu. Tâcirlerin kervansaraylarda malları çalınabiliyor²¹⁶, sürgün edilebiliyorlar, mallarına el konulabiliyor, yollarda eşkıyalara denk gelinebiliyordu. Eşkıya saldırıları özellikle XVII. yüzyılda kervan ticareti için önemli bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan buhranların neden olduğu karışıklıklar köy ve şehir yaşamını olduğu gibi yollardaki güvenliği de etkilemiştir. Bir kısım halk topraklarını

²¹¹ Sahillioğlu, a.g.m., s.66.

²¹² Bkz. Üçüncü Bölüm, s.122.

²¹³ Hâssa Hârc Emîni görevli olduğu sancaktaki mukataalardan elde edilen akçeleri mültezimlerden alıp, bu parayı merkezin verdiği emirler gereğince yerine yatırmakla görevliydi. Toplanan paranın büyük bir kısmı hazineye gönderiliyordu, bir kısmı da Hâssa Hârc Emîni tarafından saray masrafları için kullanılırdı. Bkz. Akdağ, a.g.e., C.II, s.236; Ergenç, Bursa, s.168.

²¹⁴ BŞS, A 32/110 a.

²¹⁵ 1514 (H.920) tarihli belgede, Acem Mehmed b. Şah Ali, Tokat'tan 700 lidre ibrişimini "Karakoçi oğlu Eyüb'ün vekili olan kardaşı Mehmed" ile Bursa'ya göndermiştir. Ancak Mehmed Sultan Hamında ölmüş ve ibrişime de Beytî'l-Mal-Emîni el koymuştur. Bkz. BŞS, A 24/20 a.

²¹⁶ Bertrandon de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati, s.197.

terk ederek gruplar halinde dolaşmaya başlamıştı. Böylece ortaya çıkan atlı veya yaya gruplar genellikle celâli ve saruca-sekban olarak isimlendirilmişlerdir. 1647 dolaylarında Eskişehir yakınlarındaki dağlık bölgede Kara Haydaroğulları denen bir eşkıya, İran, Şam ve İzmir'den İstanbul'a gelen kervanları basmaya koyulmuş, zorlukla durdurulabilmiştir²¹⁷. Bazen usulsüz hareket eden mütezimlerin de kervanları tehdit ettiği oluyordu. Bu gibi durumlarda tüccarın kullanabildiği tek baskı yolu asgari bir güvenlik sağlanamayan yollardan uzak durmaktı. Bu ise yalnız gümrük vergilerini değil, ipek ticaretinden ve imalatından alınan vergileri de ciddi biçimde etkilerdi. Bu şekilde merkezin dikkati çekiliyordu²¹⁸.

V. Bursa'ya Gelen Ham İpek Tüccarları

Bu kısımda daha önce farklı başlıklar altında değinilen XV. ve XVI. yüzyıllarda ham ipek tüccarları toplu bir değerlendirmeye tâbi tutulacak ve onların ticaret yöntemleri ile Bursa'da yaşadıkları hukukî sorunlar ele alınacaktır. Ancak öncelikle Osmanlı toplumunda "tüccar" kavramı ve tüccar türleri üzerinde durulacaktır. Bu konu içinde tüccarların izledikleri ticaret yöntemlerini belirleme açısından da yardımcı olacaktır.

A. Tüccar kavramı

Osmanlı toplumunda tüccar, bölgelerarası ticaretle uğraşan veya uzak yerlerden gelen malları satan büyük iş adamı demektir. Şehirde kendi yaptığı malı satan ehl-i hîrfet veya onların mallarını ikinci elden satan küçük esnaf bu kavramın dışında tutulmuştur. Tüccarlar, sattıkları mal çeşidine göre hîrfet halinde örgütlenmiş olmakla birlikte, hisbe kuraları ile bağımlı değildir. Bu ise tüccara, merkantilist Avrupa'daki kadar olmasa da, bir sermaye birikimi sağlama imkanı vermekteydi. Tüccarın köylüden ve zanaatkârdan ayrılan bu ayrıcalıklı konumunun arkasında her türlü darlığı önleyerek reayanın sıkıntıya düşmemesini sağlamayı varlığının temel nedeni sayan Orta Doğu devlet-toplum anlayışı vardır²¹⁹.

Osmanlı belgelerinde bu gibi sermaye sahibi ve uzak diyarlara seferler yapan tüccardan *hâce* ya da *hâcegi* gibi unvanlarla bahsedilmekte ve daimi ikâmet eden *mukîm*

²¹⁷ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.155.

²¹⁸ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.64-65.

²¹⁹ İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.100-101.

tüccarla kervanlara katılan *seffâr* tüccar birbirinden ayrılmaktadır. Bunun dışında Osmanlı dönemi tüccarları yaptıkları ticaretin türüne göre de gruplandırılabilirler. Buna göre başlıca üç çeşit tüccar vardır. 1. Depo eden (*hazzân*) tüccar: Bu çeşit tüccar malı, arz fazla, talep az olduğu, yani fiyatlarının düşük olduğu zaman alır; bu durum tersine dönünce, yani fiyatlar yükselince satar. Başka bir deyişle, fiyatlarda zamanla oluşan farktan yararlanır. Bu tüccar özellikle tahıl gibi mevsime bağlı maddelerin ticaretiyle uğraşır. Fiyat iniş ve çıkışlarını izler ve bulunduğu ülkenin siyasî koşullarını takip eder. 2. Seyahat eden (*rakkâd*) tüccar: Malı bir bölgeden ötekine götüren bu tüccar, bölgeler arasında fiyat farklarından yararlanır. Bu nedenle, her iki bölgedeki fiyat farklarını, yol ve gümrük giderlerini iyi hesaplamak zorundadır. 3. Techiz eden (*mucalhez*) tüccar: Mal gönderdiği yere güvenilir bir temsilci yerleştirir. Yine güvenilir kimseler aracılığıyla da ona mal gönderir. Bu temsilci malı satar, karşılığında mal alır. Kararlarında tamamen serbesttir. Her çeşit kâra da ortaktır. Bu gruplandırma sadece Osmanlılarda değil diğer İslam topluluklarında da görülmektedir²²⁰.

Tüccarların çeşitli iş ortaklıkları içine girdikleri de görülmektedir. Osmanlı toplumunda en iyi bilinen ve muhtemelen en yaygın İslâmî ortaklık şekli *mudârebedir*²²¹. Mudârebe sermayedarın parasını ya da malını, onu işletecek ve elde ettiği kârdan önceden üzerinde anlaşılmış olan bir oranı yatırımcıya geri verecek olan aracıya teslim ettiği bir sözleşmeydi. Girişimciliğin ödülü olarak aracı da kârın geri kalan kısmını alıyordu. Nakliyatta karşılaşılan beklenmedik tehlikelerden ya da başarısızlıklardan sonuçlanan zararları yatırımcı üstleniyordu²²². *Şirketü'l-vucûh* denilen bir diğer ortaklık biçiminde ise ortaya eşit sermaye ve emek koymak suretiyle ticaret yapılmakta ve elde edilen kâr eşit olarak bölüşülmekteydi²²³. Bu ortaklıklar sayesinde tek tek tüccarların faaliyetleri yanında ortaklıklar yoluyla da büyük sermayeler oluşturulabilmekte ve ticaretin boyutu büyütülebilmekteydi.

²²⁰ İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.99-100.

²²¹ Mudârebe ortaklığı *commenda* adıyla Orta Çağ Avrupasında da yaygın bir şekilde uygulanmaktaydı. Bkz. Çizakça, a.g.e., s.9.

²²² Çizakça, *İslâm Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layikel Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s.4.

²²³ Ergenç, Özer, "XVIII. yüzyıl Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Belgeler", *Belleten*, C.LII, Sayı: 203, Ankara 1988, s. 502.

B. Ham İpek Tüccarı

XV. ve XVI. yüzyıllarda hem iç ticarete hem de dünya ticaretinde önemli bir merkez olan Bursa'ya İstanbul, Tokat, Kayseri, Konya, Kemah gibi diğer Osmanlı şehirlerinden gelen tüccarlar olduğu gibi Hindistan, Mısır, Suriye, İran ve İtalya'dan da birçok tüccar geliyordu.

XV. yüzyılda Bursa'ya getirilen ham ipeğin neredeyse tamamını Acem tüccarı getiriyordu. Bunlar içinde de İran'ın kuzeyinden gelen Azerîler önemli bir çoğunluktu²²⁴. Bir kısım Osmanlı tüccarı, daha az mîzân vergisi ödemek ya da bölgelerarası fiyat farklarından yararlanmak için, ipeği Acem tüccarından Tokat ve Halep'te alıp Bursa'ya getiriyordu²²⁵.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren bu durumda bazı değişiklikler oldu. Özellikle ipek yasağının kaldırıldığı 1520'lerden başlayarak Osmanlı tüccarı giderek artan oranda bizzat İran'dan ipek taşımaya başladı ve Ermenilerin bu ticarete etkinlikleri arttı. Bununla birlikte İran ipeğinin ihracında rol almaları XIII. yüzyıla kadar götürülen Ermeni tüccarların asıl yükselişleri Şah Abbas'ın (1588-1629) dönemindedir. Şah Abbas Osmanlı-İran savaşlarından zarar gören Culfa ve civarındaki ileri gelen Ermeni ailelerini İran başkenti İsfahan'a yerleştirmiş (Gilân ve Mazenderan'a yerleştirdiklerinin dışında) ve onlara ipek ticaretine teşvik etmek için vergilerde indirim ve ipek satın almaları için sermaye verilmesi gibi bazı ekonomik ayrıcalıklar ile başkan seçme ve İran mahkemelerine bağlı olmayan özel hakimlere sahip olma gibi haklar tanımıştır²²⁶. Zamanla İran ipeğinin ihracında "şahın ajanları" olarak tanınan Ermeniler özellikle XVII. yüzyılda İran ekonomik hayatında vazgeçilmez bir güç haline gelmişlerdir.

Osmanlı nüfusu içindeki gayr-i müslimler özellikle de Yahudiler Bursa ipek/ipekli pazarının en aktif alıcılardandılar ve ipek ticaretinin yanında baharat ve yünlü ticaretine de katılıyorlardı. XV. yüzyılda bunların çoğu İstanbul'dan gelen tüccarlardı²²⁷. XVI. yüzyılda ise Bursa'da yerleşmiş olanlarına da rastlanmaktadır. Bursa Kadı Sicillerinden ipek/ipekli ticaretiyle uğraşan Yahudilerin genellikle

²²⁴ Bkz. İkinci Bölüm, s.49-52 (Bursa İpek Pazarı).

²²⁵ Bu durum Bursa'da ham ipek satan Tokatlı tüccarların konu edildiği mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bkz. BŞS, A 32/90 b, 104 a; BŞS, A 30/229 a.

²²⁶ Ferrier, a.g.m., s.39; Tavernier, a.g.e., s.38.

²²⁷ İnalçık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1400-1500", s.521-522.

Kuruçeşme mahallesinde oturdukları anlaşılmaktadır²²⁸. Yahudiler ipekten ve ipeklilerden alınan vergilerin toplanmasında da rol alıyorlardı. Özellikle XVI. yüzyılda mîzân-ı harîr, gümrük, damga-i akmişe mukataalarının genellikle Yahudiler tarafından tutuldukları görülmektedir.

Yukarıdakilerin dışında ipek ticaretinde etkin bir grup olarak köleler ve atıklar (azat edilmiş köleler) de eklenmelidir. Bu grup daha çok bir tüccarların temsilcisi ya da yardımcısı olarak ipek ticaretinde yer almıştır²²⁹. Bizzat ipek ticareti yapan atıkların olduğu da düşünülebilir. Bu onların tam olarak köle olduklarını göstermese de, sicillerde rastlanan bir kısım ipek tüccarı “Abdullah” adını taşımaktadırlar²³⁰.

Faroqhi, Bursa’ya gelen İran’dan ve İtalya’dan gelen tüccarın ev sahibi tüccar çevresiyle ilişkilerinin bireysel kaldığını yani ticaret ortamının etkisiyle yerli-yabancı tüccar gruplaşmalarının olmadığını belirtmektedir²³¹. Bu araştırmada da belgelerde bu şekilde gruplaşmalara rastlanmamıştır. Ancak her tüccarın kendi memleketinden olanlarla dolaşma-konaklama eğiliminde olduğu söylenebilir²³². Bunun dışında başvurulmuş ticaret yöntemleri olarak ipek alış verişlerinde en çok vâdeli satışa başvurulduğu görülmektedir. Yani satışlar belirli bir süre sonra ödenmek üzere yapılıyordu. Gerek satış gerekse ödeme ve ödemenin ertelenmesi süreçlerinde kadından hüccet alınıyordu. Ayrıca ham ipek tüccarı da yukarıda bahsedilen *hazzan* tüccar gibi hareket ediyordu. Bursa ham ipek pazarında büyük bir rekabet söz konusuydu. Piyasada ipek azaldığında fiyatlar birden yükseliyordu. Vakti ve bekleyebilecek kadar parası olan tüccarlar mîzânın bulunduğu hana ipeklerini getirdikten sonra bir kısmını satıp bir kısmını da bir hücreye yığıyorlardı ve fiyatların yükselişini bekliyorlardı. 30 Aralık 1520 (19 Muharrem 927) tarihli bir belgede Tokatlı tâcir Hoca Şeyh Dursun’un da ipek satarken bu yönteme başvurduğu açıkça görülmektedir²³³.

²²⁸ Kuruçeşme mahallesinde oturan ve ipek/ipekli ticaretiyle ilgilenen Yahudiler hakkında örneğin bkz. BŞS, A 144/8 a, 11b; A 145/17 b.

²²⁹ İncelik, “Devlet-Toplum-Düşünce”, s. 189.

²³⁰ Bkz. BŞS, A 30/86 b, 266 b,

²³¹ Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s.154.

²³² 22 Şevval 995 (25 Eylül 1587) tarihli bir belgede “İpek Hanında sâkin Acem tâcirlerinden” şeklinde bir ibare bulunması da buna işaret etmektedir. Bkz., BŞS, A 144/20 a.

²³³ Bkz. BŞS, A 32/90 b. Ayrıca İpeğin bir kısmını satıp geri kalanını da Bursa’daki hemşerisine emanet ederek ülkesine dönen Acem tüccarı hakkında bkz. BŞS, A 169/81 a.

Bunun dışında İtalya'da olduğu gibi, doğuda da büyük tüccarların, uzak bölgelerle ticareti genellikle ajanları aracılığıyla yapmakta olduklarını vurgulamak gerekir. Bir kısmı (mucahhiz tüccar) işlerini tamamen temsilcileri aracılığıyla yürütüyorlardı. Bununla birlikte tüccarlar özellikle uzak ve tehlikeli ticarî seferlerde kendileri yerine vekillerini/temsilcilerini, kölelerini veya Müslüman olmuş ve azatlı eski kölelerini göndermekteydiler. Örneğin 1521 yılında Bitlisli bir tâcir olan Hoca Hasan, Hamza b. Pir Ahmed ile kendi kölesi Hızır'a 132.000 nakit akçe, 700 Eşerfi, bir miktar çuka ve kürk vererek İran'a ipek almaya yollamıştır²³⁴. Kadı sicillerinden ayrıntılı bilgi edinilemese de ham ipek tüccarlarının kendi aralarında mudârebe ve şevketü'l-vücûh türü ortaklıklar kurdukları da belirtilmelidir²³⁵.

C. Yabancı Tüccar ve Kadı

Bursa'yı kısa bir süre için ziyaret eden ve ipek ticaretiyle uğraşan yabancı tüccar²³⁶ kentte bir takım hukukî sorunlarla karşılaşabiliyordu. Bu kısımda, bu tüccar grubunun ya da vekillerinin Kadı huzuruna çıkmalarını gerektiren durumlar ve bunların sonuçları ele alınacaktır. Bursa Kadı Sicillerinden yabancı tüccarın en çok miras hakkı, borç ikrarı, alacaklıların talepleri, mizândan ipek kaçırma ve hırsızlık gibi nedenlerle davalara konu oldukları anlaşılmaktadır.

1. Miras Hakkı

Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı hukukunda vâris bırakmadan ölen kişilerin malları devlet hazinesine aittir. Bu konudaki uygulama şöyledir: Eğer ölen kişinin vârisi yoksa Kadı ve Beytü'l-Mal Emîni merhumun mallarını liste halinde yazıp altı ay boyunca beklemektedirler. Ancak altı ay içinde gelen olmazsa mallar satılır.

²³⁴ Hamza b. Pir Ahmed ile Bitlisli Hoca Hasan arasında bir ortaklık olduğu da düşünülebilir. Ancak Bitlisli Hoca Hasan'ın ölümü üzerine satın alınan ipeğin "tümünün" akçe olarak ederi vârisine teslim edilmiştir. Bu da bir işveren-çalışan ilişkisinin söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Bkz. BŞS, A 32/28 b, 29 a.

²³⁵ Bkz. İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", s.67 (Vesika 21).

²³⁶ Bu kısımda ele alınan "yabancı tüccar" yukarıda bahsedilen sınıflandırma da seffâr tüccar grubuna giren tüccarlardır. Ortadoğu toplumlarında (Osmanlılar dahil) tüccar türleri hakkında daha geniş bir sınıflandırma için bkz. İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.99-100.

Vârislerin devlet hazinesi adına el konan mallar için dava açma süreleri üç yıla sınırlıdır. Bu gibi durumlarda vârislerin veraset haklarını ispat etmeleri gerekirdi²³⁷.

Osmanlı döneminde Bursa'ya özellikle ipek ticareti için pek çok yabancı tüccarın geldiği bilinmektedir. Bunların ölümleri halinde yukarıda anlatılan prosedürün dışında; ölenin vârisiyle birlikte, ölen tüccarla seyahat eden, handa onunla aynı odada konaklayan veya onunla ortak iş yapan kişileri de içine alan büyük çaplı sorunlar çıkabiliyordu. Böyle durumlarda dava edilen kişinin bu durumdan kurtulabilmek için bazen şahitler göstermesi yetmiyor, Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurması da gerekebiliyordu²³⁸.

25 Eylül 1587 (22 Şevvâl 995) tarihli bir belgede²³⁹ oldukça sıra dışı bir durum dikkati çekmektedir. İpek Hanı'nda konaklayan Acem tâciri Pirican ölünce malına Beytü'l-Mal Emîni el koymuştur. Ancak sonradan Beytü'l-Mal Emîni (Davud Çavuş) bir başka Acem tâciri Mehmed'i, Pirican'la aynı odada kaldığı ve o ölünce onun eşyalarının bir kısmını alıp başka odaya geçtiği gerekçesiyle dava eder ve bunu şahitlerle kanıtlar. Bu tâcirin, vekil veya vâsi tayin etmeden ölen ortağı Pirican'ın malını kurtarmaya çalıştığı düşünülebilir. Çünkü tüccarlar böyle çetrefilli hukukî sorunlara karışmamaya çalışmaktaydılar, hatta eğer mümkünse bazı yasal önlemler alma eğilimindeydiler.

Yabancı tüccarın bu konuda başvurduğu önlem oldukça basit ve etkiliydi: Kadiya başvurarak metrukâtın (tüm mal varlığı) kaydettirilmesi. 17 Eylül 1587 (14 Şevvâl 995) tarihinde Şirvanlı bir tâcir olan Mehmed b. Hacı Mukaddem, yine Şirvanlı olan ve yanında ücretli olarak çalıştırdığı Hüseyin b. Hoca Ahmed hastalanınca kadiya başvurarak bu kişinin metrukâtının kaydedilmesini sağlamıştır²⁴⁰. Mal dökümü yapıldıktan sonra Hüseyin'in *"bu hastalıktan vefat idersem Mehmed'den bir nesne*

²³⁷ Abacı, a.g.e., s.176; Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı", s.66.

²³⁸ Örneğin 1571 (979) tarihli bir belgede Şirvanlı tâcir Behram 2,5 yük ipeğini, Bursa'da yine Şirvanlı olan Nureddin ve Behzad'a emanet ederek memleketine dönmüştür. Ancak bu tâcirlerin ikisi de ölür ve Behram'ın 2,5 yüküne de bu tâcirlerin mallarıyla birlikte el konur. Behram ipeğini alabilmek için önce Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurmuştur. Çıkan ferman gereğince, Bursa'da şehrin ileri gelen tüccarlarının şahitliklerine başvurulmuş. Böylece Behram, bahsi geçen 2,5 yük ipeğin kendisinin mülkü olduğunu kanıtlatabilmiştir. Bkz. BŞS, A 169/81 a.

²³⁹ BŞS, A 144/20 a.

²⁴⁰ BŞS, A 144/12 a.

alınmaya” diye belirtmesi de işverenin amacını açıkça göstermektedir. Böylece hizmetkarının ölümü halinde Beytül-Mal Emîni tarafından kendi mallarına da el konulmasını önlemiş olmaktadır. Büyük tüccarlar için grup halinde çalışan vekillerin bu yola fazlasıyla başvurdukları söylenebilir. Çünkü bu tür durumlarda olay açığa kavuşana kadar diğer vekiller ya da doğrudan mal sahibi mallara ulaşamaz ve dolayısıyla bu süre zarfında ticaret yapılamaz²⁴¹.

Bursa’da ölen yabancı tüccarın malının ne olacağı her zaman sorun teşkil etmiştir. XVII. yüzyılda bu tüccarlardan İranlı olanların mirasları şahın görevlisi tarafından alınmaya başlanmıştır. Ancak aynı dönemde Beytül-Mal Emîni’nin bu kişilerin mallarına el koymaması gerektiğine dair emirler çıkarılması, konuyla ilgili sorunların devam ettiğini göstermektedir²⁴².

2. Borç İkrarı ve Alacaklı Davaları

İpek, mücevher ve daha birçok malın alış-verişlerinde veresiye satış yöntemi sıkça kullanılıyordu. Genellikle de alacaklının talebiyle borçlu (Osmanlı, Acem, Arap, Hintli veya Avrupalı), tanıklar huzurunda borcunu kadiya kaydettirirdi. Herhangi bir karar içermeyen, tarafların beyanlarına dayanan hüccet türündeki bu belgeler²⁴³, alacaklının hakkını güvence altına alıyordu. Bazen borçludan kefil göstermesi de talep ediliyordu. Ödemeler ertelendiğinde ve borç ödendiğinde de aynı şekilde kadiya kaydettiriliyordu. Tebrizli, Gilânlı ve Sa’d Çukurlu birçok yabancı tüccarın bu şekilde alacaklarını kaydettirdiklerini gösteren birçok belge bulunmaktadır²⁴⁴.

²⁴¹ Hindistan’dan Hoca Mahmud Gâvân, altı kişiye vekâlet vermiş ve kendilerine mallarını teslim ederek Anadolu’ya yollamıştır. Bu vekillerden Şemseddin, 1481 Şubatı sonlarında hastalanır ve (Şirvanlı tâcirin hizmetkârı gibi) kendine ait bütün özel eşyasından cariyesine kadar metrukatını hesaplattırır. Bkz. İnalçık, “Bursa: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.251 (Vesika 40). Yine Hoca Mahmud Gâvân’ın vekilleriyle ilgili benzer bir durum ve malların kilit altında tutulmasıyla ilgili bkz. İnalçık, “Bursa: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s. 231 (Vesika 12).

²⁴² Abacı, a.g.e., s. 178.

²⁴³ Bu tür hüccetler *bey’-i kat’-i hücceti* olarak adlandırılmaktadır ve temel olarak şu unsurları içerirler: Satıcının ve alıcının adı, satılan malın özellikleri, satış bedeli, Eğer satış peşin değilse, borcun ödenme zamanı ve varsa kefilin ismi ve işleme tanıklık edenlerin isimleri (şühûdü’l-hâl). Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Mahkeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1986, s.12-13.

²⁴⁴ Örneğin Bkz. İnalçık, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler” s.69 (Vesika 40), s.71 (Vesika 53), s.80 (Vesika 109), s.85 (Vesika 144).

Borç ikrarlarının dışında tüccarların vadesi bitmiş alacaklarını tahsil için de önce kadiya başvurdıkları görülmektedir. 16 Aralık 1484 (27 Zilkâde 889) tarihli bir belgeden Yar-Ahmed adlı birinin Tokat'da oturduğu duyulan Şirvanlı Han-Ahmed'den safran ve kadife satışından 5300 akçe alacağının ödenme zamanının geldiğini ve aynı şehirde oturduğu duyulan Berdalı Ali'nin de bu borca kefil olduğu öğrenilmektedir. Ayrıca ilgili vesikadan Bursa kadısının durumdan Tokat kadısını haberdar ettiği de anlaşılmaktadır²⁴⁵. 17 Ocak 1485 (29 Zilhicce 889) tarihli benzer bir belgede ham ipek alımından borçlu, Edirne'de olduğu duyulan Mustafa'dır ve alacaklısı Tebrizli Hoca Muzaffer borcunun tahsili için vekilini göndermektedir. Yine benzer bir şekilde Bursa kadısının Edirne kadısına durumu bildirdiği anlaşılmaktadır²⁴⁶.

Bu iki belgenin işaret ettiği diğer bir önemli nokta da kadı'nın uzun mesafe ticaretinde oynadığı roldür. Görüldüğü üzere; yabancı tüccar ve başka bir tüccara malını satarken bu satış işlemini bir kadıdan hüccet alarak belgelemeye çalışıyordu. Diğer taraftan alacağını tahsil etmek istediğinde de kadiya başvuruyordu. Ayrıca kadılar birbirleriyle bağlantılı olarak çalışıyorlardı. Böylece evinde dinlenmekte olduğu zaman dışında ya bir yerden başka bir yere gitmekte olan ya da durup bir yerde ticaret yapan *seffâr tüccar* kontrol edilebiliyordu. Aynı şekilde yerli tüccar da hakkını arayabiliyordu.

3. Mîzândan İpek Kaçırma

Ham ipek getiren tüccarının mîzân-ı harîr resmini ödemedi ipeğini satması mümkün değildi. Ancak birçok caydırıcı uygulamaya rağmen bir kısım tüccar bu resmi ödemekten kaçınıyordu. Bunun vergi yükünün zamanla arttığından ileri geldiği söylenebilir²⁴⁷. Mîzân-ı harîr resminden kurtulmak isteyen tüccar ipeğini Mîzân'a getirmeden, gizlice başkalarına satardı²⁴⁸. Sadece Mîzân'dan ipek kaçıranları tespit etmekle görevli olan *yasakçılar*, nerelerde kaçak ipek bulunduğunu arar ve Mîzân

²⁴⁵ İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", s.78 (Vesika 96).

²⁴⁶ İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", s.79 (Vesika 103). Kervan ticaretiyle uğraşan yabancı tüccarlara ağırlık verildiğinden burada üzerinde durulmamıştır, ancak Bursa'da ticaret amaçlı bulunan Latin tüccar da özellikle borç ikrarı ve alacaklı davalarına sıkça konu olmaktaydılar. Bkz. İnalçık, "Bursa I: XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 243 (Vesika 32), s.244 (Vesika 34).

²⁴⁷ Bkz. Dalsar, a.g.e., s.253.

²⁴⁸ Mîzân-ı harîr ve gümrük resmini ödemekten kaçanların başvurdıkları yollar hakkında bkz. Üçüncü Bölüm, s.109.

Emînine haber verirlerdi. Mîzân-ı Harîr Mukataasını tutan Mîzân Emîni de bu şekilde ipek kaçırın tüccarı yakaladığında kadıya başvuruyordu. Eğer davalının ipek kaçırdığı kanıtlanabilirse²⁴⁹, verilen ceza daha önce de bahsedildiği üzere kaçak ipeklere el konulması yada çift vergi ödettirilmesi idi.

Mîzândan ipek kaçırmaya çalışan yabancı tüccarın izlediği iki yöntem vardı. Birincisi Tebriz’le Bursa arasındaki kullanıla gelen güzergâhlardan farklı güzergâhlar izlemek ve ipeği doğru Bursa’ya değil Batı Anadolu limanlarına götürmek, yani ipeği “yolda” kaçırmak, ikincisi ise ipeğini Bursa’ya getirdikten sonra mîzân dışında satmaktı²⁵⁰. Bunlara ek olarak bir kısım ipek tüccarının doğrudan mîzân emînleriyle (en azından mîzân-ı harîr resmi dışında alınan vergiler için) anlaşmaları da eklenebilir²⁵¹.

Bu tür olayların olduğuna dair birçok vesika olmakla birlikte, mîzândan ipek kaçırın tüccarlardan ne kadarının başarılı olduğunu belirlemek mümkün değildir.

4. Hırsızlık

Yabancı tüccarın adının karıştığı davalara, diğerlerine göre daha az sayıda olmakla birlikte, hanlarda yaşanan hırsızlıklarla ilgili olanlar da eklenebilir. Ticaret için başka bir ülkeden gelen tüccar her ihtimale karşı hazırlıklı olmalıydı ve bunun için yanında malları dışında bir miktar da nakit para bulundurması gerekiyordu. Uzun mesafe ticaretiyle uğraşın tüccarın malları da genellikle ipek, baharat, mücevher gibi lüks ve pahalı ticaret mallarıydı²⁵². Bu açıdan hırsızların alınan güvenlik önlemlerine rağmen hanlarda hırsızlık yapmaya kalkışmaları sıra dışı bir durum değildi. Hırsızlar handa kalan kimselerden de çıkabiliyordu. 5 Kasım 1521 (4 Zilhicce 927) tarihli bir belgeden²⁵³ anlaşıldığına göre Acem tâcirlerinden Hoca Hüseyin’in, Koza Hanı’ndaki (Hân-ı Cedîd-i Evvel’deki) odasına geceleyin hırsız girmiş ve sandığından 882 Eşrefi ve

²⁴⁹ Bazı durumlarda davalı, suçsuz olduğuna dair şahitler göstererek kurtulabiliyordu. Bkz. BŞS, A 32/119 b.

²⁵⁰ Bu şekilde ipek kaçırma olayına örnek olarak bkz. BŞS, A 145/35b. Nisan 1587 (Cemâziye’l-evvel 995) tarihli bu belge Mehmed b. Derviş ve Enbiyâ b. Hanman adlı iki Acem tüccarının mîzândan ipek kaçırmakla yakalanmalarıyla ilgilidir.

²⁵¹ Dalsar, a.g.e., s.283-284.

²⁵² Ortaylı, İber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 28, 1973, s.184.

²⁵³ Bkz. BŞS, A 32/88a.

4500 akçesi, bir mikdar *nâfe-i misk*²⁵⁴ çalınmıştır. Olay araştırılırken aynı handa kalan Hoca Hasan Rıza'nın kölesi Ahmed b. Mehmed Hisâr önünde elinde sarı deriden bir kese ve bahsi geçen *nâfe-i misk* ile görülmüştür. Kendisine sorulduğunda inkâr etmiş ve “*kara sakallu kimesne alub gider elinden aldım*” diye cevap vermiştir. Sonuç olarak cevabı kabul edilmemiş ve sahibinin izniyle ehl-i kılıca teslim edilmiştir.

Hırsızın yakalanamaması durumunda hanı işletmekle yükümlü olan kişi ortaya çıkan zararı tazmin etmek zorunda kalıyordu²⁵⁵.

5. Vekiller Aracılığıyla Temsil Edilme

Genelde, çeşitli nedenlerden dolayı mahkemeye gelmeyen ya da gelemeyenler kadiya başvurularını vekilleri aracılığıyla yapmaktaydılar. Mahkemede vekil aracılığıyla temsil edilme konusunda herhangi bir sınırlama yoktu²⁵⁶. İncelediğimiz dönemde uzun mesafe ticaretiyle uğraşan yerli ve yabancı tüccarın da ticaret yaparken vekil tayin etme yoluna sıkça başvurduğu bilinmektedir. Hatta bazı tüccarlar işlerini tamamen vekilleri aracılığıyla yürütmekteydiler. Bunlara *mucahhiz tüccar* denilmekteydi²⁵⁷.

Bunların dışında Bursa'ya ticaret amaçlı gelen tüccarlar çok çeşitli nedenlerle vekil tayin edebiliyorlardı. Bu nedenler bir alacağın tahsili, Dîvân-ı hümâyûn'a yapılması gereken bir başvuru ya da o sırada memlekete dönmeyi gerektiren herhangi bir sebep olabiliyordu. I. Selim'in ambargosunda el konulan ipekler için yapılan geri ödemelerde birçok tüccarın önce İstanbul'a gitmeleri orada Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurmaları gerekmiştir. Bu iş için bazı tüccarlar (ya da onların vârisleri) kendileri yerine vekillerini göndermeyi tercih etmişlerdir²⁵⁸. Mart 1522 (Cumâde'l-evvel 928) tarihli bir belgeden de mîzânda 2171 lidre ipeğine el konan Hasankeyfli Hoca Abdülrezzak'ın da hakkını vekili aracılığıyla aradığı anlaşılmaktadır²⁵⁹. Muhtemelen büyük bir kısmı bunu vakit ve para kaybı olarak görüyorlardı.

²⁵⁴ Nâfe-i misk: Ceylanın göbeğinden çıkarılan parfüm. Bkz. Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yay., İstanbul 2003, s.1102.

²⁵⁵ Abacı, a.g.e., s.185.

²⁵⁶ Abacı, a.g.e., s.122.

²⁵⁷ İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, s. 100.

²⁵⁸ BŞS, A 32/90 b, 104 a.

²⁵⁹ BŞS, A 30/171 b.

Sonuç olarak bazen başlarına özölmesi zor ve oyalayıcı hukukî sorunlar çıksa da, tüccarın Bursa’da tam bir hukukî emniyetle iş yaptığı söylenebilir.

SONUÇ

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve önemli bir ticaret merkezi olarak hızla gelişmiştir. Bu gelişmede Yakın Doğu ve Anadolu'da siyasî konjonktürün değişmesi ve buna bağlı olarak dünya ticaret yollarında meydana gelen radikal değişiklikler etkili olmuştur. Ayrıca gerek Batı Anadolu ve Akdeniz'in ticaret limanlarının fethi gerekse Tebriz'e uzanan kervan yolunda kontrolün sağlanması Osmanlı yönetiminin de bu dönemde Bursa'yı bir ticaret merkezi haline getirme çabası içinde olduğunu göstermektedir.

Bursa XVII. yüzyıla kadar Balkanlar, Doğu Avrupa ve İstanbul için doğu mallarının bir antreposu olmuştur. Bursa'ya diğer Osmanlı kentlerinden, Avrupa'dan, Arap ülkelerinden, Hindistan'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden çok çeşitli mallar gelmekteydi. Ancak Bursa özellikle bir ham ipek pazarı olarak tanınmıştı. XIII. yüzyılda İtalya'da kurulan Avrupa ipekli sanayii ithal hammaddeye dayanıyordu ve bu ipeği XIII. yüzyılın sonlarından itibaren büyük oranda İran'dan sağlamaktaydı. İran ham ipeğinin taşınmasında XIV. yüzyıl sonlarında çoğunlukla Tebriz-Anadolu güzergâhı ve Trabzon-Konstantinopolis güzergâhı kullanılıyordu. Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonraki dönemde, Konya üzerinden Akdeniz ve Batı Anadolu limanlarına doğru uzanan eski güzergâhın yerini zamanla Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Bursa güzergâhı aldı. 1500'e doğru Bursa'ya her yıl 5-6 ipek kervanı geliyordu ve her biri ortalama 200 yük getiriyordu. Bu arada Bursa'ya büyük miktarlardaki ham ipek arzı Bursa'da yerli bir ipekli sanayiinin kurulmasını sağlamıştır. Kente gelen ipeğin talipleri başta Cenevizliler, Floransalılar, Venedikliler ve Yahudilerdi. Büyük bir kısmı da Bursa dokumacıları tarafından tüketiliyordu. Kalanı ise Balkanlar ve Orta ve Kuzey Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Karadeniz'in kuzeyine yapılan ipek ihracatında Kefe limanı üs olarak kullanılıyordu. Bu yönde Bursa, Amasya, İstanbul, Diyarbakır ipeklileri de bol miktarda ihraç ediliyordu ve bu ticaret büyük oranda Osmanlı tüccarı elindeydi. İran ipeğini getiren ve Kadı Sicillerinde *Acem* olarak karşımıza çıkan tüccar ise İran ve Azerbaycan sahasından geliyordu. Burada sadece ham ipek üzerinden nakit parayla

işleyen bir ticaret söz konusu değildi. Acem tüccarı ülkesine başta Avrupa yünlüleri, Bursa ipeklileri, bakır ve kalay olmak üzere çok çeşitli mallarla dönüyordu.

Araştırmanın ana konusunu oluşturan Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle ilişkisi bu noktada anlaşılmaktadır. Öncelikle Avrupa, Osmanlı ve Kırım'da ipekli sanayi ithal hammaddeye bağımlı olarak gelişmişti. Bu hammaddenin de tamamına yakını İran'dan sağlanıyordu. Arnavutluk, Mora, Kırım, hatta Bursa, Amasya gibi Anadolu şehirlerinde de ham ipek üretiliyordu. Ancak kalite açısından İran ham ipeği ile henüz yarışmıyorlardı. Dolayısıyla XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa, Osmanlı ve Kırım'daki ipekli sanayiileri, yukarıda bahsedilen Tebriz-Bursa arasındaki son derece gelişmiş ticaret ağına bağlıydılar. Bu ticaretten taraflar büyük gelir de elde ediyorlardı. İtalyan tüccarlar Bursa'da bol miktarda yünlü ticareti yapıyorlardı. Ancak asıl kazancı Osmanlı Devleti ve İran sağlıyordu. Osmanlılar bu ticarete hem alıcı ve satıcı hem de aracıydılar. Bir ipekli üreticisi olarak ham ipek ithal ediyorlar ve ipekli ihraç ediyorlardı. Gerçi Bursa ipeklilerinin en büyük müşterisi Osmanlı Sarayı ve halkıydı ama İran'a, Arap ülkelerine ve Kırım'a da ihracat yapılıyordu. Ülkeye giren ham ipek üzerinden alınan vergilerse hazinenin en önemli gelir kaynaklarından. XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında bu vergiler arasında en çok geliri getiren mîzân-ı harîr resminden üç yıllık iltizamlar halinde ortalama 6-7 milyon akçe gelir elde ediliyordu. İran tarafında ise tedavülde olan para büyük oranda Osmanlı Devleti ve onun aracılığıyla Avrupa'yla yapılan bu ticaretten sağlanıyordu. İran'a bu şekilde akan nakit para ülkenin Hindistan'dan yaptığı ithalatını finanse etmesini de sağlıyordu.

Hem Osmanlı Devleti hem de İran bu ticaretin taraflar için öneminin farkındaydılar. XVI. yüzyıl başlarında İran'da Akkoyunlu Devleti'nin yerinde kurulan Safevî Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki başından itibaren dostluktan uzak olan ilişkilerde ipek ticaretinin bir şekilde siyasî ve askerî konuların içine dahil edilmesi de bunun göstermektedir. İlk olarak I. Selim 1514'te İran seferine çıkmadan önce Osmanlı sınırlarına İran'dan her türlü ipek ithalatına ambargo koydu. Düşmanı en önemli gelirinden mahrum etmeyi amaçlayan bu ambargo 1512-1520 yılları arasında uygulandı. Bu süre zarfında İran ham ipeği getiren Türk, Acem, Arap bütün tüccarların ipeklerine el kondu ve kendileri İstanbul'a ve Rumeli'ne sürüldü. Bunun sonucunda

ham ipekten alınan vergilerde rekor düzeyde bir düşüş yaşandı. Kanunî Sultan Süleyman tarafından ambargo kaldırıldı ve ipeklerine el konan tüccarların zararları tazmin edilmeye çalışıldı. Ancak bu ipek yasağı ülkelerarası yıllardır süregelen ticaretin statükosunu bozmuştur. Öncelikle bu ambargodan sınırlı bir muafiyete sahip olan Ermeniler giderek ipek ticaretinde aktif hale gelirken Azerî ve Farsî tüccarın etkinliği azaldı. Yaşanan ham ipek darlıkları Osmanlı tüccarını da doğrudan İran'a giderek ham ipek ihraç etmeye yöneltti. Bu dönemde Bursa pazarında Gürcistan, Arnavutluk ve Mora'dan gelen ham ipekler satılmaya başlandı. Ambargonun en olumlu sonucu ise Bursa'da ham ipek üretimine ilgiyi arttırması oldu.

1555-1576 tarihleri arasındaki uzun barış dönemi sayılmazsa Osmanlı-İran savaşları aralıklı olarak XVI. yüzyıl boyunca sürmüştür. 1576 sonrası ilişkilerde Osmanlı ve Safevî devletleri, ipek ticareti üzerinden taraflar için önemli sonuçlara ve sıkıntılara neden olan politikalar uyguladılar. Safevîler ipek sevkıyatını engellemeye çalışırken Osmanlılar da gümüş akışına katı kontroller getirdiler. Safevî tarafında Şah Abbas (1587-1629) bunlara ek olarak Osmanlı topraklarında işleyen ipek yolunu Hint Okyanusu'na kaydırmak için İspanya ve özellikle İngiltere ile yoğun diplomatik faaliyetler içine de girmiştir. İpek ticaretindeki bu kriz dönemi taraflar arasında yapılan antlaşmalara da yansımıştır. Şah Abbas'ın Osmanlı'ya ipek ihracatını yasaklamaya çalıştığı döneme ait olan 1612 tarihli Nasuh Paşa Antlaşması'nda İran'ın Osmanlı Devleti'ne her yıl 200 yük ipek vermesinin şart koşulması da Osmanlı Devleti'nin ipek ticaretine verdiği öneme işaret etmektedir. Şah Abbas'ın ipek yolunu Hint Okyanusu'na kaydırma girişimleri ise kesin bir başarıya ulaşamamıştır. Buna rağmen Şah Abbas'ın bu planları doğrultusunda kurduğu Bender Abbas limanından İngilizler ipek almaya devam etmişlerdir.

Bütün bu uygulamaların da ticarî yapı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Şah Abbas'ın devlet tekeline aldığı ipek ticaretinde Ermeniler şahın ajanları/temsilcileri haline gelmişlerdir. Deyim yerindeyse bu dönemde İran Ermenileri savaş zengini olmuşlardır. Bursa'da yaşanan ipek sıkıntısı ise Bursalı birçok dokumacıyı iflasa sürüklemiştir. Bu dönemde Bursa'da ham ipek üretimi büyük gelişme gösterdi ve XVII. yüzyılda ham ipek üretimi yapan en önemli merkezlerden biri olarak tanındı. Diğer

tarafından Bursa, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ham ipek pazarı olma konusunda eski öncelikli yerini kaybetti. Önce Halep sonra da İzmir bu konuda Bursa'yı geçtiler. Halep aslında Bursa'dan da eski bir ipek pazarıydı. Ancak Bursa'nın yükselişiyle biraz geri planda kalmıştı. Halep'te de İran ipeği satılıyordu ve bu pazarda en aktif alıcılar Venediklilerdi. Beyrut limanından yapılan bu ithalatta I. Selim'in koyduğu ambargo hissedilmiş ve taşınan ipeğin miktarında % 80'lik bir düşüş yaşanmıştı. Bunun yanında 1580'lerdeki krizde Halep, Bursa'ya alternatif bir merkez olarak çıkmıştır. İzmir'in yükselişi ise XVII. yüzyılda olmuştur.

XVI. yüzyıl sonlarında Bursa ipekli sanayiinin bir bunalım içine girdiği gözlenmektedir. Bunun arkasındaki nedenler çeşitlidir. En önemli nedenlerden biri Osmanlı-İran savaşlarının neden olduğu ham ipek darlıklarıdır. Bu konuda bir diğer açıklama ise özellikle Murat Çizakça tarafından savunulan Fiyat Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki etkisidir. Ona göre Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya bol miktarda değerli maden akması sonucunda büyük fiyat artışları yaşanmıştır. Çizakça'nın görüşüne göre o sıralarda makineleşen Avrupa ipekli sanayii giderek daha fazla ham ipeğe ihtiyaç duyuyordu. Fiyat artışlarının etkisiyle Osmanlı parasının değeri oldukça düştüğünden İngilizler ve Hollandalılar için Osmanlı pazarındaki ham ipek fiyatları o kadar da yüksek gelmiyordu. Bu durum ise yerli üreticiyi hammadde sıkıntısı içine sürüklüyordu. Ancak bu açıklama kendi içinde bazı tutarsızlıkları içermekte ve tek başına XVI. yüzyıl sonlarındaki krizi açıklamaya yeterli görünmemektedir.

Sonuç olarak Bursa'da ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle ilişkisi temelde İran ile Osmanlı Devleti ve onun aracılığıyla da Avrupa arasında yapılan ham ipek ticaretine dayanıyordu. Bursa'da XV. ve XVI. yüzyıllarda bu ticaretin etkisiyle çok canlı bir pazar oluşmuştu. Bu konuda bir tek Halep Bursa'yla rekabet edebiliyordu. Bu yükselişte dünya ticaret yollarındaki değişikliklerin yanında tüccarların güven içinde seyahat edebilmeleri, Bursa'da hukukun sağladığı garanti ile iş yapabilmeleri vb. birçok faktör etkili olmuştur. Karadeniz'de Osmanlı hakimiyetinin sağlanmasından sonra ekonomik açıdan Anadolu'ya bağlanan Kırım ise İran ham ipeğinin ve Bursa ipekçilerinin Lehistan, Moskova Knezliği ve Volga Tatarlarına ulaşmasında bir üs görevi görüyordu.

KAYNAKLAR

I-Bursa Şer'îye Sicilleri

A 6	1487-1489 (892-894)
A 24	1514 (920)
A 32	1519-1520 (927)
A 30	1520-1522 (927-929)
A 58	1550-1555 (957-963)
A 79	1560-1561 (968-969)
A 94	1566-1567 (975-976)
A 111	1551-1579 (959-987)
A 113	1580 (988)
A 144	1586-1587 (995-996)
A 145	1586-1588 (995-997)
A 169	1570-1571 (978-979)
B 4	1581-1583 (989-991)

II-Makale ve Kitaplar

- Abacı, Nurcan, **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (XVII. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1243-1453)**, C.I, Barış Kitabevi, Ankara 1999.
- Akgündüz, Ahmet, **Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C.2, Fey Yay., İstanbul 1990.
- Akgündüz, Ahmet, **Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C.3, Fey Yay., İstanbul 1991.
- Allouche, Adel, **Osmanlı-Safevî İlişkileri**, Çev.Ahmed Emin Dağ, Anka Yay., İstanbul 2001.
- Altunan, Sema, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", **Türkler**, C.10, Ankara 2002, ss.913-919.
- Avramea, Anna, "M.Ö. 2.Yüzyıl ile MS. 6.Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)**, Ed., Elizabeth Zachariadou, Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, ss.3-7.

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C.I, 2.b., İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1989.
- Aymard, Maurice, “XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz’de Korsanlık ve Venedik”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, No:1-2, 1962-1963, ss.219-238.
- Baer, Gabriel, “Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi için Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VII-XII, Sa.14-23, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1970-1974, ss.99-119.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, Sa:1-4 (Ömer Lütfi Barkan’a Armağan), İstanbul 1985, ss.39-46.
- Barkan, Ömer Lütfü-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yay, XIV. Dizi-Sa.3, Ankara 1988.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Mahkeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1986.
- Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, 2.b., Cenkler Matbaacılık, İstanbul 1982.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2.b., İmge Kitabevi, Ankara 1982.
- Brockelmann, Carl., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çev. Neşet Çağatay, 2.b., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Cezar, Mustafa, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Construction System*, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul 1983.
- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev., Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk, Ses Yay., İstanbul 1993.
- Çizakça, Murat “XIV.-XIX.Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği” Bir Masaldı Bursa, Yapı Kredi Yay., Ankara 1996, ss. 71-81.
- Çizakça, Murat, “Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1978, ss. 98-109.
- Çizakça, Murat, “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline”, 1550-1650, *The Journal of Economic History*, Vol XL, No.3 (Sept.1980), ss.533-550.
- Çizakça, *İslâm Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layikel Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Çizakça, Murat, “XIV.-XIX.Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği” Bir Masaldı Bursa, Yapı Kredi Yay., Ankara 1996, ss.71-81.

- Dalsar, Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1960.
- Dalsar, Fahri, "XVI. Asırda Bursa'da İşçiler Bürosu", **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, ss.93-95
- Daniel, Elton L., **History of Iran**, Greenwood Publishing Incorporated, Westport, CT, USA, 2000.
- Darkot, Besim, "Bursa", **İA**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, ss.806-810.
- Demir, Ömer-Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3.b., Vadi Yay., Ankara 1997.
- Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçlar", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXI/s.33 (2003), ss.49-67.
- Ergenç, Özer, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma**, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979.
- Ergenç, Özer, "XVIII. yüzyıl Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Belgeler", **Belleten**, C.LII, Sayı: 203, Ankara 1988, ss.501-533.
- Ersoy, Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri", **Electronic Journal of Oriental Studies**, IV, 2001 (ed.M.Kiel, N.Landman &H.Theunissen), **Proceeding of the 11th International of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999**, No.16, ss.1-3.
- Faroqhi, Suraiya, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", **International Journal of Middle East Studies**,14, 1982, ss.523-539.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev. Elif Kılıç, 2.b. İstanbul 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev.Gül Çağanlı Güven, Özgür Türesay, YKY, İstanbul 2003.
- Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.2, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2004, ss.543-757
- Ferrier, R.W. "The Armenians and East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", **The Economic History Review**, New Series, Vol.26, No.1 (1973), 38-62.
- Fleet, Kate, **European and Islamic Trade in the Early Ottoman State the Merchants of Genoa and Turkey**, Cambridge University Press 1999.
- Floor, Willem-Patrick Clawson, "Safavid Iran's Search For Silver" **International Journal Middle East Studies**, 32, USA 2000, ss.345-368.

- Genç, Mehmet, "15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde İç ve Dış Ticaret", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss.205-210.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss.293-307.
- Gerber, Haim, **Economy and Society in An Ottoman City:Bursa 1600-1700**, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Goffman, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, Çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979.
- Grousset, René, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzmen, 3.b., Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996.
- Halaçoğlu, Yusuf, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002.
- Haussig, Hans Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Karayerli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.
- Heyd, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yay., X.Dizi-Sa.6, Ankara 1975.
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih IV**, Haz.İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay.No:301, Ankara 1992.
- İnalcık, Halil, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", **Belleten**, C. VIII, Sayı:30, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1944, ss.185-229.
- İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bir Bakış", **Türk Kültürü**, Sa:68, Yıl:VI, 1968, ss.537-542.
- İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, Volume 29, Issue 1, The Tasks of Economic History (Mar., 1969), ss. 97-140.
- İnalcık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", **Studies in the Economic History of the Middle East**, 2nd ed., Ed. M.A.Cook, Oxford University Pres, Great Britain 1978, ss. 207-218.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler" **Belgeler**, C.X Sa:14, Ankara 1980-1981, ss. 1-91.
- İnalcık, Halil, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500", **The Islamic World From Classical to Modern Times**, The Darwin Press, 1989, ss. 513-551.
- İnalcık, Halil, **Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I The Customs Register of Caffa, 1487-1490**, Ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, The

Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Cambridge 1995.

- İnalcık, Halil, "Bursa I:XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., 2.b., İstanbul 1996, ss.203-258.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle" *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, ss. 139-186.
- İnalcık, Halil, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", *Bir Masaldı Bursa*, Haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, ss.61-67.
- İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, ss.187-201.
- İnalcık, Halil, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Essays in the Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, ss.393-411.
- İnalcık, Halil, "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans" *Essays in Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, ss. 415-445.
- İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.37-132.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 1 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, "İkinci Binde Türkler", *Doğu Batı*, Yıl:3 Sa:10, Felsefe Sanat ve Kültür Yay. Ankara 2000, ss.63-111.
- İnalcık, Halil, "Devlet-Toplum-Düşünce", *Osmanlı Uygarlığı*, Haz. Halil İnalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, ss. 29-239.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yay., Ankara 2005, ss.151-180.
- İnalcık, Halil, "Bursa", *İA*, C.1, Diyanet İşleri Vakfı Yay., İstanbul 1992, ss.445-449.
- İnalcık, Halil, "Harir (The Ottoman Empire)", *Eİ²*, C.3, ss.211-218.
- İnalcık, Halil, "İmtiyâzât", *Eİ²*, C.3, ss.1179-1193.
- İnalcık, Halil, "İpek (Osmanlı Devleti)", *İA*, C.22, Diyanet İşleri Vakfı Yay., İstanbul 2000, ss.362-363.
- İnalcık, Halil, "Mehmed II.", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, C.7, İstanbul 1999, ss.506-535.

- Johnstone, Penelope C., "Tut", EI², <http://127.0.0.1:7925/data/EncIslam/S4/SIM-7654.html>, 29.09.2004.
- Kanar, Mehmet, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Derin Yay., İstanbul 2003.
- Karaca, Esra, **Türkiye’de Doğal İpek Üretimi, Endüstrisi ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1992.
- Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1987.
- Kevserânî, Vecih, **Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi**, Çev. Muhlis Canyürek, Denge Yay., İstanbul 1992.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.
- Koloğlu, Orhan, "Ulaşım ve Haberleşme", **Osmanlı Uygarlığı**, Haz. Halil İnalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Kortepeter, Carl M., "Gazi Giray II. Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and Caucasus, 1588-1594", *Slavonic and East European Review*, 44: 102, January 1966, ss.139-166.
- Kortepeter, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2., Apr-Jun, 1966, ss.86-113.
- Kramers, J.H., "İran", **İslam Ansiklopedisi**, C.5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, ss.1013-1030.
- Kunt, Metin vd., **Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600**, Cem Yayınevi, İstanbul 1991.
- Kunt, Metin, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", **Kanuni ve Çağı**, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2002, ss.1-29.
- Kurşun, Ziya vd. (Haz.), **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.
- Kuşdil, Mustafa, "Belediyeçilik Tarihimizin Özgün Bir Belgesi: Kânûnnâme-i İhtisâb-ı Bursa", **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, ss.49-59.
- Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. No: 86, İstanbul 1993.
- Lapidus, Ira M., **İslâm Toplamları Tarihi C.I: Hz.Muhammed’den 19.Yüzyıla**, Çev. Yasin Aktay, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 2003.
- Lopez, Robert S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.XX No.1, 1945, ss.1-42.

- Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, Çev. Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul 2004. (Lowry, Heath W. *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Indiana 2003)
- Lowry, Heath, *The Nature of the Ottoman State*, State University of New York Press, New York 2003.
- Lybyer, Albert Howe, "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *The English Historical Review*, No: CXX (October), 1915, ss.577-588.
- Mantran, Robert, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev.M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- Marçais, Georges, "Ribât", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, ss.734-737
- Matthee, Rudoph P., *The Politics of Trade in Safavid Iran Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Molà, Luca, *The Silk Industry of Renaissance Venice*, The Johns Hopkins University Press, 2000.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, ss.920-925.
- Oğuz, Burhan, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 4 Dokuma ve Giyim Teknikleri*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul 2004.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri*, Sa:3, Bursa Kültür Sanat Yay. A.Ş., Bursa 1999, ss.9-28.
- Orhonlu, Cengiz, "Kervan ve Kervan Yolları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Der.Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, ss. 140-147.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1990.
- Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *SBF Dergisi*, XXVIII, 1973, ss.181-190.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.479.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 3.b., Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993.

- Raymond, André, "Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Der. Carl L.Brown, 3.b, İletişim Yay., İstanbul 2003, ss.164-180.
- Rogers, J.M.-R. M.Ward, *Süleyman the Magnificent*, 2.b., British Museum Publications Ltd., 1990.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Çev.Galip Üstün, 6.b., Milliyet Yay., İstanbul, 1998.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Sahillioğlu, Halil, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sa:9, 1968, ss.63-69.
- Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayısı, Ankara 1979-1980, ss.67-138.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978, İktisat Özel Sayısı, ss.1-38.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağdan 1918'e*, 7.b., İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- Saray, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1999.
- Savory, R.M., "Iran: Turkomans to Present Day", *EI²*, C.3, ss.33-43.
- Schefer, Ch. (ed.), *Bertrand de La Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, Çev., İlhan Arda, İstanbul 2000.
- Sevim, Sezai, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşimleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, ss.145-157.
- Sevinç, Necdet, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.1, Çev. Mehmet Harmancı, 2.b., E Yay., İstanbul 1994.
- Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City Past and Present*, The Free Press, New York 1965.
- Sobernheim, M., "Memlûkler", C.7, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, ss.689-692.
- Steensgaard, Niels, "Harir (Survey of the Trade and Industry)", *EI²*, ss.210-211.
- Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1973.
- Steinmann, Linda K., "Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629", *Bulletin*, Vol.14, No.1 (1987), ss.68-74.
- Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", İA, C.2, Diyanet İşleri Vakfı Yay., İstanbul 1989, ss.270-280.

- Tabakoğlu, Ahmet, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, ss.653-694.
- Taeschner, F., "Anadolu", *Eİ²*, C.1, ss.465-480.
- Tavernier, J.B., *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyâhat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
- Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, C.X, Sayı:39, 1946, ss.471-496.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 4. b., Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.291.
- Turan, Şerafettin, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi" *Belleten*, C. XXXII, Sa: 126, Ankara 1968, ss.247-283.
- Uhlig, Helmut, *İpek Yolu*, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yay., İstanbul 2000.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.1-2, 5.b.Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, 2.Kısım, 4.b., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.
- Yakubovsky, A., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, 2.b., Kültür Bakanlığı Yay., 1976.
- Yediyıldız, Asım, *XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yay., Bursa 2003.
- Yenal, Engin, "Osmanlı Başkenti, Osmanlı Kenti Bursa", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., Ankara 1996.
- Yerasimos, Stephanos ve Anne Berthier (Sunan ve notlayanlar), *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002.
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Bursa", *İA*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, ss.810-814.
- Yücel, Yaşar, "Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar I Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu ile İlişkilerine Dair Gözlemler (1394-1400)", *Belleten*, C.XL, Sayı: 158, TTK Basımevi, Ankara 1976, ss.249-285.
- Yücel, Yaşar, "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Türkiye Yakın-doğu ve Üzerinde 1393/1394 Timur Tehlikesi", *Belleten*, C.XXXVII, Sayı:146, 1973, ss. 159-190.
- Yücelt, Nazım, "Bursa Mahkeme-i Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Bursa'da Kumaşçılar", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, ss.215-219.
- Yüksel, İ.Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-928/1481-1520)*, C.5, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1983.

EKLER

Ek I: 907/1502 Tarihli Bursa İhtisâb Kânûnnâmesinin Bursa İpekli Sanayii hakkındaki kısımları¹

“Kadifenin ve kemhânın ve sâir akmişe-i mütenevvi‘anın kanûn-ı kadîmden ehl-i hibresine suâl olıcak, mukaddemâ kadifenin ahvâli beyânında dediler ki, kadife meşdûdına beş vukıyye, lök ve havının her dirhemine üç dirhem lök verirlerdi. Dört beş yıl mikdarı vardır ki, meşdûde üç vukıyye ve havın dirhemine bir buçuk nihayet iki dirhem lök verdikleri ecilden renge tağyir lâzım gelüb bedrenk olıcak çivide çekdiler. Adına çerde dediler. Ammâ sâbıkan çerde dedikleri bu değildi, belki çerde ana derlerdi ki, mezbûr meşdûde beş vukıyye lök ve hav’ın dirhemine üç dirhem löki tamam verdiklerinden sonra çividi ezüb sâfi idüb suyuna çeküp çerde derlerdi. Mûntehâ kırmızı renk olurdu. Haliyâ tasnîf olunub heman ezilmiş çivide çeküb bir mühmel renk olur, kırmızı ile menefşe mor ortasında.

Bu ma’nânının sebebinden kadifeciler istifsâr olundıkda cevab virdiler ki, biz löki ber âdet-i kadîme verürüz, illet sabbâğlardadır deyicek, boyacılar ihzâr olunub aslı sorulıcak, haşâ ki, biz böyle edevüz. Hemân kazıyye ehl-i hibre dedüğüdür, siz nice derseniz biz öyle boyarız. Hattâ kızıl boyayı löke halt ederüz deyü muvâceheten şehâdet edicek, ehl-i hibre olanlar kızıl boyanın vukıyyesi iki akçeye lök vukıyyesi doksana yüze pes kalb değil midir didiklerinde, cemî‘isi şehâdet edüb kalbdır didiler.

Çünkü kalbdır, niçün men‘ olunmaz deyicek, bunun mâ‘adâsının adem-i men‘ine sebep ne ise buna dahi sebep oldır denildikten sonra, mezbûr kadifeciler lök tamam verüldüğüne sebep bunu beyân ettiler ki, evâilde lökin vukıyyesi yiğirmi beşe otuza olurdu, ‘âdet-i kadîme üzere lök harc ederdik. Birkaç vakitdir ki, üç dört kimesne varub şehre ne kadar lök gelse gayrı kimesneye aldırmaıub ziyâde bahâya çıkarub bil-küllîye kendüler alub zahîre ederler, tadrîce Müslümanlara ziyâde bahâya satarlar deyü şehâdet ettikleri ecilden, ol lök alan lökciler bir iki def‘a men‘ olundu, men‘ olunmadılar. Ve mezbûr kadifenin tarâvetinin tağyîrden suâl olınacak adem-i tarâvetine sebep beyân edüb dediler ki, hamcılar tâifesi vardır ki, her kumaşın podın ve meşdûdın anlar işlerler, mîzândan ibrişim aldıklarında bir mikdar bahâlusun alurlar ki, ana sarava derler. Ve bir mikdâr alçak bahâlusun alurlar ki, ana tilan ve kenar derler sarfa kasd idüb a‘lâyı ednâya halt edüb ba‘zın pod ve meşdûd ve hav iderler. Harîrin bahâlusı be-gâyet ince olur, tiz bişer, rengi tiz kabul eder ve ednâsı yoğun olur, geç bişer, rengi ince kadar kabul etmez. Renkde itilâf olıcak tarâvet mün‘adım olur deyicek, bu ma ‘nâ men‘ olundu ki, minba‘d halt olunmayıb cinslü cinsliye ola denildi.

Ve bir sebep dahi adem-i tarâvetine bunu dediler ki evâilde hamcılar hav işledicek dolabçılara her teli bükdürürlerdi, rengi mavi olub hayli tarâvet bulurdu. Birkaç yıldır ki, telin birin bükdürüb birin bükdürmeyüb olub hayli tarâvet bulurdu. Birkaç yıldır ki, telin birin bükdürüb birin bükdürmeyüb dolab ücretinin nısfı yanlarında kalsun deyü sarfa fikr ederler, ol bükülmeyen teller tiz fesâda varub ihkâm dahi bulunmaz dediler. Haliyâ âdet-i kadîme üzere ‘amel olunsun denildi ve tağayürin sebebi mâ-zükiredir.

¹ Akgündüz, Ahmed, Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, C.2, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s.201-205.

Ve müzehheb kadife telinden suâl oluncak dediler ki, zamân-ı sâbıkda müzehheb kadifenin kırk beş elli teli bir dirhem olub kumaşı muhkem ve hem mücellâ olurdu. Takriben beş altı yıl vardır ki, tedricle telin altmışı yetmişi bir dirhem olur ak; yüz tel bir dirhem olduğu cihetten kumaşda sebât ve tarâvet bulunmaz oldu.

Ve bundan gayrı evâilde yüz dirhem gümüşe bir miskal hâs frengi flori altun urulurdu, şimdi kem altundan buçuk miskal nihâyet ve bir dirhem altun ururlar, bu sebebdan evvelki gibi müzehheb kadifede dahi ihkâm ve tarâvet kalmadı dediklerinde, bu husûsta dahi kanun-ı kadîm mer'î olsun denildi ve sebep-i tegâyyüri ve zamânı mâ-sebak idüğü ma'lûm oldu.

Ve kemhâ-yı dolabî ve tâb-dehî yek-renk kemhalardan suâl olundıkda, kanûn-ı kadîm üzere bunların meşdûdı yedi bin tel olurdu, dör beş yıl var ki, bin telin içinden çıkarub altı bin tel işlerler imiş, tel eksik olıcak lâ cerem enin dahi naks etdiler. Sebebi mâ-zükire. Ammâ şimdiki hâlde kanûn-ı kadîm gibi gerü yedisi bin tel olub eni dahi yerinde olsun denildi, eğer gözlerler ise.

Ve gülistanî kemhadan sorılacak şöyle dediler ki, kemhâ-i gülistanînin evâilde meşdûdı yedi bin tel olub peşurı (pişveri) bin yedi yüz elli tel olub cem'an sekiz bin elli tel olurdu. Yiğirmi beş yıl var imiş ki, anın dahi bin teli naks olunmuş. Bazı kimesne gerü evvelki gibi tamam işler ve ekserî nokdan üzere işler. Ammâ Müslümanların bundan incinmesi yok. Harc-ı bâbî olduğu ecilden bahâsiyle satılır alınur. Ol telü eksük olan harcı dahi halka gereklüdür dendiği sebebdan 'alâ hâlihî ibkâ olunub mâcerânın 'arzı emr olundığı cihetden mâ-vaka'a deftere ketb olundu. Ammâ muhtesib âdemleri mezkûr gülistâncıları eksükdür deyü dâima tutub cürm alurlar

Vâle cinsinin kanûn-ı kadîmden suâl oluncak şöyle cevap verdiler ki, kadîm'ül-eyyâmda vâlenin bin altı yüz tel olub potı eğrilmiş olurdu. Zikr olunan tarihten berü kiminin meşdûdı ikiyüz tel ve kiminin üç yüz dört yüz tel ve ba'zısının altı yüz, bâ'zısı hûd sikiz yüz telin ihrâc idüb sekiz yüz telle işleyüb ve potını ekserî tâbsuz işler olmuşlar. Öyle olsa muhtesibe sebebinden suâl olunub vale ve tafta hususunda mirâren ahkâm-ı şerîfe gelüb tamam olub ve potı tâblu ve eni yerinde ola deyü emr olunmuşdur, niçün gözlenmez deyicek, henüz geldim bî- haberim deyü cevap verdikde günah vâlecilere müteveccij olıcak vâleciler dahi dediler ki, biz eksük işledüğümüz bunların ma'rifeti ile, bunlara her birimiz dâim akçe vererüz, eksük işlerüz, bunlar dahi görürler, mukayyed olmazlar dediklerinde, bu şahidler düzmedi yalan söylerler deyü muhtesib bu şahidler tekzib edicek, tahminen beş altıyüz mikdarı Müslümanlar yüzine karşı dediler ki, şehirde binden ziyâde eksük tezgâhlar vardır, mecmû'ından akçe alursız, mukayyes olmazsız, niye inkâr edersiz deyicek muhtesib dahi i'tiraf edüb ben dahi geldim, böyle buldum deyü cevab-ı sâbık gibi yâ beğlik akçeyi nereden virsem gerekdir dedi.

Ve mufarrak vâlenin dahi sâde vâle gibi meşdûdı bin altı yüz ve potı tâblu ve telinin altunı gür alurdu. Birkaç yıldır ki, meşdûdı ve eni eksük ve teli kem ve kırmızısı lök ile boyanmayub kızıl boya ile boyanur imiş. Minba'd gerü 'adet-i kadîme üzere olsun denildi. Ve sebep-i tağayyür mâ-sebak.

Ve vâle-i musannef evvelden teli ki bin ikiyüz olup eni sâyir valeden rubu' kem olurmuş evvelden teli iki bin iki yüz olup ve eni sâyir valeden rubu' kem olurmuş. El-hâletü hâzihi kemâkân mukarrer bulunub ibka olundu.

Ve çifte taftanın meşdûdı bin sekiz yüz çifte tel olup ve eni beş rubu' girihde olurdı. Ve el âyesiyle taftanın yüzine zamk sürülirdi, pürüzi yatsun seyü. Tarîh-i mezbûrdan berü bunun dahi meşdûdından kimi iki yüz ve kimi üç yüz ve dört yüz tel çıkarub teline noksân gelüb seyrek olıcak lâ-cerem zamk suyuna tuz katub sürerler imiş ki, sık gözişün deyü. Sebebi mâ-zükür-el' ân. 'Adet-i kadîme üzere olunsun denildi, menzûr ve mer'î olur ise.

Ve nevi' tafta dahi ki, du-hezârî derler, kadîmden meşdûdı iki bin tel ve eni beş rubu' ve girihdi. Hâliyâ kiminin iki yüz ve kiminin üç yüz teli eksük bulunub gerü kadîmi üzerine olsun denildi. Teğayyürün sebebi ve zamanı kemâ zükire.

Ve bir nevi' dahi yektâ derler, evâilde meşdûdı bin altı yüz tel olurdu. Tarîh-i mezbûrdan berü mütebeddil ve müteğayyir. Sebebi mâ-sebak Hâliyâ kanûn-ı evvel üzere kılındı, 'amel olunub nazar olunur ise.

Atlas-ı şehrinin kadîmü'l-eyyâmda meşdûdı dört bin iki yüz tel olurdı. Eni buçuk arşın ziyâdece olurdı. Sonra merhum Sultan Mehmed -tâbe serâhu zamânında altı ve yedi yüz telin gidermişler imiş. El'ân teftiş olundıkda üç binden eksük bulunub üç bin beş yüz tele ve eni buçuk arşın girihe mukarrer kılındı, mer'î olur ise.

Sultanî kırmızının meşdûdudı, evvel iki bin iki yüz tel olup rengi lök kırmızısı olurdı derler. Hâliyâ meşdûdı bin altı yüz tel ve rengi müteğayyir bulundu, sebebi ve zamânı mâ-zükire. Kadîmi üzere mukarrer kılındı.

Metonun meşdûdı kadîmde üç bin altı yüz ve buçuk arşın bir rub'u olurdı dedieler. El-hâletü hâzihi altı yüz ve ba'zı bin tel aksük bulunub 'âdet-i kadîme üzere olsun denildi. Sebeb-i tağyîr ve zamânı kemâ-sebak.

Bürüncük meşdûdı bin sekiz yüz tel olup potı ve meşdûdı be-gâyyet eğrilmiş olurdı, ba'der-teftiş iki yüz teli eksük bulunub ve potı eğrilmemiş bulunduğu cihetten kanûn-ı kadîm üzere olmak vecih görüldi. Bunun dahi mâ-sebak.

Mezkebciler ve ehl-i hibre ihzâr olunub kanûn-ı kadîm sorulacak dediler ki mezebin meşdûdı sabıkan sekiz yüz tel idi. Hâliyâ iki yüz teli eksük olup şimdiden sonra tamam işlensün dendi. Sebebi ve zamânı mâ-merre".

Ek II: 1587 Tarihli Belge²

“19.4.1587'de Bursa'daki gümrük ve kumaş damgası mukataaları mültezimleri Ramazan ve Mehmed mahkemeye müracaat ederek: Tahvilleri; iltizam müddetleri içinde Acem diyarına sefer-i hümayun olmakla, Bursa'ya az ipek gelmiş ve çok pahaya çıkıp ve tüccar dahi az gelip, eski mültezimlerin zamanları içinde işlenen kumaş tezgâhlarının bugün ancak dörtte birisi işlenip ve gelen tüccarın hâlâ nısfı ancak gelmekle mukataaları hasılatına çok ziyade ve noksan geldiğini iddia ve bunun vilayet ayanından sorulmasını ve vukuu üzere yazılmasını istemişler ve bir emir-i şerif dahi getirmiş olduklarından, vilayet ayanından ve sanat erbabından ve vukuf sahiplerinden çağrılıp kendilerinden sorulduğunda, mültezimlerin iddialarını tasdik eylemişler ve şu tezgâhların kaldığını bildirmişlerdir:

1. İsa oğlu Hacı Mahmut; 46 tezgâhtan 1 tezgâh kaldığını haber verdiler
2. Süleyman oğlu Hacı Mehmet; 10 tezgâhtan hiç biri kalmadığını haber verdiler.
3. Nasuh oğlu Hacı Abdi; 30 tezgâh sahibi iken fevt olduğunu haber verdiler.
4. Abdüllatif oğlu Mustafa; 40 tezgâh sahibi iken kendisi gaib olduğunu haber verdiler
5. Abdullah oğlu İbrahim Bey; 7 tezgâh sahibi iken kendisi gaib olduğunu haber verdiler
6. Hacı Abdi oğlu hacı Mehmet; 11 bir tezgâh sahibi iken kendisi gaib olduğunu haber verdiler
7. Mehmet oğlu Hacı Ömer; 20 tezgâhtan hiçbir kalmamış ve kendisinin vaz geçmiş olduğunu haber verdiler.
8. Halil oğlu Abdurrahman; 20 tezgâhtan 5 tezgâhı kaldığını haber verdiler.
9. Hoca Sinan oğlu Pir Mehmet Çelebi; 7 tezgâh sahibi iken fevt olup tezgâhları zayi olduğunu haber verdiler.
10. Mehmet oğlu Veli; 4 tezgâhtan fevt olup tezgâhları zayi olduğunu haber verdiler.
11. Hoca oğlu Kemal; 10 tezgâhtan 1 tezgâhı kalmıştır haber verdiler.
12. Hasan oğlu Hüseyin; 20 tezgâhtan 2 tezgâhı kalmıştır haber verdiler.
13. Mehmet oğlu Hacı Osman; 40 tezgâhtan hiçbir kalmamış kendisi de vazgeçmiş olduğunu haber verdiler.
14. Mehmet oğlu Bostan Çelebi; 10 tezgâhtan 5 tezgâhı kalmıştır.
15. Ramazan oğlu Hasan Çelebi, 30 tezgâhı varken, 1 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
16. Hacı Haydar oğlu Hacı Memi; 25 tezgâhı varken 1 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
17. Resül oğlu Hacı Osman; 15 tezgâhı varken 2 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
18. Hacı Hasan oğlu Hacı Zeyni; 10 tezgâhı varken 2 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
19. Durmuş oğlu Mehmet; 8 tezgâhı varken 3 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
20. Hacı Hamza oğlu Musa; 5 tezgâhı varken 2 tezgâhı kaldığını ihbar eyledi.
21. Ahmet oğlu Hacı Mustafa; 3 tezgâhı varken hiçbir kalmayıp singin olduğunu

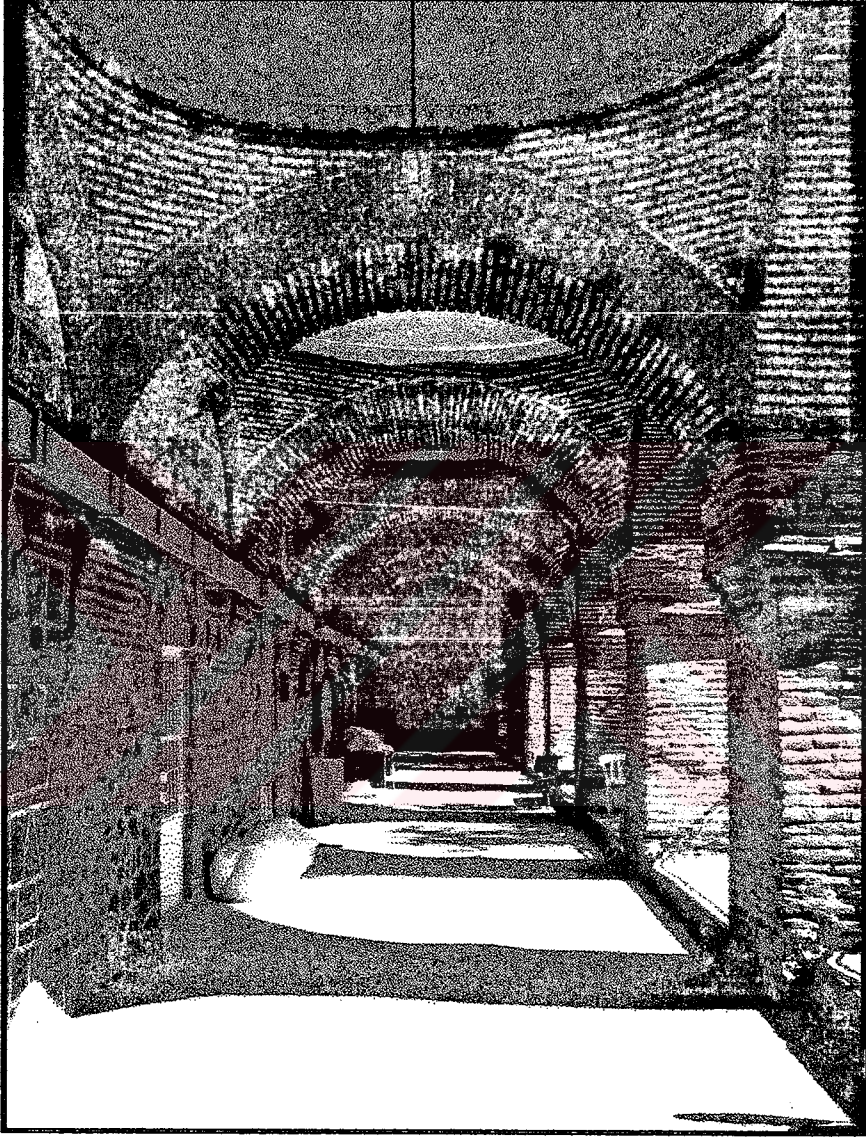
² BK, III/325.

22. Hacı Mustafa oğlu Bostan, 6 tezgâhı varken hiçbirini kalmayıp sığın olduğunu ihbar eyledi.

Ehl-i vukûf ve ayân-ı şehirden Şehabettin oğlu Abdülaziz ve gülistancılardan ve sair sanat erbabından, cemm-i gafır ve cem‘-i kesîr, evvelce işlenen tezgâhların takriben ancak rub‘u, kaldığını haber verdikleri sicile kaydolundu”.

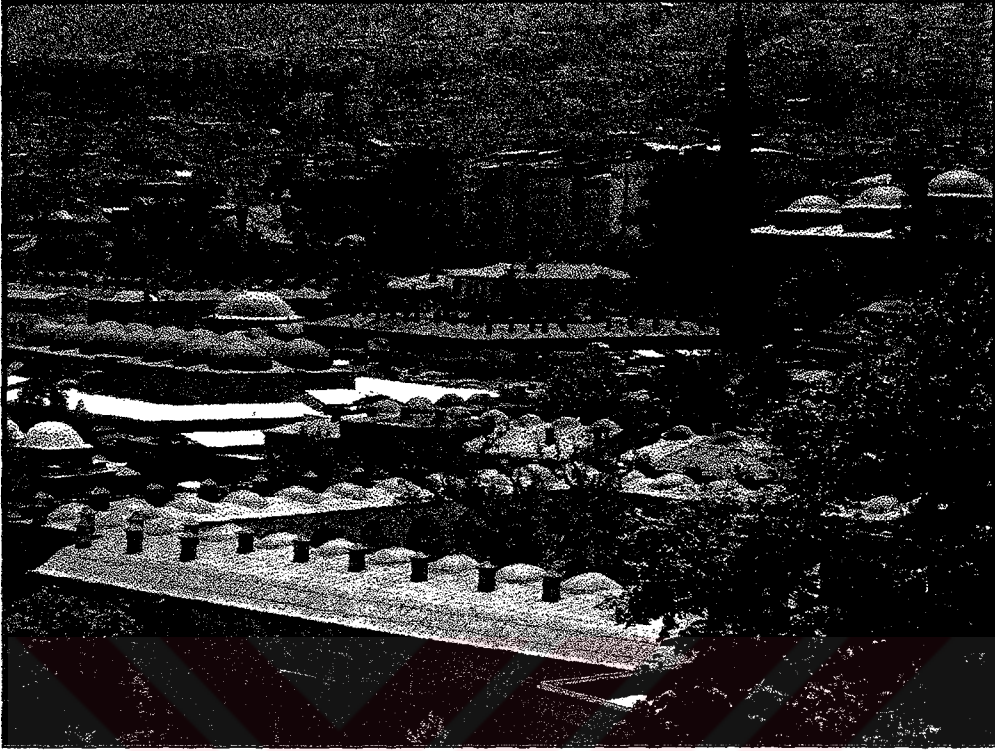

Ek: III³: İpek Hanı (içten görünüm)

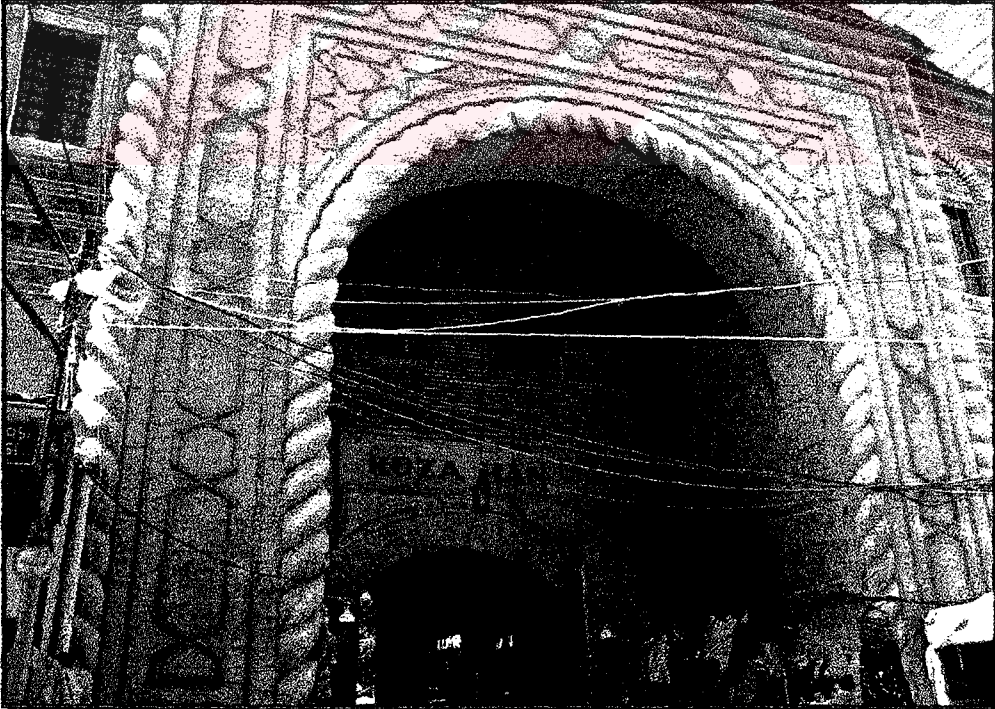

³ Bursa fotoğrafları Zeynep Dörtok tarafından çekilmiştir.

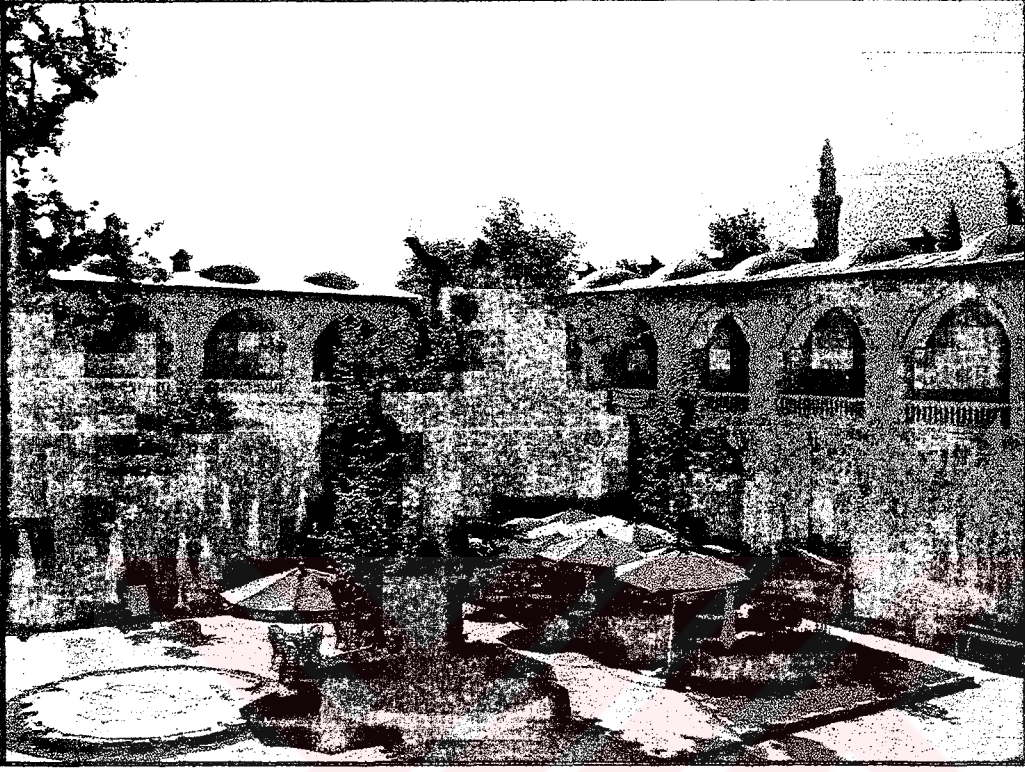
EK IV: Bursa Hanlar Bölgesi

EK IV: Koza Han

EK V: Piriñ Hanı

EK VI: İran'dan Bir Kervan Görünümü⁴

⁴ Trades, <http://www.orient-travel-pars.com>, 24/03/2005.

Özgeçmişim

1980 yılında Ankara’da doğdum. İlk öğrenimimi Eskişehir’de tamamladım. 1998’de Bursa Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi’nden, 2002’de Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldum.

2002 Şubat ayından beri mezun olduğum bölümde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktayım. 2003 yılında da Yrd. Doç. Dr. Sezai Sevim’in danışmanlığında “Bursa’da İpek Üretim ve Ticaretinin Doğu Ülkeleri ile Olan İlişkisi (15.-16. Yüzyıllar)” konulu teze başladım.

Nilüfer ALKAN

